

सं. ठाणे
निबंध
१४२८

REFBK-0012300

सं. ठाणे निबंध

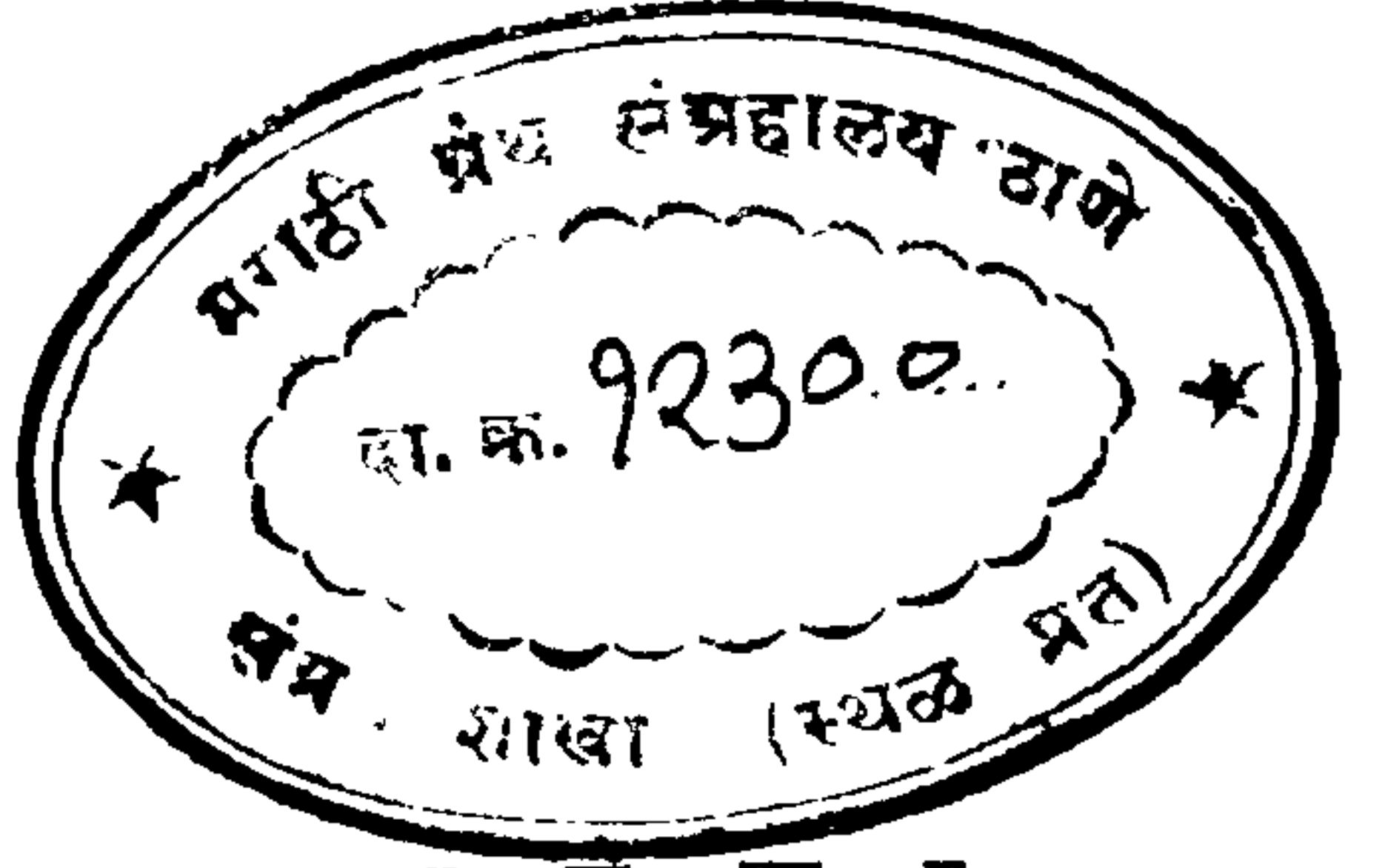

REFBK-0012300

संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली
संस्कृत-विश्व-विद्यालय, दिल्ली

पाण्यावरल्या रेषा

अ नं त का ण क र

पाण्यावरल्या रेषा

सुविचार प्रकाशन मंडळ

REFBK-0012300

—

प्रथमावृत्ति डिसेंबर १९६२

© अनंत काणेकर १९६२

मूल्य पांच रुपये

—

प्रकाशक

श्यामकान्त वनहट्टी

सुविचार प्रकाशन मंडळ

धनतोली, नागपूर १

४६१/४, सदाशिव पुणे २

—

मुद्रक

चिं. स. लाटकर

कल्पना मुद्रणालय

४६१/४ सदाशिव पुणे २

—

—‘ पाण्यावरल्या रेषा ’ या पुस्तकांत १९४६ ते १९६२ या कालखंडांत निरनिराळ्या नियत-कालिकांत लिहिलेले विविध प्रकारचे निवडक लेख आहेत. कांहीं विनोदी आहेत, कांहीं वाङ्मयविषयक आहेत, कांहीं रशियासंबंधीं आहेत, तर कांहीं काल्पनिक मुलाखती आहेत. लेखांचे पांच भाग केले आहेत.

हे लेख, भाषणे, किंवा मुलाखती पहिल्यांदा प्रसिद्ध करणाऱ्या नियतकालिकांचा आणि आकाश-वाणीचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

विजयादशमी, ८ ऑक्टोबर १९६२

—अनंत काणेकर

अनुक्रमणिका

एक

आम्ही, सिंह आणि रेडा	११
कुठें आहे पुणेकर ?	२१
त्रापूकाका मुंबईच्या रस्त्यांत	२७
बयोचें स्नेहसम्मेलन	३२

दोन

पॅस्तरॅक	४१
झिवॅगो	४६
रशियांतील विनोद व टीका	५५
टेबलाच्या खणांतील कांहीं कविता	६०
लाल स्त्री	६४
स्टिल्यागी	७०
लाल कुन्याची मुलाखत	७६

तीनि

नव्या महाराष्ट्राचें साहित्य	८१
जनता-त्राड्मय	९७
कुमार साहित्य	१०२
गाजलेले ठराव	१११
इब्सेन	११५
विडंबनकार अत्रे	१२२
'श्री.के.क्षी.'नीं वेड कां पांघरलें ?	१२६
“चाफा”	१३२

चारें

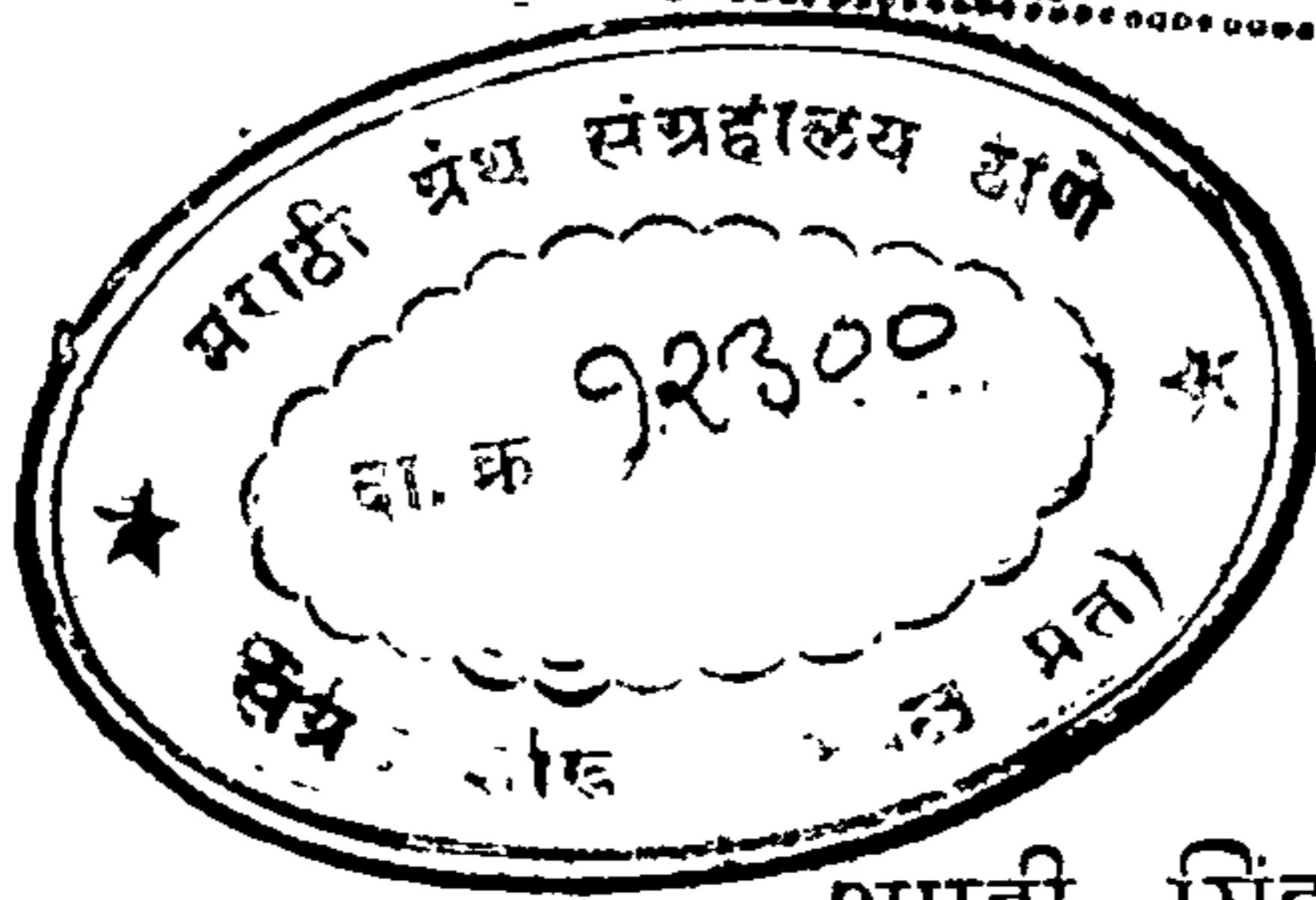
रामकृष्णांचा देश	१३७
जहाज	१४३
अहिंसक सिंह	१४७

पांच

आफिरकेचा आवाज	१५३
काळोख उजळूं लागला	१६०
काळी आफिरका आणि गोरा युरोप	१६७
शेतीच्या आघाडीवर	१७६
विवाह हवाच कशाला ?	१८४

٤٥

अनुक्रम ३४२०३ वि: १०१५
क्र. १४२ को दि. २५/१६

आम्ही, सिंह आणि रेडा

रेडा :

माझी गोष्ट आधीं ऐका. कारण गोष्टीच्या शेवटीं गोष्ट सांगायला भी शिल्लकच नसेन ! सौराष्ट्रांतलं जुनागड तुम्हाला निदान ऐकून तरी माहीत असेल. रेड्यांसंबंधीं तें फारसं प्रसिद्ध नव्हतं; पण संस्थानी राज्य असतांना कुत्र्यांसंबंधीं तें फार प्रसिद्ध होतं. जगांतले सर्व कुत्रे जुनागडाच्या कुत्र्यांचा हेवा करीत असावे; कारण त्या वेळचे नबाब हजारों रुपये खर्च करून कुत्राकुत्रीचे लग्नसमारंभ साजरे करीत असत; नि त्यांच्या टोलेजंग वराती काढीत असत. आम्हां जुनागडाच्या रेड्यांना त्यासंबंधीं कांहींच म्हणायचं नाहीं. पण नबाबांचं राज्य जाऊन भारताचं लोकशाही राज्य आलं, जुनागडाचे लोक सुखी झाले, कुत्र्यांचे विवाह-समारंभ बंद झाले, सर्व कांहीं ठीक झालं. आम्हां रेड्यांचं मात्र दुर्दैव उभं राहिलं. तुमचा खेळ होतो, पण आमचा जीव जातो, असं म्हणायची पाळी आमच्यावर आली आहे. सरकारनं परदेशी आणि स्वदेशी पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठीं एक नवा खेळ सुरू केला आहे, अशी कुणकुण गेले कित्येक दिवस आम्हां रेडेमंडळींच्या कानांवर आली होती. एखाद्या शेतकऱ्याच्या घरांतला आमचा जातभाई कधीं कधीं जंगलचे अधिकारी २५-३० रुपये देऊन विकत घेऊन जात असत. तो परत आलेला किंवा दुसरीकडे कुठं चरत असलेला आम्हीं पुन्हा कधीं पाहिला नाहीं. पण बातमी अशी आहे, कीं

आमच्या सासन गांवाच्या जवळच असलेल्या गीर जंगलांत जे सिंह आहेत त्यांच्या तोंडीं आम्हाला देतात. तसं पूर्वीसुद्धां रानांत चरतांना आमच्यापैकीं एखाद्या दुसऱ्याची सिंहाशीं गांठ पडत असे. नाहीं असं नाहीं. मागून उडी मारून सिंह किंवा सिंहीण एखाद्याला खाऊन टाकीत असे. पण आम्ही दोघे तिघे असलों—किंवा एखादे वेळीं आमच्यापैकीं एकटासुद्धां—सिंह समोरून दिसला तर शिंगं उगारून त्याला पळवून लावत असूं. या सरकारी खेळांत आम्हाला बांधून टाकतात नि सिंहांना बोलावतात म्हणे. कालपासून माझ्या मालकानं मला गोठ्यांत बांधून ठेवलंय. जंगलच्या अधिकाऱ्यांना काल पैसे देतांना मीं पाहयलं. आज मला ते घेऊन जाणार. त्यांच्या बोलण्यावरून कुणी तरी मोठे मराठी लोक जंगलांतले सिंह पाह्यला येणार आहेत म्हणे. आम्हा रेडे मंडळींत आमच्या एका मराठी पूर्वजाबद्दल फार फार आदर आहे. त्याच्या तोंडून एका थोर मराठी साधुपुरुषानं वेद वदवले म्हणतात. त्या साधुपुरुषाला मानणारे मराठी लोक येणार आहेत, तेव्हां त्यांच्या पुढं आपलं म्हणणं ठेवावं म्हणून हें सर्व सांगितलं.

सिंह :

आम्हा गीरच्या सिंहांची हल्लीं चंगळ झाली आहे. दर आठवडा आम्हाला सरकार रेडापार्टी देतं, नि निरनिराळ्या देशांतले निरनिराळे लोक दाखवतं. पूर्वी आम्हाला फक्त काठियावाडी शेतकरी नि अधूनमधून राजे महाराजे दिसत. राजेमहाराजे आमच्यापैकीं कांहींना गोळ्या घालून ठार करीत. आम्हीहि केव्हां केव्हां एखाद्याला लोळवीत असूं. आतां तशी कांहीं भीति नाही. बंदुका खांद्यावर टाकून काठियावाडी रानराखे आमच्यामधून फिरतात,—अगदीं जवळून जातात, पण आमच्या केसालाहि कुणी धक्का लावीत नाही. आम्हीहि त्यामुळं अलीकडे माणसाच्या वाटेला जात नाहीं. जंगलांत सांबरं, हरणं वगैरे कमी झालीं म्हणजे आजूबाजूच्या खेड्यांत आम्ही क्वचित् जातां, नि एखादा बैल, गाय किंवा रेडा उचलतो. एखादा रागावलेला शेतकरी आमच्यापैकीं एखाद्याला विष कालवलेलं मांस घालून मारतोहि, पण अलीकडे क्वचितच असं होतं. सरकारी रेडापार्ट्यां सुरू झाल्यापासून आम्ही मजेंत आहोंत. रेडा एकच असतो, नि आम्ही आहोंत एकंदर २९०,—सिंहीणी आहेत १४६, आम्ही

सिंह आहोत १००, बच्चे आहेत ४४. तेव्हां या रेडापार्टीबाबत आम्ही आपसांत विचार करून एक धोरण ठरवून टाकल्य़. गेल्या आठवड्यांत गेलेल्या कुटुंबांनी या आठवड्यांत जायचं नाहीं. साधारणपणें दोन कुटुंबांपेक्षां अधिकांनीं एकावेळीं जाण्यांत अर्थ नसतो. रेड्याचे एक दोन तुफडे नि एखादंडुसरं तरी हाड प्रत्येकाच्या वांश्याला यायला पाहिजे कीं नाहीं ? या आठवड्यांत आमच्या कुटुंबाची पाळी आहे. पलीकडल्या झाळींतलंही कुटुंब येणार आहे. यावेळीं आमच्या गीरमधलीं सगळींच सिंह कुटुंबं येतां येतां म्हणताहेत. अर्थात् ठरल्याप्रमाणें आमचीं दोनच कुटुंबं जाणार. सगळेच येतां येतां म्हणत आहेत. याचं विशेष कारण आहे. आम्हा सान्या सिंहांचं 'केसरी' नांव ज्यानं जगांत विख्यात केलं त्या महापुरुषाच्या मराठी मुख्यांतले मराठी पत्रकार या आठवड्यांत आमच्या भेटीला येणार आहेत. 'केसरी' नांव घेऊन हे लोक नेहमीं डरकाळ्या फोडीत असतात, असं इथं फिरणारे रानराखे कालपरवांपासून आपसांत बडबडत होते, म्हणून बच्चांना पाणी पाजायला 'ही' काल ओढ्यावर गेली होती, तिथून आल्यावर सांगत होती. या लोकांना पाह्यला आम्ही फार उत्सुक आहोत.

आम्ही :

आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां ? आम्हीच संपादक ! आम्ही अष्टावीस जण होतो. सातारा, सांगली, धुळें, जळगांव, चाळीसगांव, सोलापूर, पंढरपूर इत्यादि मराठी जिल्ह्यांतल्या पत्रांचे संपादक, प्रतिनिधि, एक दोन मराठी लेखक, दोन बंगाली प्रतिनिधि, प्रसिद्धि खात्याचे दोनतीन अधिकारी आणि लंडन येथील 'रेनॉल्डस् न्यूज' च्या प्रतिनिधि सौ. पॉलिन वॉल्टन या एक स्त्री—असे आम्ही होतो. त्या वेळच्या मुंबई सरकारनं आम्हाला कच्छ-सौराष्ट्रांतल्या विकास योजना आणि प्रेक्षणीय स्थळं दाखवायला नेलं होतं. गीर जंगलांतले सिंह पाहणं हा त्या प्रवासांतला अर्थात् आम्हा सर्वांनाच एक अपूर्व अनुभव होता.

आफ्रिकेंत सिंह आहेत; पण सान्या आशिया खंडांत आमच्या सौराष्ट्रांतल्या गीर जंगलाखेरीज इतरत्र कुठेंहि सिंह नाहीत. या सिंहांची संख्या कमी होऊं नये म्हणून भारत सरकारनं हा जंगलभाग राखीव केला असून तिथं शिकारीची मनाई केली आहे. वाघ ज्या जंगलांत असतात तिथं सिंह राहात नाहीत आणि

सिंह असतात तिथं वाघ राहात नाहीत असं म्हणतात. जुनागडच्या नवावांनीं म्हणे एकदा एक वाघ आणून त्याची आणि सिंहाची लढत लावली. वाघानें सिंहाला ठार केलें, पण सहसा वाघसिंहांची गांठ पडत नाही. गीरमधले सिंह जंगलांतल्या नीलगाई, सांबरे, हरणें किंवा शेतकन्यांचीं चुकून सांपडलेलीं गुरें यांच्यावर जगतात. १९५६ सालीं गीरमधल्या सिंहांची मोजदाद करण्यांत आली. माणसाच्या आंगठ्याप्रमाणें प्रत्येक सिंहाच्या पावलाचा ठसा वेगळा असतो. या ठशावरून जंगलचे अधिकारी सिंह, सिंहिणी आणि त्यांचे छावे यांची शिरगणती करतात. आतां पुन्हा एकदा नव्या पद्धतीनें शिरगणती करण्यांत येणार आहे असें आम्हाला सांगण्यांत आलें. गीरमधले सिंह आतां माणसांना भीत नाहीत किंवा माणसांवर सहसा हल्लाहि करीत नाहीत. तेव्हां जंगलांत रात्रंदिवस फिरणारे जंगल खात्याचे रानराखे सिंह, सिंहिणी किंवा छावा दिसला कीं, त्यांच्या अंगावर दुरून विशिष्ट रंग उडवून त्यांची गणती करणार आहेत. ही गणती पावलांच्या ठशापेक्षांहि अधिक शास्त्रशुद्ध होईल म्हणतात.

आम्ही आठनऊ महिन्यांपूर्वी कच्छ-सौराष्ट्रांत गेलों त्या सुमारास इथल्या किंवा परदेशांतल्या प्रवाशांना २२५ रुपयांत सोमनाथाचें मंदिर आणि गीरचे सिंह दाखवण्याची एक योजना मुंबई सरकारनें आंखली होती. दर शनिवारी संध्याकाळीं २१ उतारू नेणाऱ्या विमानानें प्रवाशांना सोमनाथाजवळच्या विमानतळावर मुंबईहून न्यायचें. वेरावळच्या प्रशस्त समुद्रकिनार्यावर सोमनाथाजवळच राजेन्द्रभवन नांवाचें सुंदर सरकारी अतिथिगृह आहे, तिथें किंवा गीर-जंगलाजवळच्या सासन खेड्यांतल्या अतिथिगृहांत त्यांची जेवण्याखाण्याची, राहण्याची व्यवस्था करायची, आणि सोमनाथ आणि सिंह दाखवून रविवारी त्यांना पुन्हा मुंबईला आणायचें. या योजनेंतली सिंह दाखवण्याची रंगीत तालीम, मला वाटतें आमच्यासमोर झाली. जुनागडहून सासन २०-२२ मैल आहे. तिथून सोमनाथ जवळ जवळ ३० मैल आहे. आम्ही जुनागडहून सोमनाथाला सकाळींच मोटारीनें गेलों होतो. रात्रीं आमचा मुक्काम सासनला होता. त्याआधीं संध्याकाळीं बरोबर सहा वाजतां आमची आणि सिंहाची भेट ठरली होती. ही भेट कशी, कुठें, किती अंतरावरून होणार याची आम्हाला कांहींच कल्पना नव्हती. कांहींना वाटत होतं, दाट, निविड जंगल असेल, त्यांत मोठमोठे वृक्ष असतील, त्यांच्यावर उंच कुठें कुठें माचणी बांधलेल्या असतील, त्यांच्या-

वर चढून आम्हाला बसावं लागेल. कांहींना वाटलं, जंगलांत सिंहांच्या जाण्या-येण्याच्या वाटेवर आमची बस नेऊन उभी करतील, आणि बसच्या खिडक्यांच्या काचा खाली ओढून त्यांनून सुरक्षितपणे आपणाला सिंह पाहयला मिळतील. सिंहांनीं हल्ला करून बसच्या काचा फोडल्या किंवा पंजांनीं टायर फाडून टाकले तर काय करायचें, अशी हुरहुरहि कांहींना वाटत होतीच !

राजेन्द्रभवनांत जेवणें उरकून दुपारीं ४ च्या सुमाराला आम्हीं वेरावळ सोडलें. सासनच्या अतिथिनिवासांत येईपर्यंत साडेपांच वाजले होते. खाकी कपड्यांतले एक दोन जंगल अधिकारी आमची वाटच पाहात उभे होते. चहा घेऊन पांच सहा मैलांवर असलेल्या गीर जंगलाकडे जायला आम्ही निघालों. बसमध्ये आमच्याबरोबर जंगल अधिकारी होतेच. त्यांच्यावर आम्ही प्रश्नांचा भडिमार करीत होतो. “ पांच सहा तरी सिंह आम्ही तुम्हाला आतां सहा सव्वासहाला दाखवूंच,” “ इतकी वेळेची आणि सिंहांची खात्री तुम्हीं आम्हाला कशी काय देतां ? ” आम्ही विचारीत होतो. जंगल अधिकारी म्हणाले, “ असं पाहा. तुम्हाला संध्याकाळीं सिंह दाखवायचे म्हणजे सकाळीं पहाटेपासून आमची तयारी चालली आहे. जंगलांतल्या एका उघड्या जागेंत रेडा बांधण्याकरतां एक खुंट मारून ठेवला आहे. सकाळपासून एक बकरी बरोबर घेऊन आमचे रानहाके सिंह-सिंहिणी कुठं असतील तिथं आसपास फिरत आहेत. त्या बकरीच्या कानांत एक खडा धरून ते तिचा कान पिरगळतात. म्हणजे ती ‘बें-बें’ करून मोठ्यांदा ओरडूं लागते. तिचा आवाज ऐकून झाळींत किंवा गुहेत पडलेले सिंह उठून बाहेर येतात. आमच्या बंदुकवाल्या रानहाक्यांच्या अंगावर ते येत नाहीत. हळूहळू त्यांना इकडून तिकडे झुलवीत आमच्या रानहाक्यांनीं त्यांना आतां त्या खुंट मारलेल्या जागेच्या आसपासच्या झाडीझुडुपांत आणून ठेवले असेल. आपण जाऊन पोहोचलों कीं हाके रेड्याला तिथं बांधतील.”

अधूनमधून दिसणारीं खेड्यांतलीं घरें दिसेनाशीं होऊन आतां आम्ही जंगला-जवळ आलों होतो. जंगलांतल्या रस्त्यावर एखादा दुसरा काठियावाडी खेडुत दिसे. त्याच्या हातांत या सिंहांच्या जंगलांत आत्मरक्षणासाठीं टोकाशीं एक लहानशी फरशी असलेल्या लांबलचक काठीखेरीज कांहीं दिसत नव्हतें. जंगलाच्या बाहेर उघड्या जागेंत एका मोठ्या झाडावर एक माचण बांधलेली दिसली. समोरच गुरांना पाणी पिण्याकरतां करावे तसे आडवे पन्हळ टाकलेले दिसले. जंगल

अधिकारी म्हणाले, “ उन्हाळ्यांत जंगलांत कुठें पाणी मिळत नाही तेव्हां या पन्हाळांत आम्ही पाणी सोडतो, आणि जंगलांतले सिंह इथं पाणी प्यायला येतात. समोरच्या झाडावर ती माचण दिसते ती पंडित नेहरू सिंह पाहिल्या आले होते त्यांच्याकरतां बांधली होती. सिंहांना हाकळून इथं आणलें होतें, नि या झाडावरून नेहरूंनीं त्यांना पाहिले. ”

जंगलांतल्या रस्त्यावरून आमची बस जात होती. दाट, निविड अरण्य, हिरवीगार झाडे, मोठमोठे वृक्ष वगैरे ज्या आमच्या कल्पना होत्या त्या साफ चुकीच्या ठरल्या. एखादा दुसरा तांबड्या फुलांचा पळस अधूनमधून दिसे, पण बहुतेक रान बाभळीच्या शुष्क, काळवंडलेल्या कांटेरी झुडुपांचें होतें. वाटेत ‘खांद्यावर बंदुक टाकलेला एक काठियावाडी’ रानहाक्या दिसला. बसच्या खिडकींतून अधिकाऱ्यांनीं त्याला ‘कुठें’ म्हणून विचारलें. त्यानें डावीकडे वळायला सांगितलें. डावीकडे मोटर वळली आणि बाभळीच्या झुडुपांनीं वेढलेल्या एका मोकळ्या जागेजवळ उभी राहिली. मोकळ्या जागेत आमच्या-पासून ३०-४० फुटांवर एक खुंट मारलेला दिसत होता. झुडुपांजवळ कच्छ-काठियावाडचे मुख्य जंगल अधिकारी श्री. उंबरजे आणि इतर दोन तीन जंगलवाले उभे होते. ते सर्व पट्टा पिस्तूल वगैरे लटकावलेल्या खाकी गणवेशांत होते. श्री. उंबरजे सोलापूरकडले महाराष्ट्रीयच आहेत. त्यांच्याशीं गप्पा करतांना आम्ही अनेक प्रश्न त्यांना विचारीत होतो. हवी ती माहिती ते सांगत होते. “ आपण शांत उभे राहूं या—एखादे वेळीं आवाजानें जनावरें विचकतील”, ते म्हणाले. एका कांटेरी बाभळीच्या मार्गे गुढगा टेकून वॉल्टन बाईनें कॅमेरा सज्ज केला होता. इतर दोघेतिघेहि कॅमेरे घेऊन आजूबाजूच्या झुडुपांमार्गे उभे राहिले. आम्ही दोघे-दोघे तिघे-तिघे समोरच्या खुंटाकडे दृष्टि लावून आजूबाजूच्या झुडुपाखालीं, कांट्यांनीं अंगतांड ओरवाडलें जाणार नाही याची काळजी घेत, वाकून बसलों होतो. सर्व वातावरण स्तब्ध होतें. पांच सहा बंदुकावाले रानहाके मोकळ्या जागेच्या आसपास उभे होते. दोघेतिघे खुंटाला रेंडा बांधीत होते. रेंडा बांधून झाल्यावर त्यापुढें थोडें गवत टाकून ते वाजूला झाले. रेंडा शांतपणें गवत खात होता. पांचसहा मिनिटें स्तब्धतंत गेलीं. झुडुपाखालीं वाकून राहिल्यामुळें आमच्या पाठीला रग लागली होती. झुडुपां-समोर उघड्या जागेत जंगलचे अधिकारी उभे होते. रेंड्याच्या आसपास सिंहांची

वाट पाहात रानहाके इकडून तिकडे जात होते. हें सर्व पाहून आमचा धीर बराच चेपला गेला, आणि झुडुप सोडून आम्ही सरळ पुढें जाऊन उभे राहिलों. कसलीतरी अबोध भीति काळजाला कुरतडीत होती; पण लढाईपर जाणाऱ्या सैनिकांप्रमाणें आमच्यापैकीं प्रत्येकाला इतक्या गर्दीत आपल्यावरच सिंहाची उडी कशावरून पडेल असें वाटत होतें !

रेडा बांधून झाला तेव्हां सहा वाजले होते. मधूनमधून रानहाके रेड्याच्या आसपास 'कुरू कुरू' असा आवाज तोंडांनीं करीत फिरत. सिंहांना बोलावण्याची ही पद्धत असावी; पांच सहा मिनिटें अशीच गेलीं. इतक्यांत रेड्यानें एकदम चमकून वर मान केली, आणि समोरच्या झुडुपांकडे पाहिलें. त्याला सिंहांचा वास आला कीं काय? आम्हीहि चमकून पाहात होतो. सिंह येण्याचें चिन्ह दिसेना. दोनतीन रानहाके रेड्याजवळ गेले आणि त्यांनीं रेड्याचें तोंड उलट्या बाजूला फिरवून झुडुपांकडे त्याची पाठ केली. सिंहसुद्धां रेड्यावर समोरून हल्ला करायला भितो कीं काय? रेडा पुन्हा होता तसा होऊन समोर पाहूं लागला. आणखी तीनचार मिनिटें गेलीं. आम्ही अधीर झालों होतो. सिंह येणार कीं नाहीं? इतक्यांत रेड्याच्या समोरच्या झुडुपांतून एक सिंहीण बाहेर आली. रेडा जागच्या जागीं चौखुर उधळला, पण खुटाला दाव्यानें बांधलेला असल्यामुळें विचारा काय करणार? डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तो ती सिंहीण रेड्याच्या मागें जाऊन त्याच्या पाठीवर एक झेपेंत जाऊन बसली. त्याच्या पाठीवर उडी पडली तेव्हांच आपल्या उजवीकडल्या मागल्या पायानें तिनें त्या रेड्याच्या मागच्या पायावर एका फटका मारला, त्यासरशी तो कोलमडून खालीं पडला. ती त्याच्या पाठीला तशीच चिकटून होती. त्याच्या मानेवरून आपला जबडा खालीं नेत त्याचा कंठ तिनें जबड्यांत पकडला आणि दांत घट्ट रोवून त्याचें रक्त ती घटाघटा पिऊं लागली. रक्त घोटतांना तिचा वरखालीं होणारा गळा मला दुर्बिणींतून स्पष्ट दिसत होता. तो रेडा दोनतीनदा 'आँ आँ' करून रेकला होता, आणि दोनतीन मिनिटांतच हातपाय झाडून गतप्राण झाला होता. पंधरावीस मिनिटें ती सिंहीण नुसतें रक्त घोटीत होती. तिचे डोळे मात्र समोर उभे असलेल्या आमच्याकडे सावधपणें रोखलेले होते. अधिकाऱ्यांनीं आम्हाला सांगितलेंच होतें कीं एकटाच सिंह असला तर भक्ष्यावर तो उडी घेतो, पण सिंहाबरोबर सिंहीण असेल तर नेहमीं सिंहीणच भक्ष्यावर तुटून पडते. सिंह

नंतर तयार भोजन खायला आरामांत पुढें येतो. त्याचप्रमाणें ज्यानें भक्ष्य मारलें असेल त्याचें खाऊन होईपर्यंत तिथें जमलेले असले तरी इतर सिंहसिंहिणी पुढें येत नाहीत किंवा भांडाभांड करीत नाहीत. माणसांपेक्षांहि सिंह या बाबतींत जास्त समजूतदार दिसतात !

आम्हाला लवकरच तो अनुभव आला. रक्त घोटून पुरें झाल्यावर ती सिंहीण उठून उभी राहिली, आणि रेड्याच्या शेपटाकडे जाऊन त्याला आडवा तोंडानें ओढून नीट करून त्याचें पोट फाडून ती खाऊं लागली. आजूबाजूच्या झुडुपांतून आणखी सिंह आले होते, पण हिचें संपत नाही म्हणून ते पुढें येत नव्हते असें दिसलें. कांहीं वेळानें रानहाके रेडा खात असलेल्या सिंहिणीच्या अगदीं जवळ गेले, आणि आपण कुत्रें हाकलावें तसें 'हाडूत् हुडूत्' करून त्यांनीं तिला झुडुपांत हाकलली. त्यानंतर आणखी एक सिंहीण पलीकडल्या झुडुपांतून पुढें आली, आणि रेडा खाऊं लागली. थोड्या वेळानें दुसरी एक सिंहीण बाजूच्या झुडुपांतून पुढें येत असलेली दिसली. तिच्या मागून दुडुदुडु तिचीं पांच सहा पिल्लें रेड्याकडे धावत आलीं. पण एक सिंहीण खात बसलेली पाहून ती सिंहीण आणि तिचीं पिल्लें जवळच धुळींत लोळत पडलीं. पिल्लें एकमेकांशीं खेळत होतीं. तितक्यांत पहिली सिंहीणहि पुन्हा आली. रेडा खात असलेली सिंहीण थोडीशी बाजूला गेली, आणि डुकरीच्या स्तनांना पिल्लें झोंबतात तशीं त्या रेड्याच्या फाडलेल्या पोटाला तीं सर्व सिंहाचीं बछडीं जाऊन मिडलीं. सिंहीण त्यांना कसं खावें तें मधून मधून पंजा उगारून किंवा तोंडानें बाजूला करून शिकवीत होती. आतां चांगलाच काळोख झाला होता, आणि त्या तीन सिंहिणी आणि त्यांचीं पिल्लें आळीपाळीनें त्या रेड्याच्या भोंवतीं बसून त्याला खात होतीं. बस आणि जीप गाड्या पुढें आणून त्यांच्या पुढल्या दिव्यांचा प्रकाश आम्ही त्या सिंहाच्या रेडापार्टीवर टाकला होता. आमच्यापैकीं कांहींजण अगदीं पांचसहा हातावर जवळ जाऊन सिंहभोजन पाहात होते. सिंहिणी किंवा ते छवे डुंकूनहि आमच्याकडे पाहात नव्हते कीं जागचे हालत नव्हते !

सिंहांना आमची भीति वाटत नव्हती, आणि आम्हाला सिंहांची भीति वाटत नव्हती. दर आठवड्याला आतां असा पांचपंचवीस लोकांसाठीं सिंहदर्शनाचा कार्यक्रम होणार म्हणजे, आम्ही उंबरजींना म्हटलें, सिंह इतके माणसाळतील आणि माणसें इतकीं सिंहाळतील, कीं हळूहळू माणसें सिंहाच्य ।

पाठीवरून हात फिरवतील आणि सिंह त्यांचे गाल चाटून लागतील !

जंगलांत सिंह पाह्यचे म्हणजे कांहींतरी अपूर्व, अद्भुतरम्य अनुभव घ्यायचा अशा कल्पनेनें आम्ही भासून गेलो होतो. पण दट हिरव्या जंगला-
ऐवजीं शुष्क, काटेरी बाभळीचें रान पाहिल्यापासूनच आमच्या भ्रमनिरासाला
सुरुवात झाली होती. त्या रानहाक्यांनीं पहिल्या सिंहिणीला 'हाडुत् हुडुत्'
करून कुठ्यासारखी हुसकावून लावली व इतर सिंहांना रेड्याकडे यायला मार्ग
मोकळा केला, तेव्हां तर वनराज सिंहाबद्दलचा आमचा आदर आणि अद्भुत-
रम्यतेची हिरवीगार वेल सुकून तिची अगदींच शुष्क बाभळी झाली ! आम्हाला
कुणालाच आपला जीव धोक्यांत पडायला नको होता—मनाला क्षणोक्षणीं भीती-
च्या सूक्ष्म लहरी चाटून जात होत्या—पण आतां धोका मुळींच नाहीं हें पाहून
आमची निराशा झाली होती ! त्या रेड्याचें तें एकदोनदांच केविलवाणें रेकणें,
त्याची ती शेवटची धडपड, सिंहिणीचें रक्त घोटणें हें सर्व आम्ही अधाशी-
पणानें पाहात होतो आणि मनाला उबगहि वाटत होती. आपल्यासाठीं या गरीब
प्राण्याची हत्या होते आहे ही सदसद्विवेकबुद्धीची टोचणी लपविण्याकरतां जंगल
अधिकान्यांशीं आम्ही वाद करित होतो. रेड्याची बाजू घेऊन वाद केला म्हणजे
आपलें थोडेंसें पापक्षालन होईल असें आम्हाला वाटत होतें कीं काय कोण
जाणे ! रेडा न बांधतां सिंह दाखवितां येणार नाहीत का, रेड्याला बांधून न
ठेवतां त्याला पळण्याची संधि दिली तर ? जिवंत रेड्याऐवजीं दुसरें कसलें मृत
जनावराचें मांस ठेवलें तर ? असे प्रश्न आम्ही उपस्थित करित होतो. रेडा न
बांधतां ठराविक वेळेला मुद्दाम आणलेल्या पाहुण्यांना हवा तितका वेळ सिंह कसे
दाखवतां येतील, ते म्हणाले. रेड्याला बांधून ठेवला नाहीं तर सिंहाला पाहून
तो जंगलांत पळेल आणि सिंह किंवा सिंहिण त्याच्यामागे जंगलांत पळतील—
सारा खेळ एका मिनिटांत आटोपेल,—एखादे वेळीं रेडा पाहुण्यांच्या दिशेनें
पळाला तर सिंह पाहुण्यांच्या गर्दीत घुसतील ! जिवंत भक्ष्य दिसतें म्हणून
हिरिरीनें सिंह येतात, आणि झडप घालतात. मृत जनावराचें मांस खायला ते
यायचेच नाहीत किंवा एखादा आलाच तर एका मिनिटांत तें उचलून जंगलांत
निघून जाईल. चारपांच सिंह बराच वेळ यथेच्छ पाहतां येणार नाहीत. अधि-
कारी म्हणाले, अहो, खेडुतांनीं खाटकांनीं विकायला काढलेले रेडेच आम्ही
बहुधा घेतां—खाटीक मारतांना त्यांचे हाल करतो, त्या मानानें सिंह एकदोन

मिनिटांत त्यांना सुखाचें मरण देतात !

एकत होतो, बोलत होतो, मिट्ट काळोखांतल्या त्या प्रकाशझोतांत उठून दिसणाऱ्या त्या पिवळ्या सिंहिणी, त्या रेड्याचीं लाल पांढरीं आंतडीं, तिथें वागडणाऱ्या सिंहछाव्यांचे ते प्रकाशांत लकाकणारे हिरवे पिवळे डोळे पुन्हा पुन्हा पाहात होतो, पण मनाचा जडपणा जात नव्हता. जंगलाकडे येतांना गाडींत अनेक तोंडांची बडबड, गडबड चालली होती. परततांना गाडींत शांतता होती. काळोखाच्या मोठ्या जंगलांत गीरचें छोटें जंगल बुडून गेलें होतें.

दीपावली १९६०

कुठें आहे पुणेकर ?

‘ तो ना ? अगदीं पक्का पुणेरी माणूस आहे ’ असे निंदागर्भ किंवा तिरस्कार-दर्शक उद्गार माझ्या एखाद्या मित्राबद्दल किंवा शत्रूबद्दल काढण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला नाही. तो पुण्याचा असल्यामुळे एखाद्या मित्राचा किंवा शत्रूचा मला विशेष असा राग कधीं आलेला नाही. हें म्हणण्यांत पुणें चांगलें आहे किंवा मी चांगला आहे असें सांगण्याचा माझा मुळींच उद्देश नाही. मला इतकेंच म्हणायचें आहे कीं, पुण्याचा माझा कांहींच संबंध नव्हता तेव्हां काय, किंवा नंतर पुण्याशीं सार्वजनिक किंवा खाजगी असे अनेक निकटचे संबंध जडले तेव्हां काय, ‘पुणेरी !’ म्हणून कुणाला शिवी हांसडण्याची पाळी माझ्यावर आणणारा अनुभव मला अजून आलेला नाही. अशी शिवी हासडणारी चांगलीं माणसं मात्र मला पुष्कळ भेटलीं आहेत, त्यांच्या बोलण्यावरून ‘पुणेरी’ या विशेषणांत काय अभिप्रेत आहे याची मला थोडीशी कल्पना आहे. या माणसांचे दोन चार अनुभव सांगून टाकतो आणि मग माझ्या कल्पनेचें स्वरूप सांगतो.

हवा आणि माणसें !

मुंबईच्या शिक्षण-क्षेत्रांत चांगलेच सुप्रसिद्ध असलेले एक वयोवृद्ध गृहस्थ माझ्या निकटच्या परिचयाचे होते. कसल्या तरी आजारांतून बरे झाल्यानंतर एकदा ते पुण्याला कांहीं दिवस जाऊन राहिले होते. पुण्याहून ते परत

आल्यानंतर मी त्यांना भेटायला गेलों. बोलतां बोलतां ते एकदम म्हणाले,
‘पुण्याची हवा छान आहे, पण पुणेरी माणसं म्हणजे अगदीं नमुने
आहेत, बुवा?’

‘कां ? काय झालं ?’ मी म्हणालों.

‘अरे, माझ्या बरोवरीचे आमच्या या शिक्षण-व्यवसायांतले अमके हे
(इथें नांव सांगितलें) अमके ते विद्यापीठाच्या सभांसाठीं म्हणां किंवा सरकारी
समितीच्या कामासाठीं म्हणा, एकदोन दिवसाकरितां कधीं मुंबईला आले तरी
मी न चुकतां माझ्याकडे जेवायला बोलावीत असें—’

‘बरं मग ?

‘मग काय?—पुण्यांत पंधरा दिवस मी होतो. मला भेटायला येऊन माझ्या-
कडे चहा घेऊन सगळे गेले, पण एका गुलामानं मला आपल्या घरीं—जेवायचं
तर नांवच काढूं नकोस—पण चहालासुद्धां बोलावलं नाहीं?’

‘काय म्हणतां काय?’

‘आणखी पुढचं ऐक. एकानं आपल्या संस्थेंत मला व्याख्यानाला बोलावलं.
मला न्यायला त्यांचा माणूस टांगा घेऊन आला. पण व्याख्यान झाल्यानंतर
परत जातांना टांग्याचं कुणी नांव काढीना ?—या बोळांतून असे समोर जाऊन
उजव्या बाजूला वळून पुढें गेलांत कीं तुमचं घर, असं एकानं शिष्टपणानं सुचवलं.
आहे कीं नाहीं गंमत ? असे हे पुणेरी लोक?’

व्याख्यानाला पैसे ?

माझ्या नागपूरच्या एका मित्रानें असाच एक मजेदार अनुभव सांगून
‘आहेत बुवा पुणेरी माणसं?’ असे उद्गार काढले. तो नागपूरच्या एका
शिक्षण-संस्थेंत काम करतो. स्वतः चांगला वक्ता आहे. ‘काय रे बुवा, काय
झालं ?’ त्यानें असे उद्गार काढले तेव्हां त्याला मीं विचारलें.

‘पुण्याच्या त्या अमक्या विद्यानाला आम्ही नागपूरला व्याख्यानासाठीं
बोलावलं तेव्हां त्याला जायचं—यायचं पहिल्या वर्गाचं भाडें देऊन वर आणखी
व्याख्यानाचे पन्नास रुपये दिले होते—’, तो सांगू लागला.

‘म्हणून त्याला पुणेरी म्हणतोस कीं काय?’ मी म्हणालों.

‘ऐकून घे सर्व,’ तो बोलूं लागला, ‘गेल्या आठवड्यांत मी पुण्याला कांहीं

कामाकरितां दोन दिवस गेलों होतीं. या विद्वानांची नि माझी भेट झाली. तेव्हां मी कुठें उतरलोंय वगैरे त्यानं चवकशी केली. दुसऱ्या दिवशीं त्याच्या संस्थेंतल्या मंडळाचा विद्यार्थी चिटणीस त्याचं पत्र घेऊन मला भेटायला आला. आपल्या संस्थेंत त्यानं मला व्याख्यानासाठीं बोलावलं होतं. मी फुकट व्याख्यान देत नाहीं;—पंचवीस रुपये घेतों, असं तुमच्या अध्यक्षाना सांगा; मी त्या विद्यार्थ्याला म्हणालों, 'आलोंच आहे पुण्याला तेव्हां नागपूर—पुण्याचा प्रवासखर्च घेणार नाहीं इतकंच ?'

'मग पुढें काय झालं ?'

'तो मुलगा विचारा अध्यक्षाना विचारून येतों, असं म्हणून परत गेला. थोड्याच वेळानं तो अध्यक्षानंच पत्र घेऊन आला. त्यांत काय लिहिलं असेल ?'

'काय लिहिणार ?—आमची संस्था व्याख्यानाचे पैसे देऊं शकत नाहीं, तेव्हां तुम्ही कसेंहि करून पैसे न घेतां व्याख्याने द्या—'

'छे, छे, छे, छे,' तो एकदम म्हणाला, 'अरे, असं लिहिलं तर तो पुणेरी विद्वान् कसला ? त्यांत लिहिलं होतं, पंचवीस रुपये द्यायला हरकत नाहीं. पण व्याख्यानाला पैसे देण्याची आम्हांला प्रथा पाडायची नाही ? म्हणजे नागपूरला याला बोलावून व्याख्यानाचे पैसे देणारे आम्ही नागपूरकर गाढव नि हा प्रथा पाडूं न पाहणारा पुणेकर शहाणा ?'

'मग तूं काय केलंस ?'

'मीं उत्तर लिहून दिलं त्या मुलाजवळ कीं, पंचवीस रुपयांचं मलाहि कांहीं वाटत नाहीं, मी व्याख्यानाला आलों असतां, पण फुकटखाऊपणाची तुपची प्रथा चालू राहूं देणं मला पसंत नाहीं ?'

जागतिक विद्वत्ता

संशोधन क्षेत्रांत काम करणारे माझ्या परिचयाचे एक गृहस्थ कांहीं दिवस आपल्या कामाकरितां पुण्यांत जाऊन राहिले होते. मुंबईत मला एकदा ते भेटले तेव्हां बोलतां बोलतां सहज म्हणाले, 'कमाल आहे बुवा, या पुणेरी विद्वानांची !'

'कां ? काय केलं त्यांनीं ?' मीं विचारलें.

'मी ज्यांच्याकडे राहात होतीं ते एक प्रख्यात विद्वान् आहेत हें तुम्हांला माहीत आहेच ?'

‘ हो, ’ मी म्हणालों.

‘ माणूस मोठा विद्वान्, ’ तो सांगू लागला, ‘ पण मनानं अगदींच क्षुद्र ! ’

‘ तें कसं काय ? ’

‘ मी तिथं असतांना त्याच्याच बरोबरीच्या त्या वयोवृद्ध विद्वानाचा एक मोठा सत्कार-समारंभ झाला. तुम्हांला आठवत असेलच ? ’

‘ त्या समारंभाला हे गृहस्थ आले नव्हते. मी गेलों होतो. मी घरीं परत आल्याबरोबर ‘ तो समारंभ कसा काय झाला ’ म्हणून त्यांनीं विचारलं. समारंभ चांगलाच भव्य नि दणदणीत झाला होता. बाहेर गांवांहून मोठमोठे विद्वान् आले होते. त्यांचीं गौरवपर भाषणं फार छान झालीं होतीं. मीं तसं सांगितल्याबरोबर आमचे यजमान एकदम खवळले—’

‘ म्हणजे ? ’ मी उद्गारलों.

‘ त्या वयोवृद्ध विद्वानांबद्दल ते वाटेल तें बोलूं लागले. या पुणेरी विद्वानांची तुम्हाला माहिती नाही, मला ते सांगू लागले. इथलीं तिथलीं भाषणं घ्यायचीं, इकडचे-तिकडचे विचार गोळा करायचे नि आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकांत आपले लेख छापून आणवायचे. एकच लेख थोडा बदलून दुसऱ्या त्रैमासिकांत घ्यायचा त्याच्यांत थोडा फरक करून तिसऱ्यांत घ्यायचा ! आपल्यासारखेच पुण्यांतल्या बोळाबोळांतले चार विद्वान् गोळा करायचे नि असले गौरव समारंभ करून घेऊन आंतरराष्ट्रीय कीर्ति मिळवायची ! तुम्हांला हें पुण्याच्या जागतिक विद्वत्तेचें तंत्र माहित नाही—’

‘ मग तुम्ही काय म्हणालांत ! ’ मीं मध्येच विचारलें.

‘ मी काय म्हणणार ? मी मुंबईचा होतकरू विद्वान्. एका पुणेरी विद्वानांची दुसऱ्या पुणेरी विद्वानाबद्दलची विशाल विद्वत्ता ऐकून घेत होतो ! अहो, तें मला बोलूंच देत नव्हते. तुम्ही इथं आतां महिना-दीड महिना आहांत, ते मला विचारूं लागले, ‘ पुण्याच्या बोळांतून फिरलांत ना ! ’ मी हो म्हणालों. तेव्हां त्यांनीं आपली सरबत्ती पुढं चालू केली. ‘ एका बोळांत जागतिक सुपारीचं दुकान तुम्हांला दिसलं असेल,—दुसऱ्यांत जागतिक मसाल्याची पाटी तुम्हीं पाहिली असेल,—तिसऱ्यांत आंतरराष्ट्रीय केशकर्तनालय पाहिलं असेल ! उंसाचा रस गाळणं नि लग्नाचे मांडव घालणं हे इथले प्रचंड उद्योगधंदे; पण इथले लोक बोळतांना एखाद्या ऋप्चा किंवा फोर्डचा आव आणतील !...’

‘अहो, तुमचे पुण्यांतले यजमान पुण्यांत पंधरा-वीस वर्षे काम करीत असले तरी पुण्याचे नाहीत. पुणेरी म्हटलं तर त्यांना राग येतो!’ मी म्हणालो!— ‘पुण्याचे नसतील,’ ते म्हणाले, ‘पण पंधरा-वीस वर्षे पुण्यांत राहून ते पुणेरी झालेले दिसतात!’

हें सगळीकडेच आहे.

‘पुणेरी’ या विशेषणाचे हे निरनिराळे उपयोग पाहून मला हसू आलें. एक मोठा विद्वान् दुसऱ्या मोठ्या विद्वानाबद्दल मत्सरानें बोलतो म्हणून त्याला हे मुंबईचे संशोधक ‘पुणेरी’ म्हणतात. तर स्वतःला ‘पुणेरी’ न समजणारा तो विद्वान् आपल्या बरोवरीच्या विद्वानांच्या विद्वत्तेचा पोकळपणा आणि जाहिरात-बाजी यांना पुणेरी म्हणतो !

पण खरोखरच पुण्यांतली सर्व विद्वत्ता पोकळ, दिखाऊ असते ! पुण्यांतले सर्वच लोक फुकटे आहेत ! पुण्यांतले सर्व शिक्षणव्यवसायी कंजुष, पोटाथी आहेत ! पुण्यांतले सर्व संशोधक मत्सरी, परनिंदक आहेत ! याच पुण्यांत रानडे, गोखले, टिळक यांच्यासारखे विद्वान्, त्यागी, देशभक्त होऊन गेले ना ! याच पुण्यांत पैशाला, प्रतिष्ठेला तृणवत् समजणारे इतिहासाचार्य राजवाडे आणि सुधारकाग्रणी आगरकर झाले ना ! इथेंच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, शिवरामपंत परांजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर, राम गणेश गडकरी हे मराठी भाषेचे तेजो-भास्कर झाले ना ! अण्णासाहेब कर्वे इथलेच ना ! या सर्व प्रश्नांचा अर्थ हाच कीं, इतर कोणत्याहि गांवांत असतात त्याप्रमाणेंच पुण्यांतहि बरे आणि वाईट लोक आहेत; पण कोणत्याहि कारणानें पुण्यांत किंवा पुणेकरांकडून दुखावला गेलेला पुण्याबाहेरचा माणूस काय म्हणावें तें सुचेनासें झालें म्हणजे ‘पुणेरी’ ही शिबी हासडून मोकळा होतो.

सर्वच गांवांबद्दल किंवा प्रदेशांबद्दल असें होतें. घाटावरल्यांनीं ‘कोंकण्या’ म्हणून कोंकणांतल्याला हिणवायचें, कोंकण्यांनीं एखाद्याला ‘घाटी’ म्हणून निकालांत काढायचा. युक्तप्रांतीयांवर रागावलेल्या महाराष्ट्रीयाला तिथें सर्व निर्बुद्ध ‘भय्ये’ च आहेत असें वाटतें; तर महाराष्ट्रीयाला नांवे ठेवूं पाहणाऱ्या युक्त-प्रांतीयाला सर्वच मराठे ‘लुटारू’ वाटतात. पुण्याच्या मानानें मुंबई अमहाराष्ट्रीय आणि बकाल आहे; तेव्हां रागावलेला पुणेकर ‘हे मुंबईकर कसचे !’ असे उद्गार

काढतो. तर नागपुरांत एकंदर राहणी मस्त आणि दांडगेपणा बराच. तेव्हां गरीब पुणेकर किंवा परीटघडींतला मुंबईकर 'त्या नागपुन्यांना संभाळा हं!' असें शिष्टपणानें केव्हां केव्हां म्हणतो. 'पुणेरी माणूस' प्रत्यक्षांत आहे कीं नाहीं कुणाला ठाऊक; पण हें विशेषण वापरणाराच्या मनांत तो निश्चित असतो !

लोकमित्र, दिवाळी १९६१

बापूकाका मुंबईच्या रस्त्यांत

मुंबईत पहिल्यांदा मी माझ्या पुतण्याकडे आलों तेव्हांचे माझे अनुभव कोंकणांतले माझे मित्र मला नेहमीं विचारतात. तेव्हां एकदा सर्व कांहीं सांगून टाकायचं ठरवलंय. गिरगांवांतल्या एका चाळींत पिल्या, म्हणजे माझा पुतण्या; आणि येशी, म्हणजे त्याची बायको राहात. त्यांच्याकडे ब्रोटीच्या धक्क्यावरून सरळ गेलों. एकदोन दिवसांनीं पिल्याला रस्ते विचारून घेतले आणि एकटाच हें अजब शहर बघायला बाहेर पडलों. अजब म्हणजे मुंबईतलं सर्व कांहीं खरोखरच अजब आहे. माझी आपली कल्पना कीं, कुठल्याहि रस्त्यासारखे मुंबईतले रस्तेहि माणसांना चालण्यासाठीं आहेत. पण माझी कल्पना साफ चूक ठरली. मुंबईतलें रस्ते माणसांसाठीं नाहींत; निदान मुंबईच्या त्या कोटांतले ते रस्ते माणसांसाठीं खास नाहींत. मोटारी, ट्रामगाड्या, बसगाड्या, हातगाड्या सर्व प्रकारच्या गाड्यांसाठीं हे रस्ते आहेत.

मी आपला रस्त्याच्या मधून सरळ चाललों होतो. इतक्यांत माझ्या मागे मारुतीच्या शेपटीसारखी मोटारीची रांग लांबत गेली ! माझ्याकडे बघून बाजूच्या पायवाटेवरून जाणारी एक बाई, 'अगबाई, म्हातारा मरणार !' म्हणून मोठ्यांदा किंचाळली. पण मी मुळींच घाबरलों नाहीं. आपण सरळमार्गी माणूस. मीं मागं वळून पाह्यलंच नाहीं. एक भाड्याची पिवळी मोटारगाडी अगदीं माझ्या पाठीला येऊन टेकली. तो गाडीवाला जोरांत ओरडला, "ए बुड्या, तुला

काय वेडवीड लागल्यु काय ? ” तेव्हां मी बळून मागं पाह्यलं नि म्हटलं, “अरे शहाण्याच्या कांद्या, तुला बाजूनं गाडी न्यायला काय झालं ? ”

तेव्हां तो म्हणतो काय, “ कुठून कोंकणांतून आलांत काय, म्हातारेबाबा ? ” मी छर्ती फुगवून म्हणालों, “ हो हो, मी कोंकणांतूनच आलोंयु. इतक्या भर रस्त्यांत तणतणतोयस् त्यापेक्षां तुझ्या मोटारीचा तो भोंगा कां नाहीं तूं वाजवलास ? मी बाजूला झालों असतां. ”

त्यावर तो म्हणाला, “ ती पाटी बघा तिथं. हें शांतिक्षेत्र आहे. इथं भोंगा वाजवायचा नाहीं. ” मीं पाह्यलं तों खरोखरच तशी तिथं पाटी होती. पण म्हणून मी काय गप्प बसतोंयु कीं काय ? मीं त्याला ठणकावून विचारलं, “ पाटी असेल, पण भोंगा इथं जरूर आहे. इथं वाजवायचा नाहीं तर काय घरीं गेल्यावर बायकोमुलांना वाजवून दाखवतोस ? ”

मी इतकं बोललेपर्यंत मागं तुंबलेल्या गाड्यांची नि गाडीवाल्यांची ओरड फारच वाढली. पोलिस शिपाईहि त्या बाजूला येऊं लागला. तेव्हां तिथून सटकलों आणि कडेच्या गर्दीत मिसळून गेलों.

पुढं एके ठिकाणीं चार रस्ते मिळतात तो चौक ओलांडून मला पुढं जायचं होतं. मी आपला रस्ता ओलांडण्यासाठीं पुढं पुढं चाललों होतो. इतक्यांत आजू-बाजूला चालणारे लोक एकदम अर्धांगाचा झटका आल्यासारखे जागच्या जागीं थबकले. मी आपला पुढं चालूं लागलों. तिकडे उभा असलेला एक पोलिस माझ्याकडे धावत आला, आणि एकदम माझ्या अंगावर खेंकसला, “ मागं व्हा म्हातारेबाबा ! समोर तो दिवा दिसतोय कीं नाहीं ? ”

मी म्हणालों, “ दिसतोय. मग ? ”

त्यावर त्यानें विचारलं, “ कसा आहे तो ? ”

मी म्हटलं, “ चांगला लाल भडक आहे. हल्लीं या रस्त्यावरून आगगाड्या जातात कीं काय ? हे लाल हिरवे शिगळ कशाचे ! ”

तो हसायला लागला. माझा हात धरून मला मागं नेत म्हणाला, “ हें बघा आजोबा, तो दिवा हिरवा झाला म्हणजे मग सर्व लोक पुढं जातात. त्यांच्याबरोबर तुम्ही पुढं चला. ” मी मागं आलों, पण तेवढ्यांत त्या शिपायाला चार शब्द सुनावले. मी म्हणालों, “ या तुमच्या कोटांत लोक कामधंद्यासाठीं घाईघाईनं जात असतात. त्यांना लाल, हिरव्या, पिवळ्या दिव्यांचे पोरखेळ दाखवून

थांबून काय धरतां रे तुम्ही ? ”

मुंबईच्या रस्त्यांत कुणावर उपकार करायचीहि सोय नाही. कुणाचं भलं करायला जावं तर तो म्हणतो माझंच खरं ! मुंबईतल्या रस्त्यांच्या कडेला ती काय पायवाट की काय म्हणतात ती असते ना ? तिच्यावरून मी चाललो होतो. माझ्यापुढं एक चिरमुडी पोरगी घाईघाईनं चालली होती. चांगलं किंमती रेशमी पातळ नेसली होती. डव्या खांद्यावरून तिचा पदर खाली रस्त्यावर चक्रे लोळत होता. मला वाटलं, विचारी घाईत आहे, तिचं लक्ष नाही. मौल्यवान् कापड खराब होतंय रस्त्यावरल्या घाणीनं. तिचा तो पदर उचलून तिच्या हातांत देत मी म्हटलं, “अग, हा पदर रस्त्यांत लोळून खराब होतोय, नीट घे.” फणकान्यानं तिनं तो घेतला, नि म्हणते काय, “तुम्ही कोण हो ? तुम्हांला लाज नाही वाटत ? ”

माझी म्हातान्याची तिनं लाज काढल्याबरोबर मी भडकलो. मीं ताडकून म्हटलं, “मी तुझ्या बापाचा बाप ! पदर खाली पडला त्याची लाज तुला की मला ? ” एवढाले डोळे करून ती तरातरा पुढं निघून गेली. तितक्यांत बरेच लोक तिथं जमले होते. ते मोठमोठ्यानं हसायला लागले. त्यांच्यापैकीं एक पोरगोलासा मला म्हणतो काय, “आजोबा, बरं म्हणून बरं, तिनं पोलिसांकडे तक्रार केली असती तर त्यांनीं तुम्हांला पकडलं असतं ! ” मीं विचारलं, “कां बुवा ? पोरीबाळींना मदत करणं हा गुन्हा आहे काय ? ” त्यावर तो म्हणतो, “तसं नव्हे, पण रस्त्यावरल्या बायकांच्या कपड्यांना हात लावायचा तुम्हांला अधिकार नाही ! ”

मीं म्हटलं, “मग कुणाला अधिकार आहे ? पोलिसांना ? नि ती बायको कसली रे ! माझ्या नातीपेशांही चिरमुडी पोर होती ती. तिचे कपडे मीं नीट केले तर झालं काय ? ”

तो म्हणाला, “झालं कांहीं नाही, पण कोर्टानं तुम्हांला शिक्षा केली असती ! ”

“कां ? ”, मीं विचारलं, “कोर्टाला स्वतःच्या मुलीबाळी असतात की नाही ? ”

“असतात”, त्यानं मिष्किल डोळे करून उत्तर दिलं, “पण त्यांचं अंग झाकायचा तुम्हांला अधिकार नाही ! तुमच्या एक गोष्ट अजून ध्यानांत आलेली नाही, आजोबा—”

“कोणती ? ” मीं म्हटलं.

तो हन्नून म्हणाला, “ तुम्ही कोंकगांतले काय ? तुमच्या कोंकगांत अंग झाका-
यला वायका कपडे वापरीत असतील, इथं मुंबईत अंग दाखवायला कपडे वापर-
तात ! ” इतकं बोलून तो पोरगा पुढं निघून गेला. मी त्याच्याकडे पाहातच
राहिलो !

मुंबईच्या एका रस्त्यावर दुपारच्या वेळीं मला एक दृश्य दिसलं. तें मी कधींच
विसरणार नाहीं. पत्र्याचे, पितळेचे अक्षरशः हजारां डबे घाटी लोक पाट्यांनून,
हातगाड्यांवरून कुठं तरी नेत होते. घरीं आल्यावर हा प्रकार काय आहे म्हणून
पिल्याला मीं विचारलं. हे डबे म्हणजेहि मुंबईतलं एक आश्चर्यच आहे. मुंबई-
तल्या अठारापगड जातीच्या लाखों लोकांना सकाळीं आठ किंवा नऊ वाजतांच
हपिसांत कामाला जावं लागतं. इतक्या लवकर वन्याचशा लोकांना घरीं जेवण
घेतां येत नाहीं. तेव्हां त्यांच्या घरीं डब्यांत जेवण भरून ठेवतात; आणि असे
हजारां डबे गोळा करून हे डबेवाले घाटी लोक या मंडळींच्या कचेऱ्यांत नेऊन
पोहोचवतात. दुपारीं एकदीडला म्हणे प्रत्येक हपिसांत जेवणाची एक तासभर
सुट्टी देतात, तेव्हां लोक जेवून घेतात; आणि डबेवाले रिकामे डबे गोळा करून
पुन्हा घरांघर नेऊन पोहोचवतात. सगळेच डबे आकारानं नि रंगानं सारखेच
असतात, तेव्हां कधीं कधीं भलतेच घोटाळे होतात. आमचा पिल्या म्हणाला,
हपिसांतल्या जेवायच्या खोलींतल्या टेबलावर दुपारीं निरनिराळ्या लोकांचे डबे
हपिसाचे शिपाई आणून ठेवतात. पिल्याच्या हपिसांतल्या एका शिपायानं एकदा
एक भलताच घोटाळा केला. त्याचा हेडक्लार्क आहे कर्मठ भटजी. त्याची मंडळी
बाहेरगांवीं गेली तेव्हां खाणावळींनून त्याचा डबा येतो. ऑफिसचा सुपरिन्टेन्डन्ट
आहे म्हणे पारशी. त्याचा नेहमींच घरून डबा येतो. शिपायानं पारशाचा
डबा ठेवला हेडक्लार्कच्या पुढ्यांत नि भटजीचा ठेवला पारशाच्या पुढ्यांत !

हेडक्लार्क विचाराच्या तंद्रींत होता. त्यानें डबा उघडून भात वशींत घेतला
नि आमटीच्या कण्यांत हात घातला तो काय ? कसली तरी हाडाची नळी
हातांत आली ! भूत पाहिल्यासारखा नळी तशीच हातांत धरून इकडे तिकडे
पाह्यला लागला म्हणे. समोरच्या टेबलावर पारशी बसला होता, त्याच्या लक्षांत
आला घोटाळा. पिल्या म्हणाला, तो आपल्या पारशी मराठींत ओरडला, “तात्या,
ते नल्ली माजी हाय, टाकूनशान् देवूं नको ! आन इकडशी. असा बगतोस
काय ? हे घे तुज्या डबा. ”

शिव, शिव, शिव ! काय वाटलं असेल त्या कर्मठ ब्राह्मणाला ? हें सर्व ऐकतांना माझ्या अंगावर काटा येत होता, पण पिल्या मिटक्या मारीत ही गोष्ट सांगत होता. बाकी ज्याला कांहीं थोडं बहुत वाटत असेल त्याला मुंबईत राहतांच येणार नाही, अशी अजब आहे मुंबई.

विवेक, दसरा १९६०.

बयोचें स्नेहसंमेलन

[आपला भाचा बल्या आणि त्याची बायको बयो यांच्या मुंबईतल्या चाळीं-तल्या खोलींत बापूमामा कोंकणांतून पहिल्यांदाच राहायला आले आहेत. दररोज त्यांना मुंबईतील नवे नवे अनुभव पाहायला आणि ऐकायला मिळतात. आज त्यांची भाचेसून बयो, महिला मंडळाचें स्नेहसंमेलन संपवून रात्री उशीरा घरीं आली आहे. त्यामुळें खानावळींतल्या डब्यांतलें जेवण बापूमामांना खावें लागणार आहे. वेळ रात्रीं साडे आठची. बल्या आणि बापूमामा बयोची वाट पाहात बसले आहेत. बयो येते.]

बयो : डबा आणला का गड्यानं ?

बल्या : आणून दीड तास झाला !

बयो : आमच्या महिलामंडळाच्या बायकांनीं कमाल केली आज !

बापू : तुझ्या महिला-मंडळाच्या बायकांनीं कमाल केली-म्हणजे काय केलं ग ?

बल्या : हो, काय झालं ग ?

बयो : आमचं आज संध्याकाळीं वार्षिक स्नेह-संमेलन होतं हें तुम्हांला माहित होतं ना ! त्यांत खूप कार्यक्रम असतात.

बल्या : आज काय मारामारीचा कार्यक्रम होता कीं काय !

बयो : जवळजवळ तसंच झालं.

बापू : म्हणजे !

बयो : पहिला कार्यक्रम होता व्याख्यानाचा, त्यानंतर चहापाणी नि स्वरकिन्नरी श्यामाराणीचं अर्धा तास गाणं, नंतर जादूचे प्रयोग आणि शेवटीं शक्तीचे प्रयोग. मग वंदेमातरम—कीं झालं.

बापू : शक्तीचे नि जादूचे प्रयोग तुम्ही बायकांनीं केलेत !

बयो : आम्ही नाहीं केले हो बापूमामा.

बापू : मग कुणीं !

बयो : आमच्या उपाध्यक्षांच्या नवऱ्यांनीं.

बल्या : तुमच्या अध्यक्षांच्या नवऱ्यांनीं ! म्हणजे काय ग !

बयो : तें असं झालं—आमच्या मंडळाच्या दोन उपाध्यक्ष बाया आहेत. दोघीं-चेहि नवरे चांगले नऊशें हजार रुपये पगारवाले ऑफिसर आहेत.

बापू : त्यांना कुठून अवढसा आठवली जादूचे नि शक्तीचे प्रयोग करायची तुमच्या समोर !

बयो : पहिल्या उपाध्यक्षांच्या नवऱ्याला छंद आहे आपला जादूचे प्रयोग करण्याचा—गमतीनं शिकलेत ते काहीं जादूचे प्रयोग—आपसांत केव्हांतरी दाखवतात करून.

बल्या : बरं मग !

बयो : बाईंनीं आग्रह केला म्हणून आमच्या संमेलनांत काहीं प्रयोग करून दाखवायचं त्यांनीं कबूल केलं.

बापू : नि मग शक्तीचे प्रयोग कुठून आले !

बयो : सांगतें ना, तोच तर गोंधळ—एका उपाध्यक्षबाईंच्या नवऱ्याचे प्रयोग ठरल्याबरोबर दुसऱ्या उपाध्यक्षबाईं हट्ट धरून बसल्या कीं, माझ्या नवऱ्याचेहि कसले तरी प्रयोग झालेच पाहिजेत संमेलनांत !

बल्या : बरं मग !

बयो : आम्हीं विचारलं त्यांना, 'अहो, पण ते कसले प्रयोग करणार !' त्या म्हणाल्या, तें मी त्यांना विचारून सांगतें. पण कसले तरी त्यांचे प्रयोग व्हायला हवेतच. ते शक्तीचे प्रयोग करून दाखवायला तयार आहेत म्हणून दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं निरोप आणला. त्यांनीं लहानपणी बरीच तालीम केली होती म्हणे.

बापू : मग !

बयो : मग काय—एका उपाध्यक्षवाईच्या यजमानांचा कार्यक्रम ठेवल्यानंतर दुसरीच्याचा ठेवणं भागच होतं—नाहीं तर पुन्हा भांडणं, मारामान्या, फाटाफूट !

बापू : पुन्हा म्हणजे !

बयो : गेल्या वर्षी दोन तट पडले होते आमच्या मंडळांत,—नि खुप भांडणं चाललीं होतीं...यंदाच समेट होऊन दोन्ही पक्षांच्या दोन उपाध्यक्ष नेमल्या गेल्या, नि सर्व कांहीं सुरळीत—चाललं होतं.

बल्या : चाललं होतं म्हणजे ?

बयो : आजच्या त्या प्रकारामुळें पुन्हा काय होईल कोण जाणे !

बापू : तुमच्या या बायांना कांहीं उद्योग नाहीत काय ग !

बयो : वाः ! आमचं मंडळ एक उद्योग मंदिर चालवतं ना ! गरीब बायकांना लहानसहान घरगुती उद्योग शिकवतात तिथं...

बापू : तें ठीक आहे गरीब बायकांचं—पण या श्रीमंत बायकांना तुमच्या पुढं नवऱ्यांना आणून नाचवण्यापेक्षां दुसरे कांहीं उद्योग नाहीत का ? बरं, हे हजार हजार रुपये पगारवाले नवरे—यांना तरी कांहीं अकल ? या बायांचीं नि या नवऱ्यांचीं वयं तरी काय आहेत ग ?

बयो : पंचेचाळिशीच्या आसपास असतील—

बापू : मग कसले आपल्या डोंबलाचे करतात शक्तीचे प्रयोग ?

बयो : तोच तर गांधळ झाला ना, बापूमामा. जादूचे प्रयोग छान झाले.

बापू : त्या उपाध्यक्षीणवाई तुझ्या पक्षाच्या असाव्यात, बयो !

बयो : नाहीं हो, मी कुठल्याच पक्षाची नाहीं. पण जादूचे प्रयोग खरंच छान झाले.

बापू : शक्तीच्या प्रयोगांचं काय झालं ?

बयो : त्या उपाध्यक्षीणवाईवर कडी करण्याकरतां या वाईनीं आपल्या नवऱ्याला भरीला घातलं—विचान्यानं कधीं लहानपणीं तालीम केली होती—त्या जोरावर प्रयोग करून दाखवायला तो तयार झाला नि हो—

बल्या : काय, झालं काय !

बयो : शक्तीच्या प्रयोगाचा एकदम जादूचा प्रयोग झाला !

बापू :—बल्या : आं ! म्हणजे झालं तरी काय !

बयो : टेवलं लावून नि त्यांच्यावर सतरंज्या अंथरून आम्ही प्लॅटफॉर्म तयार केला होता. गाणं ठीक झालं—जादूचे प्रयोग ठीक झाले, पण शक्तीच्या प्रयोगाच्या वेळीं काय झालं 'कुणास ठाऊक !

बल्या : काय झालं !

बयो : पांचदहा मिनिटांच्या मधल्या विश्रांतीच्या वेळीं मधलं एक टेवल कुणीतरी कशासाठी तरी काढून घेतलं होतं—

बापू : बरं मग !

बयो : मग काय—ते स्टेजवर चढले नि एकदम 'हप' करून उल्टी कोलांटी उडी मारायला गेले ते मधल्या सतरंजीसह एकदम स्टेजच्या खालीं गडप झाले ! एक क्षणभर काय झालं ते आम्हां वयणारांना कळेलना—हां हां म्हणतां समोर स्टेजवर दिसणारा माणूस एकदम अदृश्य व्हावा—असं जादूच्या प्रयोगासारखं झालं—

बल्या : अरे बापरे ! त्याचं डोकंविणं फुटलं—हातपाय मोडले कीं काय !

बयो : तसं कांहीं झालं नाहीं—तसे ते चपळ दिसले—डोक्यांला मोठं थोरलं टेंगूळ आलं नि एक हात मुरगळला.

बापू : थोडक्यांत बचावला ! त्याच्या बायकोचा कुणीं कान मुरगळून नाहीं का टाकला !

बयो : थोडक्यांत बचावले, पण गोंधळ काय झाला ! माळीं, गडी मंडळाचीं सगळीं माणसं बोलावून सतरंजीसह त्यांना बाहेर ओढून काढावें लागलें, अशा वेळीं आम्ही बायका काय करणार !

बापू : का ? त्याची बायको नव्हती ? ती उपाध्यक्षीणबाई ओढायला ? तिंन खड्ड्यांत घातला, तिंनच काढायचा बाहेर !

बयो : तेंच तर भांडण जुंपलं.

बल्या : काय म्हणून ?

बयो : त्या उपाध्यक्षीणबाई म्हणायला लागल्या, विरुद्ध पक्षाच्या बायकांनीं मुद्दाम टेवल हळूच काढून ठेवलं !

बल्या : अगदीं शक्य आहे तें.

बयो : उगाच काय तुम्हीतरी बोलतां ? कुणी तरी गडयानं भिंतीवर कांहींतरी लावतांना पायाखालीं घ्यायला काढलं होतं म्हणे.

बल्या : मला नाही खरं वाटत, जादूवाल्या उपाध्यक्षीणबाईंनीं तें गड्याकडून काढ—
वलं असेल !

बयो : इश ! तुम्ही तरी काय हो. त्या बाई फार चांगल्या आहेत हो.

बल्या : तूं काहीं म्हण, तूं त्यांच्या पक्षाची आहेस !

बयो : मुळींच नाहीं, मी आमच्या अध्यक्षीणबाईंच्या पक्षाची आहे, निःपक्षपाती.
कोणत्याच पक्षाच्या नाहीत म्हणून त्यांना सर्वांनीं एकमतानें अध्यक्ष
निवडलं यंत्र, नि या दोघींना उपाध्यक्ष केलं, पण आमच्या अध्यक्षीण-
बाईंनीं हि सुरुवातीच्या व्याख्यानाच्या वेळीं गंमत केली. आम्हाला
कल्पना नव्हती, या बाई इतक्या खमक्या असतील म्हणून ?

बापू : काय केलं तुझ्या अध्यक्षीणबाईंनीं ?

बयो : व्याख्याते होते एक तरुण प्रोफेसर—नुकतेच पूर्वयूरोपाचा दौरा करून
आलेत म्हणे—त्या देशांतलं स्त्रियांचं स्थान या विषयावर ते बोलत होते.
ते म्हणाले, त्या देशांत आतां स्त्रियांना इतकं स्वातंत्र्य मिळालंय कीं,
मनांत आलं कीं त्यांना घटस्फोट घेतां येतो.

बापू : म्हणजे इतर देशांतल्या स्त्रियांना मनांत आलं नाहीं तरी घेतां येतो कीं
काय ?

बयो : तसं नव्हे हो, मनांत आलं, नवरा कितीहि वाईट असला, मारझोड करीत
असला तरी नाना प्रकारचे भरपूर पुरावे कोर्टांत आणावे लागतात—
फारच भयंकर मारझोड करतो किंवा दुसऱ्या एखाद्या स्त्रीच्या नादीं लाग-
लाय इतकं सर्व सिद्ध केल्यावरच इतर देशांत घटस्फोट मिळतो...

बल्या : नि या नव्या देशांत ?

बयो : या नव्या देशांत म्हणे नवराबायकांनीं कोर्टांत जायचं नि आम्हाला एकत्र
राह्यचं नाहीं, आम्हाला लग्न मोडायचंय असं सांगायचं कीं बस—तावड-
तोच घटस्फोट—त्यामुळें...

बापू : त्यामुळें काय ? लग्न कुणी करतच नाहीं ? सगळेच घटस्फोट करतात ?

बयो : भलतंच काय ? त्यामुळें, ते व्याख्याते म्हणाले—त्यामुळें टोंग, अप्रामाणिक-
पणा, खोटे पुरावे करण्याची आवश्यकता उरत नाहीं.

बापू : असं असं ? मग त्या व्याख्यात्यांनीं तुम्हा जमलेल्या महिलांना काय
उपदेश केला ?

- बयो : आम्हाला कांहीं नाहीं उपदेश केला. ते म्हणाले, आपल्या देशांतहि घटस्फोटाचा असाच स्वच्छ नि सुटसुटीत कायदा हवा...
- बल्या : असं ? पण तुझ्या अध्यक्षीणबाईंनीं गंमत केली ती काय ?
- बयो : सांगतं ना—व्याख्यान संपल्यानंतर कुणाला कांहीं प्रश्न विचारायचे असतील तर विचारा असं व्याख्याते म्हणाले...
- बापू : मग विचारलेत प्रश्न ?
- बयो : अध्यक्षीणबाईंनींच प्रश्नांचा भडिमार केला. विचारा प्रोफेसर ?
- बल्या : म्हणजे काय, विचारलं तरी काय तुझ्या अध्यक्षीणबाईंनीं ?
- बयो : व्याख्यात्यांना पहिलाच प्रश्न त्यांनीं विचारला, तुमचं लग्न झालंय का हो? कावरावावरा चेहरा करून तो 'हो' म्हणाला—त्याबरोबर ताडकन् अध्यक्षीणबाईंनीं दुसरा प्रश्न विचारला, मग तुम्ही घटस्फोट कधीं घेणार ? म्हणजे—म्हणजे तो चांचरला. 'म्हणजे कांहीं नाहीं' अध्यक्षीणबाई म्हणाल्या, 'तुम्हाला अगदीं स्वच्छ नि सुटसुटीत घटस्फोटाच्या कायद्याची घाई लागली आहेना ? तेव्हां म्हटलें तुम्ही केव्हां घेणार घटस्फोट ?'
- बापू : बरोबर आहे तुमच्या अध्यक्षीणबाईंचं.
- बल्या : बरोबर काय बापूमामा ? हा काय प्रश्न झाला ? फाजील कुठली ! मग तो प्रोफेसर काय म्हणाला ?
- बयो : तो हेंच म्हणाला, 'अहो, भलतंच काय विचारतां ? विधवा-विवाहाला किंवा घटस्फोटाला मोकळीक देणारे कायदे व्हावे असं आम्ही सुधारक लोक म्हणतो तेव्हां दिसली विधवा कीं धर तिची मानगूट नि लाव तिचा पुनर्विवाह अशी जबरदस्ती करणारे कायदे व्हावे, असं आम्ही म्हणत नाहीं !
- बल्या : बरोबर आहे, तुझ्या त्या आचरट अध्यक्षीणबाईला कांहीं कळतं का ?
- बयो : तो तेंच सांगू लागला. हे कायदे मोकळीक देणारे असतात, जबरदस्ती करणारे नसतात. घटस्फोटाचा सुटसुटीत कायदा हवा—म्हणजे ज्या स्त्रीपुरुषांना एकत्र राहचं नाहीं किंवा एकत्र राहणं अशक्य झालंय त्यांना घटस्फोट मिळण्यासाठीं कायदा हवा—घटस्फोटाच्या कायद्यानें प्रत्येक विवाहित स्त्रीला आपल्या नवऱ्याला सोडून जाण्याची सक्ती व्हावी असं कुणीच म्हणत नाहीं, अध्यक्षीणबाईंकडे वळून तो म्हणाला, 'माझं नि

माझ्या त्रायकोचं उत्तम चाललंय, कायदा असला तरी घटस्फोट घेण्याची आम्हांला कांहीं आवश्यकता नाही. तुम्हाला काय वाटलं, कायदा झाला कीं लगेच तुम्हाला आपल्या यजमानांना सोडून द्यावं लागेल ?'

बल्या : भली खोड मोडली त्यानं तिची ?

बयो : छे, छे, त्या बरी खोड मोडून घेतील ? त्यांचं त्यावर उत्तर होतंच ?

बापू : म्हणजे ? यावर त्या काय म्हणाल्या आणखी ?

बयो : त्या म्हणाल्या, अहो, जबरदस्ती करणारा नाही, नुसती मोकळीक देणार। तुमचा कायदा झाला तरी आमच्यासारख्या चाळिशी उलटलेल्या त्रायकांना त्याचा काय उपयोग ? तुम्ही खूप मोकळीक द्याल, पण तुमची ती मोकळीक घेऊन नवरा अगदीं वाईट निघाला तरी आम्ही या वयांत जाणार कुठं ? तुम्ही पुरुष आपले कुठल्याहि वयांत लग्न करतां नि तुमच्याशीं लग्न करणाऱ्या तरण्याताळ्या मूर्ख पोरीहि निघतात.

बापू : खरंच आहे विचारीचं म्हणणं.

बयो : हे तिचे शब्द ऐकून मात्र तो प्रोफेसर खदखदून हसायला लागला ?

(आकाशवाणीच्या सौजन्याने)

دین

पॅस्तरनॅक

मॉस्कोपासून अडतीस मैलांवर मोलोदी नांवाचें एक छोटेंसें खेडें आहे. त्या खेड्यांतल्या एका झुळूझुळू वाहणाऱ्या चिमुकल्या झऱ्याऱ्या कांठीं, एका शुभ्र वर्चवृक्षाखालीं तेवीस वर्षांचा एक उमदा तरुण मनांत जुळलेले काव्याचे चरण आपल्या वहीच्या पानांवर उतरण्याचा प्रयत्न करीत होता. एखाद्या चरणांतले शब्द त्या तरुणाच्या मनांतलें गाणें तंतोतंत उठविण्यास असमर्थ ठरत. असें झालें कीं, त्या तरुणाच्या डोळ्यांत पाणी तरारे. ही गोष्ट १९१३ सालांतली आहे. त्या तरुण कवीचें नांव बोरिस् पॅस्तरनॅक.

याच पॅस्तरनॅकच्या 'शिवंगो' कादंबरीला गेल्या वर्षी १९५८ चें नोबेल पारितोषिक मिळालें, आणि साऱ्या रशियांत त्याच्याविरुद्ध प्रचंड काहूर उठलें. चार पांच सुप्रसिद्ध लघुकथा त्यानें लिहिलेल्या असल्या तरी रशियांत त्याची ख्याति होती कवि म्हणून. रशियांत १९१७ सालीं क्रांति झाली. त्या काळांतले रशियाचे तीन मोठे कवि—मायकॉवस्की, एसेनिन् आणि पॅस्तरनॅक. क्रांतीचा महान् उद्दाता म्हणून मायकॉवस्कीचा खूप उदोउदो झाला; पण त्यानें लवकरच स्वतःवर पिस्तुल झाडून आत्महत्या केली. एसेनिन्नेहि स्वतःचे प्राण स्वतःच घेतले. उरला पॅस्तरनॅक. सुरुवातीला तरुण पॅस्तरनॅकची जी गोष्ट दिली आहे ती 'टाइम्' पत्रानें त्यावर लिहिलेल्या खास लेखांतली आहे. पॅस्तरनॅकचें जीवन आणि काव्य यासंबंधींची उद्बोधक माहिती थोडक्यांत पुढें दिली आहे.

मोलोदी खेड्यांतलें घर उन्हाळ्यांत राहण्याकरतां पॅस्तरनॅकच्या वडिलांनीं बांधलें होतें. दंतकथा अशा आहेत, कीं या घराभांवतालची शांत, रमणीय बाग ज्या जागेवर आहे, तिथेंच माघार घेणाऱ्या नेपोलियनच्या सैन्याची झारच्या सैनिकांशीं धुमश्चक्री उडाली होती. या जागच्या आसपास अनेक थडगीं पूर्वीं दिसत. १९१४-१८ चें पहिलें महायुद्ध झालें. रशियांत क्रांति झाली. नंतर दुसरें महायुद्ध झालें. १९१३ सालीं मोलोदींतल्या झन्याच्या कांठीं शांतपणें कवितेचे चरण खरडीत बसलेल्या पॅस्तरनॅकनें या चाळीसपन्नास वर्षांत जीवनाचे नाना अनुभव घेतले असतील, आणि नाना कविताहि लिहिल्या असतील. त्याच्या या काव्यांत व्यक्त झालेला दृष्टिकोण घडवण्यांत, जीवन-मृत्यूच्या चिरंतन झगड्याचें जणू प्रतीक अशा त्या मोलोदींतल्या दृश्याचा— फुलाफळांनीं डंवरलेल्या वनश्रींत मधूनच डोकीं वर काढून बसलेल्या थडग्यांचा— बराच भाग असला पाहिजे यांत शका नाही.

पॅस्तरनॅकचे वडील त्या काळांतले एक प्रख्यात चित्रकार होते. प्रख्यात कवि रिल्के, संगीतकार शॅल्यूपिन, क्रांतीचा महान् नेता लेनिन इत्यादि अनेक थोरांच्या प्रतिमा त्यांनीं रंगविल्या होत्या. पॅस्तरनॅकची आई संगीतकलेची उपासक होती. उत्तम पियानोवादक म्हणून वयाच्या आठव्या वर्षापासून ती अनेकदा रशियन रंगभूमीवर चमकली होती. थोरामोठ्यांचें पॅस्तरनॅक कुटुंबांत येणेंजाणें असें. संगीताच्या सुंदर सुरांनीं लहानपणीं एका रात्रीं पॅस्तरनॅक एकदा जागा झाला. त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलें होतें. आईनें तें पाणी पुसलें आणि डोळे तसेच मिचमिचत असतां संगीत ऐकण्याकरतां त्या रात्रीं घरीं आलेल्या पाहुण्यांशीं त्याची ओळख करून दिली. त्या पाहुण्यांत एक म्हातारा होता. 'तो म्हातारा' पॅस्तरनॅकनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे, 'तेव्हांपासून माझ्या जीवनांत मी जेथें जातां तेथें माझा सांगाती झाला आहे.' हा म्हातारा म्हणजे टॉल्स्टाय.

१९०३ च्या सुमारास म्हणजे पॅस्तरनॅकचे वडील लिओनिड पॅस्तरनॅक यांनीं मास्कोजवळच्या एका गांवीं एक दुमदार घर भाड्यानें घेतलें. प्रख्यात संगीतकार स्क्रिआबिन् तिथें त्यांचे शेजारी होते. आपली प्रख्यात 'थर्ड सिंफनी' पियानोवर रचण्यांत त्या काळीं ते रंगून गेलेले असत. 'सिंफनी' चे सूर आसमंत भरून जात. पॅस्तरनॅक मंडळी तिथें राहिल्या आली; आणि पहिल्याच दिवशीं त्या वेळीं

तेरा वर्षांचा असलेला बोरीस घरांतल्या गडवडींनून आजूवाजूला पसरलेल्या दाट रानांत एकटाच भटकायला गेला. आपल्या आत्मचरित्रात्मक लिखाणांत या दिवसासंबंधीं कवि पॅस्तरनेक म्हणतात, '...देवा, देवा ! काय काय गोष्टींनीं रान त्या दिवशीं भरून गेलं होतं...सर्व वाजूंनीं सूर्याचे किरण हिरव्या झाडींत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होते...झाडापानांतून झळझळणाऱ्या छायाप्रकाशांच्या कवडशासारखे, फांदीफांदीवरून चिवचिवत उडणाऱ्या पांखरांसारखे आपल्या घरांत स्क्रियाविन वाजवीत असलेल्या थर्ड सिंफनीचे सूर पानापानावर नाचत होते, निनादत होते...' या पोरवयांत आपण मोठे संगीतकार होण्याचा निश्चय बोरीसनं केला होता. या नादांत सहा वर्षे घालवल्यानंतर त्याच्या ध्यानांत आले कीं, हें कांहीं आपलें काम नव्हे ! मात्र स्क्रियाविन्च्या कांहीं गूढ विचारांचा पॅस्तरनेकच्या मनावर पडलेला प्रभाव अजूनहि तसाच राहिलेला दिसतो. स्क्रियाविन्चा एक विचार असा कीं कला, धर्म, जीवन हीं एकच आहेत.

१९०५ सालीं झालेल्या झारशाही उलथून टाकण्याच्या अयशस्वी क्रांतिकारक उठावांत आपण आपली करंगळी लावून स्वस्तांत क्रांतिकारक होण्याचा पोरकट प्रयत्न कसा केला, त्याची हकीगत पॅस्तरनेकनें स्वतःच एके ठिकाणीं सांगितली आहे, '...पाठीकडे चांगली जाड गादी भरलेला कोट घालून झारच्या एका कोसक घोडेस्वारापुढें शूरपणाचा आव आणून मी गेलों. त्याच्या चात्रकाचा एक फटका या कोटाच्या गादीवर घेण्यापेक्षां क्रांतीसाठीं मीं अधिक कांहीं केलें नाहीं !...'

थोडे दिवस मॉस्कोंत कायद्याचा अभ्यास करून तत्त्वज्ञान शिकण्याकरतां जर्मनींतल्या मारबर्ग विद्यापीठांत बोरीस गेला. ' तिथें अठरा वर्षांच्या एका मुलीच्या प्रेमांत मी पडलों.' पॅस्तरनेक म्हणतो, ' तिनें मला नकार दिला तेव्हां माझ्या चेहऱ्यावरच्या शिरा उडूं लागल्या नि माझ्या डोळ्यांना पाणी आलें.' इटलींत कांहीं दिवस भटकून तत्त्वज्ञानाची पदवी मारबर्ग विद्यापीठांत न घेतांच पॅस्तरनेक मॉस्कोला परत आला. यानंतर मात्र त्यानें काव्याला वाहून घेतलें.

त्याच्या कवितेनें जुने संकेत आणि रचनेचे नियम पार झुगारून दिले. तारा-यंत्रावरून संदेश पाठवतांना आपण जशी तुटक शब्दरचना करतां तशी शैली तो काव्यांत वापरूं लागला. त्याची प्रतिभासृष्टि अगदीं पृथगात्म आहे. त्याच्या प्रतिमांत परिचित अद्भुत वाटतें, आणि अद्भुत परिचित वाटूं लागतें. त्याची

‘कवितेची व्याख्या’ पाहा :

ती एक चढत जाणारी शीळ आहे. ती म्हणजे चिरडलेल्या हिम-
त्रिंदूचें तडकणें आहे. ती रात्रींत गोठलेल्या पर्णांचा संभार आहे. ती
म्हणजे दोन नाइटिंगेल पक्ष्यांचें द्वंद्वगीत आहे. ती घुसमटलेलें वाटाण्याचें
झाड आहे. ती म्हणजे खांद्यावर ओघळलेले जगाचे अक्षर.

वर्षाळ रात्रीला तो, ‘दूध चाटीत असलेलें आंधळं कुन्याचें पिल्लू’ म्हणतो.
कॉकेशस पर्वत कसा तर ‘चुरगळलेल्या विछान्यासारखा.’ पॅस्तरनॅकच्या मते
कविता म्हणजे ‘शांत मनःस्थितींत संस्मरलेली भावना’ नाही; तर ‘एखादा
चलच्चित्रपट पात्रे कृतींत गुंतलेलीं असतां एकदम थांबवला म्हणजे जसा दिसतो
तशी भावना.’ १९०५ च्या किंवा १९१७ च्या क्रांतिकाळांत, क्रांति म्हणजे जणू
काय निसर्गशक्तीचा एक विशुद्ध आविष्कारच आहे, अशा वर्णनाच्या कविताहि
त्यानें लिहिल्या.

१९१४ च्या पहिल्या महायुद्धांत रशियन तरुणांना सक्तीच्या सैन्यभरतींत
जावें लागलें; पण पॅस्तरनॅकला आघाडीवर जावें लागलें नाहीं. लहानपर्णीच
त्याच्या पायाला इजा झाली होती, तेव्हां उरल प्रदेशांतल्या एका रसायन कार-
खान्यांत त्याला काम देण्यांत आलें. १९२० ते १९३० कवि म्हणून त्याचा
चांगलाच बोलबाला झाला. पण १९३० पासून स्टालीन राजवटीचें राक्षसी थैमान
सुरू झालें; आणि पॅस्तरनॅकनें मुक्याचें व्रत घेतलें. स्वतंत्र लिखाण प्रसिद्ध कर-
ण्याचें त्यानें बंद केलें. शेक्सपियर, शेले, गटे इत्यादि परभाषांतील महाकवींच्या
काव्यनाटकांचे रशियन भाषेंत अनुवाद करावयाला त्यानें प्रारंभ केला. ‘शिवंगो’
प्रकरण १९५८ सालीं गाजलें. त्या आधींच्या पंचवीस वर्षांत कवि म्हणून
पॅस्तरनॅकचें नांव जवळ जवळ विसरून गेल्यासारखें झालें होतें. तो कविता लिहित
नव्हता असें नाहीं; पण त्या सर्व टेबलाच्या खणाकरितां होत्या. जाणकार आणि
निकटवर्ती मित्र त्या कवितांचीं हस्तलिखितें घेऊन जात आणि वाचीत.

१९३६-३७ च्या सुमारास स्टालिन राजवटीच्या ‘शुद्धीकरणां’ ना,
‘खोट्या खटल्यां’ ना आणि कत्तलींना ऊत यायला सुरुवात झाली होती.
मार्शल तुखाचेवस्की वगैरेंचें शिकोण करण्यांत आलें, तेव्हां स्टालिनच्या त्या
कृत्यांचा उदोउदो करणाऱ्या पत्रकावर सही करण्याचें पॅस्तरनॅकनें नाकारलें. या-
संबंधीं तो म्हणतो, ‘या वेळीं माझ्या बायकोला कांहीं महिने गेले होते. त्या

पत्रकावर सही करा म्हणून डोळ्यांत पाणी आणून ती मला विनवीत होती. पण माझ्याच्यानें सही करवेना... त्या सर्व रक्तपाताची मला किळस आली होती. मीं सही करण्याचें नाकारलें तरीहि माझ्यावर कांहीं गंडांतर आलें नाहीं, याचें कारण मला नंतर कळलें. माझ्या सहकाऱ्यांनीं मला अप्रत्यक्षपणें वांचवलें होतें. मीं सही केली नाहीं हें सत्ताधान्यांना सांगायला कुणी धजला नाहीं...'

पॅस्तरनॅकनें घेतलेलें मुक्याचें व्रत आणि उपरोक्त पद्धतीचा सत्याग्रह यांचा साहित्यक्षेत्रांतल्या जाणकार वर्तुळावर हळूहळू प्रभाव पडत होता. पॅस्तरनॅक-बद्दलचा त्यांचा आदर आणि प्रेम वाढत जात होतें. अशा मंडळींच्या एका बैठकींत १९४७ सालीं तो आपल्या कविता वाचून दाखवीत असतां एक हृदयस्पर्शी प्रसंग घडला. कविता वाचतां वाचतां पुढलें पान पॅस्तरनॅकच्या हातून खाली पडलें. तें उचलायला तो वांकला, पण त्या आधींच श्रोत्यांनीं त्या पानावरले कवितेचे पुढले चरण म्हणायला सुरुवात केली. पॅस्तरनॅकचें हृदय कृतज्ञतेनें भरून आलें. त्याच्या डोळ्यांतून पाणी वाहूं लागलें. रुद्ध कंठानें तो उद्गारला, स्पॅसीवो दोरोगिये ! (मी तुमचा आभारी आहे, लाडक्यांनो !)

असाच दुसरा एक प्रसंग तरुण रशियन साहित्यिकांच्या मनांतली खळबळ दर्शविणारा आहे. शेक्सपियरच्या सुनीतांचे आपले अनुवाद पॅस्तरनॅक वाचून दाखवीत होता. श्रोत्यांनीं एकच गिल्ला केला, 'आधीं सहासष्टावें वाचा, आधीं सहासष्टावें वाचा !' या सुनीतांतला रशियन श्रोत्यांना अर्थपूर्ण वाटणारा चरण म्हणजे 'अँड आर्ट मेड् ट्ग-टाइड् बाय् अॉर्थॉरिटी (आणि कला सत्तेनें केलेली बद्धजिव्ह).'

'झिवॅगो' प्रकरणामुळें पॅस्तरनॅकचें नांव जागतिक साहित्यक्षेत्रांत एकदम पुन्हा पुढें आलें आहे. कदाचित् त्यामुळें वाङ्मयांत एक नवें अलिप्ततेचें युग सुरू होईल. गेलीं कित्येक वर्षे जगांतले मोठमोठे साहित्यिक या नाहीं तर त्या राजकीय निष्ठांच्या आहारीं गेलेले दिसतात. अशा प्रकारें राजकीय मूल्यांत साहित्यिकांनीं गुरफटून जाण्याच्या विरुद्ध पॅस्तरनॅक आहे. मात्र त्याची अलिप्तता जीवनापासूनहि साहित्यिकांनीं अलिप्त राहावें असें म्हणणारी नाहीं. साहित्यिकांनीं संपूर्णपणें मानवी मूल्यांनाच वाहून घ्यावें, असें त्याला वाटतें. तो म्हणतो, 'साहित्यिक म्हणजे सत्य, सौजन्य आणि सौंदर्य यांचा पुकार करणारा जीवनाचा जिवंत आवाज.'

शिवंगो

कोणाहि लेखकाला नोवेल पारितोषिक मिळालें म्हणजे जगाच्या वाङ्मयांत त्याला मानाचें स्थान मिळालें असें समजलें जातें; आणि तो लेखक आणि त्याचा देश स्वतःला धन्य समजतात. पण नोवेल पारितोषिकाच्या गेल्या कित्येक वर्षांच्या इतिहासांत दोनदा मोठी चमत्कारिक परिस्थिति निर्माण झाली. हिटलरच्या राजवटींत एका जर्मन लेखकाला हें पारितोषिक मिळालें तेव्हां त्या लेखकावर दुर्धर प्रसंग ओढवला आणि हें पारितोषिक घेणें म्हणजे देशद्रोह होय असें हिटलर राजवटीनें जाहीर केलें. गेल्या वर्षी रशियाच्या पॅस्तरनॅक या लेखकाला हें पारितोषिक दिल्याचें स्वीडनच्या अॅकॅडेमीनें जाहीर केलें; आणि रशियन सरकार आणि त्या सरकारच्या हातचीं बाहुलीं असलेलीं रशियन वृत्तपत्रें आणि रशियन लेखक-संघ यांनीं पॅस्तरनॅकला सळो की पळो करून सोडलें आहे.

रशियन मातृभूमि आणि रशियन जनता यांच्यावर नितान्त प्रेम करीत असलेल्या एकूणसत्तर वर्षे वयाच्या वयोवृद्ध आणि तपोवृद्ध पॅस्तरनॅकला रशियाबाहेर जगणें शक्य नाहीं; तेव्हां त्यानें आभारपूर्वक नोवेल पारितोषिक नाकारल्याचें स्वीडिश अॅकॅडेमीला कळविलें आहे.

१९१७ सालीं रशियन क्रांति झाली आणि कम्युनिस्ट सरकार स्थापन झालें, त्याच्या आर्थांपासून एक मोठा आणि प्रमुख कवि म्हणून पॅस्तरनॅक प्रसिद्ध होता. कम्युनिस्ट राजवटींत त्यानें स्वतंत्र लेखन करण्याचें जवळजवळ सोडून दिलें

होतं. गटे, शेक्सपियर वगैरे युरोपमधल्या विख्यात लेखकांचीं रशियन भाषांतरें करून तो जीवन जगत होता. स्टालिनच्या मृत्यूनंतर खरुशॉव्हने स्टालिनच्या राक्षसी राजवटीचा निषेध करून रशियन जनतेला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य बहाल केलें तेव्हां बरेच रशियन लेखक मोकळेपणानें आपल्या लिखाणांतून रशियन जीवनाचें सत्यदर्शन देऊं लागले. त्याच कालखंडांत म्हणजे १९५३ ते १९५६ च्या दरम्यान पॅस्तरनॅकने जिच्यामुळें जागतिक वाङ्मयांत आजकाल प्रचंड वादळ उठलें आहे ती आपली डॉ. झिवॅगो ही कादंबरी लिहिली. रशियन प्रकाशनसंस्थेने ही कादंबरी प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें होतें; पण तितक्यांत हंगेरींतला रशिया-विरोधी उठाव, नव्या रशियन लेखकांची बंडखोरी वगैरे झपाट्यानें घडलेल्या घडामोडी पाहून हुकुमशाहीला विचारस्वातंत्र्य परवडत नाहीं हें खरुशॉव्हच्या ध्यानांत आलें, आणि रशियन सरकारनें आपले पाश पुन्हा आवळायला सुरुवात केली. रशियन प्रकाशनसंस्थेतर्फें ' झिवॅगो ' प्रसिद्ध होणें अशक्य झालें.

पण ' झिवॅगो ' चें नशीब बलवत्तर होतें. इटलींतल्या एका कम्युनिस्ट प्रकाशन-संस्थेकडे इटालियन भाषेंतल्या आवृत्तीसाठीं ' झिवॅगो ' ची एक प्रत पॅस्तरनॅकने पाठविली होती. त्या संस्थेनें इटालियन आवृत्ति प्रकाशित करण्याचें ठरविलें. रशियांतल्या लेखकसंघाचा ' दादा ' सुकॉव्ह इटलींत धावला. त्यांनीं आणि इटालींतल्या रशियन वकिलातीनेंही त्या प्रकाशकावर खूप दडपण आणण्याचा प्रयत्न केला, पण त्या प्रकाशकानें दाद दिली नाहीं आणि ' झिवॅगो ' ची इटालियन आवृत्ति प्रसिद्ध करून टाकली. त्यानंतर थोड्याच अवधींत या कादंबरीच्या फ्रेंच आणि इंग्रजी आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या. आतां अठरा भाषांत तिच्या आवृत्त्या बाहेर पडल्याचें आणि एक मूळ रशियन भाषेंतली आवृत्तीहि — अर्थात् रशिया-बाहेर — प्रसिद्ध झाल्याचें कळतें.

त्यानंतर गेल्या वर्षीचें नोबेल पारितोषिक पॅस्टरनॅकला दिल्याचें जाहीर झालें. आतांपर्यंत त्यानें लिहिलेल्या उच्च दर्जाच्या काव्याबद्दल आणि गद्याबद्दल हें पारितोषिक देण्यांत येत आहे, असें स्वीडिश अॅकॅडेमीनें म्हटलें आहे. ' झिवॅगो ' चा या प्रशस्तींत उल्लेख नाही. पण ' झिवॅगो ' मुळेंच पॅस्टरनॅकचा हा सन्मान करण्यांत आला आहे याबद्दल रशियन राज्यकर्त्यांना शंका नाही. या कादंबरीचा असा जागतिक बोलबाला झाल्यामुळें रशियाच्या कम्युनिस्ट राजवटीचा संतापानें तिळपापड झाला आहे.

हा सर्व प्रकार पाहून सहजच दोन प्रश्न डोळ्यांपुढें उभे राहतात. एवढ्याशा एका कादंबरीनें 'स्पुट्निक्', 'लुनिक', 'आय. सी. बी. एम्.' नीं सुसज्ज असलेलें जगांतलें एक अत्यंत बलाढ्य सरकार इतकें हादरून कां जातें ? 'डॉ. झिवॅगो' या कादंबरींत असें आहे तरी काय ?

पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर पॅस्तरनॅकच्याच शब्दांत देतां येईल. एके ठिकाणीं तो म्हणतो, 'निःशस्त्र सत्याचें बळ जगांतल्या सर्व दंडुक्यांना पुरून उरतें --' हुकुमशाहीला सर्वांत अधिक भीति वाटते सत्याची. हुकुमशाहा राजकर्त्यांचें ब्रीद आम्ही म्हणतां तें सत्य ! इतर कुणी सत्य सांगूच शकत नाहीं आणि आम्ही करतां तें नेहमींच बरोबर; इतर कोणताहि पक्ष अधिक बरोबर नसतो हें आहे. सत्य अनुकरणरूपी, अनेकमुखी, नवनवोन्मेषशाली असल्यामुळें अनेक असत्याच्या आधारावर हुकुमशाहीचा डोलारा उभा असतो. सत्याच्या श्वासानेहि हा डोलारा डळमळू शकतो. दंडुक्यांनीं दबलेल्या जनतेच्या अंतःकरणांत वरवर भीतीनें राज्यकर्त्यांना ती हो हो म्हणत असली तरी खोल कुठेंतरी सत्य असतेंच. राज्यकर्त्यांकडे आत्मा गहाण न टाकणाऱ्या लेखकाचें लिखाण या सत्याला जाऊन झोंबतें आणि तें उफाळून वर येतें. सर्व जनतेच्या मनांत तें असें उफाळून आलें कीं, कितीहि बलाढ्य असलेल्या हुकुमशाहीला जनता उलथून टाकू शकते. इवल्याशा पुस्तकांची हुकुमशाहांना भीति वाटते ती यामुळेच.

लोकशाहीचा आधार सत्य असल्यामुळें चर्चा, वादविवाद, अनेक मतांचा गलबला या गांधळांत तिचा कारभार ढिला वाटतो आणि भौतिक प्रगतीहि झपाट्यानें होत नाहीं; पण मानवाचा आत्मा शाबूत राहतो आणि मानव्य टिकतें. हुकुमशाही निर्वेध मुसंडी मारीत पुढें जातें आणि भौतिक प्रगतीचा उच्चांक गाठून सर्वांचे डोळे आपल्या राक्षसी बळानें दिपवून टाकते; पण एवढ्याशा एका कादंबरीकडे धीटपणें पापणी वर करून पाहतांच आध्यात्मिक शक्ति तिच्यांत उरत नाहीं. हुकुमशाहींत होणारी माणसाची अधोगति आणि लोकशाहींत दिसणारी त्याची तेजस्विता यांचीं दोन ताजीं उदाहरणें सांगण्यासारखीं आहेत.

रशियाचे दोन मोठे सरकारमान्य लेखक आणि आपले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचीं तीं उदाहरणें आहेत. अखिल रूसो लेखक संघाचा 'दादा' सुकॉव्ह यानें, दोनतीन वर्षांपूर्वीं खरुशॉव्हच्या कृपेनें वाङ्मयीन वातावरण थोडें मोकळें झालें होतें तेव्हां पॅस्तरनॅकच्या एका लेखाच्या जोडीनें आपला

एक लेख मॉस्कोच्या वाझ्मयीन नियतकालिकांत प्रसिद्ध होण्यांत आपला मोठा सन्मान झाला असें म्हटलें होतें; पण आतां राज्यकर्त्यांची पॅस्तरनॅकवर खण्या मर्जी झाल्याबरोबर हाच सुकॉव्ह पॅस्तरनॅकवर तिय्यम दर्जाचा, प्रतिगामी, क्षुद्र, देश-द्रोही वगैरे वगैरे शिव्यांचा वर्षाव करतो आहे.

दुसरा इल्या एहरेन्बुर्ग. नुकताच भारतांत येऊन गेलेला आणि रशियांत सरकारदरवारीं मानमान्यता पावलेला हा एक वयोवृद्ध आणि अग्रगण्य कादंबरीकार आहे. १९२२ सालीं 'रशियन कवींचीं रेखाचित्रें' या नांवानें प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या पुस्तकांत रशियाच्या लर्मॉन्टॉव्हसारख्या पूर्वी होऊन गेलेल्या महान् कवीच्या जोडीनें पॅस्तरनॅकचा उल्लेख एहरेन्बुर्गनें केला आहे. फार दूर कशाला, १९५७ सालीं गर्ड रूज नांवाच्या जर्मन पत्रकाराशीं बोलतांना जागतिक कीर्तीच्या महान् कवींत पॅस्तरनॅकची गणना एहरेन्बुर्गनें केली आहे. त्याच पॅस्तरनॅकला क्षुद्र, तिय्यम दर्जाचा ठरवणाऱ्या रशियाच्या बड्या साहित्य संघटनांचा एहरेन्बुर्ग अध्वर्यु आहेच. रशियाचीं स्पुटनिकें आणि लुनिकें चंद्रसूर्य लोकांपर्यंत उंच उंच जात असलीं तरी साहित्यसंस्थांची सांस्कृतिक पातळी किती खालींखालीं जात आहे ही गोष्ट तिथल्या प्रमुख साहित्यपत्रिकेच्या संपादकांनी पॅस्तरनॅकवर हल्ला चढवितांना त्याला 'जिथें राहतो, खातो, पितो तिथेंच घाण करून ठेवणारा हा डुकर आहे...' असें म्हटलें आहे त्यादरून चांगलीच सिद्ध होते.

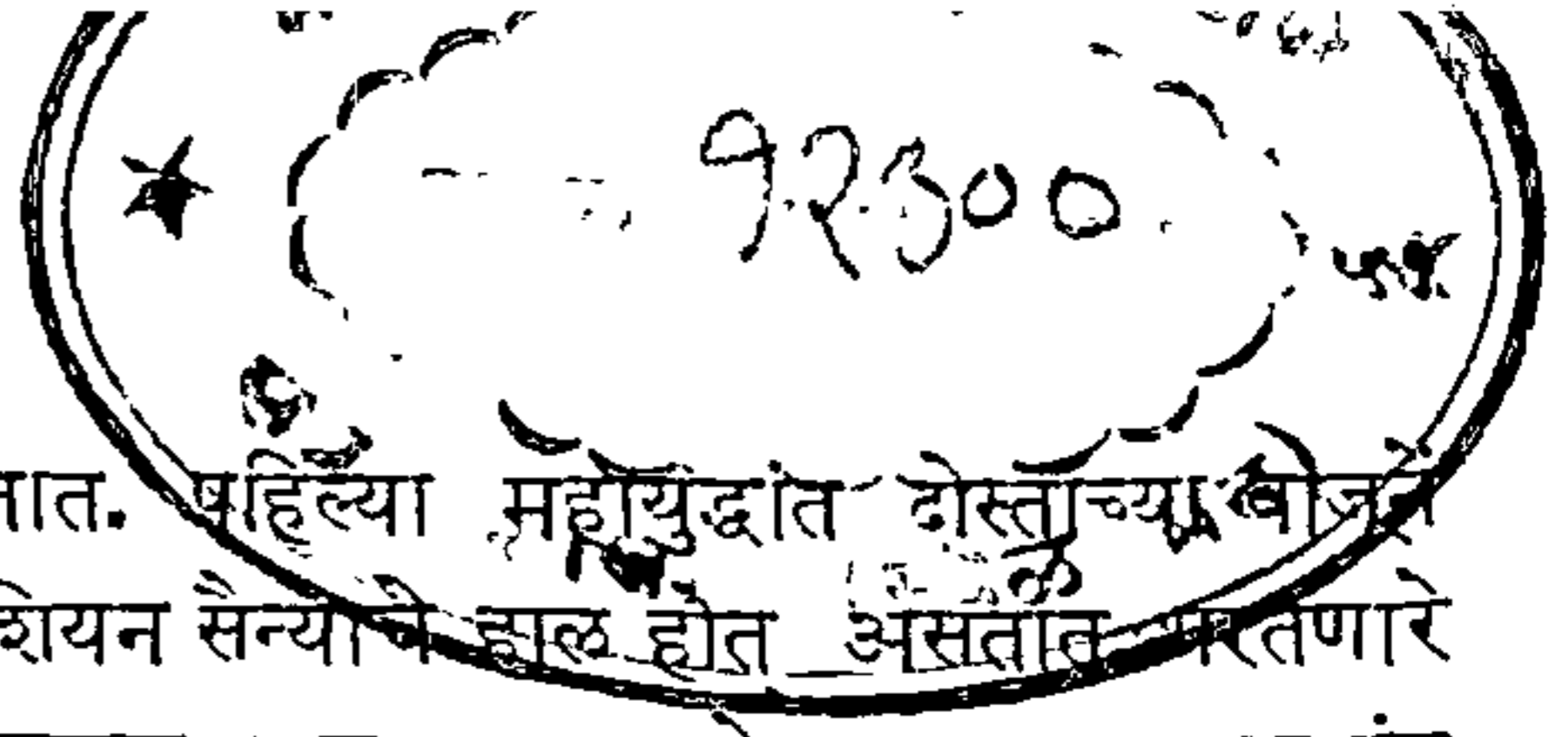
याच्या उलट लोकशाही असलेल्या भारतांत काय होतें तें पाहा. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे जिवश्चकंठश्च मित्र आणि सहकारी पै. वा. मौलाना आझाद यांचें श्री. हुमायून कबीर यांनीं संपादित केलेलें भारतीय स्वातंत्र्या-संबंधींचें पुस्तक नुकतेंच प्रसिद्ध झालें. त्यांत पंडित जवाहरलालांच्या दोन महान् चुकांमुळे भारताचे दोन तुकडे झाले असे गंभीर आरोप मौलानांनीं नेहरूंवर केले आहेत. प्रसिद्ध करण्यापूर्वीं हुमायून कबीर यांनीं पुस्तकाचें हस्तलिखित नेहरूंना दाखवून हा विवाद्य भाग गाळण्याची तयारी दाखविली होती; पण तो गाळूं नये, आहे तसाच कांहीं फेरफार न करतां छपावा असा आग्रह नेहरूंनीं धरला ! नेहरूंच्या एका पत्रकार परिषदेंत ही सर्व हकीगत वाहेर आली.

स्पुटनिक, लुनिकच्या बरोवरीनें सर्व जगांत खळबळ उडवून देणारी पॅस्तरनॅकची 'डॉ. झिंवेगो' ही कादंबरी आहे तरी काय ? तिच्याभोंवतीं उठलेलें हें राजकीय वादळ ज्याला मुळींच माहित नाहीं, अशा एखाद्या रसिकानें

ही कादंबरी वाचली तर एक चांगली भरदार कादंबरी वाचल्याचें समाधान त्याला वाटेले. टॉल्स्टॉय, दोस्तोव्हस्की, दुर्जिनोव्ह यांच्यासारख्या जगांत श्रेष्ठ ठरलेल्या थोर रशियन कादंबरीकारांच्या, जीवनाचें विशाल दर्शन देणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या परंपरेंतली ही कादंबरी आहे याबद्दल त्याची खात्री पटले. त्या परंपरेंतली असली तरी 'डॉ. झिवॅगो' त्यांच्या तोडीची थोर आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. जीवनाच्या नाना थरांतलीं नाना पात्रें, नाना युद्धें, क्रांत्या इत्यादींनीं भरलेल्या दीर्घ कालखंडांतल्या नाना घटना, रशियाचा भव्य भयानक रम्योदात्त निसर्ग यांचें काव्यपूर्ण, जिवंत चित्रण या कादंबरींत आहे. पण या सर्वांची एकत्मकता तितकीशी साधलेली नाहीं. योगायोगाच्या साहाय्यानें कांहीं सांघे जोडले गेले आहेत, कांहीं स्वभावचित्रें तुटक झालीं आहेत; यामुळें महान् रशियन कादंबऱ्यांत जीवनाच्या विशालतेचा जो महान् प्रत्यय येतो तितका महान् प्रत्यय 'झिवॅगो' वाचल्यानंतर येत नाहीं. अर्थात् या अत्युच्च निकषावरच 'झिवॅगो' कमी पडते. सर्वसामान्य कादंबऱ्यांशीं तुलना करतां ती खूपच वरच्या दर्जाची ठरेल.

कादंबरीचा नायक डॉक्टर युरी झिवॅगो चांगल्या सुखवस्तु घराण्यांत जन्मलेला, विचारी, सुसंस्कृत, काव्यप्रेमी गृहस्थ आहे. त्यानें केलेल्या कविता, कादंबरीच्या शेवटीं दिल्या आहेत. त्याचा व्यवसाय डॉक्टरीचा असला आणि ती तो इमानानें करीत असला तरी आजूबाजूला घडत असलेल्या घडामोडींचा अंतर्मुख होऊन विचार करणारा हा माणूस आहे. कादंबरीची सुरुवात झिवॅगोच्या आईच्या दफनाच्या वर्णनानें होते. पोरक्या झालेल्या दहा वर्षांच्या झिवॅगोला त्याचा मामा निकोलाय आपल्याबरोबर घेऊन जातो. झिवॅगोचा बाप श्रीमंत व्यापारी असतो, पण तो कित्येक वर्षांत घरीं आलेला नसतो; आणि कोमोराव्हेस्की नांवाच्या एका वकिलाच्या नादानें सर्वस्व गमावून त्यानें आत्महत्या केलेली असते. झिवॅगोचा मामा राजकीय विचारवंत आणि ग्रंथकार आहे. आज रशियांत तर उद्या स्वित्झर्लंडमध्ये असा तो फिरत असतो. तेव्हां प्रोफेसर ग्रोमेको नांवाचे एक अतिशय सुसंस्कृत, सुखवस्तु गृहस्थ मॉस्कोंत असतात. त्यांच्या कुटुंबांत तो युरी झिवॅगोला ठेवून जातो. युरी हुपार मुलगा आहे. सर्व परीक्षा चांगल्या प्रकारें पास होऊन तो डॉक्टर होतो. प्रो. ग्रोमेकोच्या टोन्या नांवाच्या मुलीशीं तो लग्न करतो. त्यांना एक मुलगा होतो. इतक्यांत १९१७ च्या

झिंवेगो

रशियन क्रांतीच्या ज्वाला उफाळतात. पहिल्या महायुद्धांत बोस्त्याच्या बोझाने जर्मनांविरुद्ध लढणाऱ्या झारच्या रशियन सैन्याचे हाल होत असतात. परतणारे जखमी सैनिक क्रांतिवादी झालेले असतात. कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायांत नसतो. झिंवेगो जखमी सैनिकांच्या शुररूपेकरतां आघाडीवर गेलेला असतो. तिथे पळापळ सुरू होते. जगूनवांचून डॉ. झिंवेगो मॉस्कोतल्या आपल्या घरीं परत येतो. त्याची बायको आणि छोटा साशा सुखरूप असतात; पण क्रांतीनें सर्व उलथा-पालथ करून टाकलेली असते. जुने मित्र ओळख देत नाहीत. नवे अधिकारी नाना संशय घेतात. बोल्शेव्हिकांची राजवट सुरू होते; आणि संशयाच्या वातावरणांत मध्यमवर्गीय सुखवस्तु डॉक्टराला आणि त्याच्या कुटुंबाला आपला जीव धोक्यांत आहे, असें वाटते. झिंवेगोच्या बायकोच्या आजीची दूर उरल पर्वताच्या परिसरांत शेतीवाडी असते. ती कुणीतरी करीत असतो. त्या वारिकिनो खेड्यांत जाऊन शेती करून राहावे असा झिंवेगो, त्याची बायको आणि त्याचा सासरा ग्रोमेको विचार करतात.

वारिकिनो खेड्याला जवळचें शहर म्हणजे युर्याटिन. तिथल्या ग्रंथालयांत घोड्यावरून मधूनमधून डॉ. झिंवेगो जातो. तिथे त्याची आणि लारा अँटिपोव्हाची भेट होते. लहानपणीं मॉस्कोंत एका नाचाच्या वेळीं त्यांची गंठ पडलेली असते. त्यानंतर आघाडीवरच्या हॉस्पिटलांत नर्स म्हणून लारा येते तेव्हां तीं दोघें एकत्र आलेलीं असतात. त्यानंतर ती आणि तिचा नवरा पाव्हेल अँटिपोव्ह दोघेहि युर्याटिनमधल्या शाळेंत शिक्षक म्हणून आलेलीं असतात. झिंवेगोच्या बापाचें वाटोळें करणाऱ्या कोमारॉव्हेस्की या बढमाष वकिलानें लाराचा तिच्या लग्नापूर्वी फूस लावून कौमार्यभंग केलेला असतो. तिचें अँटिपोव्हवर नितांत प्रेम असतें. त्याचेंहि तिच्यावर असतें. त्यांना कात्या नांवाची एक मुलगीहि असते, पण लग्नापूर्वी लाराच्या जीवनांत झालेल्या प्रकारामुळे दोघांचेहि संबंध स्वाभाविक नसतात. १९१४ चें महायुद्ध सुरू होतें तेव्हां पाव्हेल शिक्षकाचें काम सोडून लढाईत भरती होतो आणि लाराच्या संसारांतून उठून जातो. लारा मुलीला घेऊन एकटीच युर्याटिनमध्ये राहात असते, तेव्हां झिंवेगोशीं तिची गंठ पडते. पाव्हेल युद्धांत मारला गेल्याची बातमी येते, पण तो मारला गेलेला नसतो. तो जिवंत असतो, पण त्याला परत बायको-मुलीकडे यायचें नसतें. बोल्शेव्हिक क्रांतीला पाठिंबा देणाऱ्या सैनिकांचा तो पुढारी होतो आणि स्ट्रेलिनकोव्ह हें नांव घेतो.

युर्याटिनच्या आसपासच्या भागांत त्यानें भयंकर जरब बसविलेली असते आणि क्रांतिवादी सैनिकांचा एक क्रूरकर्मा नायक म्हणून त्याचें नांव ऐकतांच लोक चळचळा कापत असतात. स्ट्रेलिनकॉव्ह म्हणजे आपला नवरा अँटिपॉव्ह हें लाराला नंतर कळतें, पण त्याच्या मनांतून आपल्या कुटुंबाची ओळख घायची नाहीं हें ती ओळखते.

युर्याटिनमध्ये लाराच्या प्रेमांत झिवॅगो पडतो. वायको-मुलगा असलेल्या आपल्यासारख्या कुटुंबवत्सल सद्गृहस्थानें असलें प्रेमप्रकरण करणें बरोबर नाहीं याची त्याच्या मनाला टांचणी लागते. वायकोला सर्व कांहीं सांगून टाकायचें आणि पुन्हा युर्याटिनला यायचें नाहीं असा वेत करून तो वारिकिनोला घोड्यावरून परत येत असतो. इतक्यांत क्रांतिविरोधी 'व्हाइट गार्डी' शीं लढत असलेली क्रांतिवादी 'रेड गार्डी' ची एक तुकडी झडप घालून त्याला गिरफदार करते. त्यांच्यांतल्या जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याकरतां त्यांना एक डॉक्टर हवा असतो आणि युरी झिवॅगो चांगला डॉक्टर आहे हें कळल्यावर त्याला पळवून नेण्याचा त्यांनीं वेत केलेला असतो. त्यांच्याबरोबर लपतछपत, जंगलांत, ढऱ्यांत, खोऱ्यांत क्रांतिकाळांतलीं तीन वर्षे त्याला काढावीं लागतात. तो मेला कीं जिवंत आहे हेंहि त्याच्या कुटुंबाला समजत नाहीं. तीं सर्व मंडळीं, म्हणजे झिवॅगोची वायको टोन्या, मुलगा साशा आणि सासरा ग्रोमेको वारिकिनो सोडून मॉस्कोला गेलेलीं असतात. ग्रोमेको कृपिशास्त्रज्ञ असल्यामुळें क्रांतिकारी सरकार त्याला मॉस्कोला बोलावून घेतें. पुढें हें सर्व कुटुंब पॅरिसला जातें.

तीन वर्षांनीं झिवॅगो त्या सैनिकांच्या तावडींतून सटकतो आणि युर्याटिनला परत येतो. त्याचें कुटुंब तिथें नसतें, पण लारा अँटिपॉव्हा त्याला भेटते, त्यांचें प्रेमप्रकरण पुन्हा सुरू होतें. युर्याटिनमध्ये राहणें त्यांना धोक्याचें होतें. लारा स्ट्रेलिनकॉव्हची वायको आहे याची कुणकुण लोकांना लागलेली असते. स्ट्रेलिनकॉव्हचा जीवहि धोक्यांत असतो. जिवावर उदार होऊन क्रांतीची कितीहि सेवा केलेली असली तरी बोल्शेव्हिकांच्या मर्जीतून तो उतरलेला असतो. झिवॅगो आणि लारा वारिकिनो खेड्यांत येऊन लपून राहण्याचा प्रयत्न करतात. लाराचा तरुणपणीं घात करणारा कोमारॉव्हेस्की वकील आतां सोव्हिएट सरकारचा मोठा अधिकारी होऊन तिथें आलेला असतो. तो लारा, तिची मुलगी आणि झिवॅगो यांना दूर कुठेंतरी सुरक्षित ठिकाणीं तुम्हांला मी नेऊन ठेवतो म्हणून सांगतो.

झिवॅगोला कोमारॉव्हेस्कीचें साहाय्य घ्यावेंसें वाटत नाहीं. पण लाराला आणि तिच्या मुलीला तो पूर्वेकडल्या दूर देशांत जाऊं देतो. स्वतः तो वारिकिनांतच राहतो. भयंकर एकाकी जीवन दाखूंचे प्याल्यावर प्याले झोकून सुसह्य करण्याचा तो प्रयत्न करतो. अशा स्थितींत त्याची आणि स्टेल्निकॉव्ह-अॅन्टिपॉव्हची भेट होते. रात्रभर स्टेल्निकॉव्ह त्याच्याशीं बोलत बसतो आणि पहाटे स्वतःवर पिस्तुल झाडून आत्महत्या करतो.

त्यानंतर झिवॅगो मॉस्कोला जातो. जुन्या काळांतलें कुणीहि तिथें त्याला ओळखीचें भेटत नाहीं. कांहीं दिवसांनीं त्याचे लहानपणचे दोस्त दुदॉरॉव्ह आणि गॉर्डन त्याला भेटतात. त्यांचें पूर्वीचें स्वातंत्र्यप्रेम आणि नवविचारक्षमता नष्ट झाली आहे. नव्या राजवटीच्या नव्या निर्बंधांचीं ते स्तुतिस्तोत्रें गातात. झिवॅगोला वीट येऊन तो म्हणतो, “... शृंखलांत अडकून पडलेलीं माणसें शेवटीं शृंखलांचें गुणगान करूं लागतात...”

ग्रोमेकोंच्या घरांत पूर्वी घरकामासाठीं असलेल्या मार्केलची आणि झिवॅगोची मॉस्कोंत भेट होते आणि त्याच्याचकडे तो राहतो. मार्केलची धाकटी मुलगी मरीना झिवॅगोपेक्षां वयानें कितीतरी लहान असते. तिच्याशीं तो लग्न करतो आणि त्याला दोन मुली होतात. शेवटीं वयाच्या अडतिसाव्या वर्षी १९२९ मध्यें हृदयविकाराच्या झटक्यानें झिवॅगो रस्त्यांत मरून पडतो. त्याच्या दफनाच्या दिवशीं लारा कांहीं कामाकरतां मॉस्कोंत आलेली असते. झिवॅगोच्या कागदपत्रांची व्यवस्था करून ती जात असतां रस्त्यांतच नव्या राजवटीचे गुप्त पोलीस तिला पकडतात आणि अज्ञात ठिकाणीं घेऊन जातात. पुढें कुठल्या तुरुंगांत ती कुठें खितपत पडते तें कुणालाच कळत नाहीं.

कादंबरीच्या शेवटच्या उपसंहाराच्या प्रकरणांत १९४३ साल उजाडलें आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या भोवऱ्यांत रशिया सांपडला आहे. झिवॅगोचे मित्र दुदॉरॉव्ह आणि गॉर्डन् युद्धकाळांतल्या हालअपेष्टा, राज्यकर्त्यांनीं अकारण लादलेल्या तुरुंगवासांतल्या यातना इत्यादि संकटांतून तावूनसुलाखून निघून शहाणे झाले आहेत. झिवॅगोशीं बोलतांना कित्येक वर्षांपूर्वीं शृंखलांची प्रशस्ति ते करीत होते तशीं आतां ते करीत नाहींत. सत्य, स्वातंत्र्य, न्याय यांची सुप्रभात होऊन युद्धाच्या उत्पातांतून एक नवें सुंदर जग जन्माला येईल अशी आशा ते करीत आहेत.

संबंध कादंबरींत रशियन मातृभूमि, रशियन जनता, रशियाचा निसर्ग, रशिया-

चा इतिहास यांच्याबद्दल पॅस्तरनॅकला वाटत असलेलें अपरंपार प्रेम पानोपानीं प्रतीत होतें. क्रांति होऊन जुनी राजवट मोडून पडते तेव्हां झिवॅगोला अत्यानंद होतो. मात्र रशिया आतां उठून बसेल, तिचा माथा उजळ होईल असें त्याला वाटतें. स्वतःच्या जागेंतल्या सातआठ खोल्यांपैकीं आपणाला दोनतीनच पुरेत, बाकीच्या गरजू लोकांना देऊं असें तो बायकोला सांगतो. पण ठोकळेबाज तत्त्व-ज्ञानानें भारलेल्यांचा मानवी जीवन स्वतःला आवडणा-या ठोकळ्यांत कोवण्याचा अड्डाहास झिवॅगोला व्यथित करतो. भविष्यकाळाचा उज्ज्वल स्वर्ग आम्ही घडवीत आहोंत असें म्हणत म्हणत वर्तमानकाळाचा क्रौर्य, विषमता, अन्याय, असत्य, जुलूम, जबरदस्ती यांनीं अघोर नरक वनविणारांचा झिवॅगोला संताप येतो. एके ठिकाणीं झिवॅगो म्हणतो, 'जे कधींच चुकत नाहींत, ज्यांचें कधींच कसलें पतन होत नाही, जे कधींच अडखळत, चाचपडत नाहींत असे लोक मला मुळींच आवडत नाहींत. त्यांच्या सद्गुणाला कांहीं किंमत नाही. त्यांच्या सद्गुणांत कांहीं जीवनरसच नाही.' या कल्पना, हे विचार, हें स्वातंत्र्यप्रेम कोणत्याहि हुकुमशाहीला मानवणें शक्य नाही. म्हणूनच पॅस्तरनॅकविरुद्ध हें वादळ !

‘मनोहर’ ऑक्टोबर १९५९

पुस्तक संख्या, संपादन, वगैरे. स्थळप्रत
भनुक्रम ३४२२३... वि: ...
... १४२५ ... २५११६

७

रशियांतील विनोद व टीका

रुसी जनतेत विनोद बुद्धि भरपूर आहे, याचे अनेक पुरावे त्यांच्या जुन्या व नव्या वाङ्मयांत सांपडतात. झारच्या काळांतला प्रख्यात रुसी लेखक गोगोल याचें 'इन्पेक्टर जनरल' या नाटकाचें इंग्रजी भाषांतर किंवा त्याचें मराठींतलें रूपांतर 'अंमलदार' अनेकांनीं वाचलेलें किंवा पाहिलेलें आहे. अलीकडल्या म्हणजे क्रांतीनंतरच्या काळांत सुद्धां झोशेन्को किंवा कानेव्ह यांच्यासारखे श्रेष्ठ दर्जाचे विनोदी लेखक रशियांत होऊन गेले आहेत. 'क्रॉकोडिल्' नांवाचें व्यंगचित्रांना वाहिलेलें एक अत्यंत लोकप्रिय नियतकालिक रशियांत आहे. कानेव्हचें 'स्केअरिंग दि सर्कल' या नाटकाचें 'सशाचीं शिंगे' या नांवाचें रूपांतर मराठी रंगभूमीवर येऊन गेलें आहे. कम्युनिस्ट क्रांति झाल्यानंतर अति-उत्साही कम्युनिस्ट तरुणांची पुस्तकी तत्त्वज्ञान आणि जीवनांतले अनुभव यांची संगति न साधतां आल्यामुळें जी धांदल उडत असे तिचें अतिशय विनोदी आणि विदारक चित्रण या नाटकांत कानेव्हनें केलें आहे. जशी गोगोलच्या नाटकांत झारकालीन नोकरशाहीवर टीका आहे, तशीच झोशेन्कोच्या सभांतहि कम्युनिस्ट नोकरशाहीवर तिखट टीका आहे. झोटिंगशाही मग ती झारची असो, फॅसिस्टांची असो कीं कम्युनिस्टांची असो, तिच्यावर उघड उघड टीका करणें अशक्यप्रायच असतें, तेव्हां जनता काय किंवा लेखक काय विनोदाचा आश्रय घेऊन आपलीं मतें व्यक्त करीत असतात. हिटलरच्या कारकीर्दींत जर्मनींत

नाना प्रकारचा वनावट किंवा 'एर्सॉट्झ' माल तयार करण्यांत येत असे, तेव्हां जर्मन जनतेंत एक विनोदी गोष्ट फार लोकप्रिय झाली होती. एका अजारी माणसानें निरनिराळ्या दुकानांतून नाना प्रकारचीं औषधें विकत घेण्याचा प्रयत्न केला, पण तीं सर्वच वनावट निघाल्यामुळें त्याच्या आजार कांहीं बरा होईना. शेवटीं कंटाळून त्यानें विप पिऊन घेतलें, पण तेंहि वनावट निघाल्यामुळें त्याचा प्राण जाईना !

झोशेन्कोनें १९२८ सालीं लिहिलेल्या एका गोष्टींत रशियांतल्या तोंडाला लावण्याच्या पावडर वगैरे वस्तूंच्या हिणकसपणावर अशीच विनोदी टीका केली आहे. 'उत्पादनाची गुणवत्ता' या त्याच्या गोष्टीचा नायक क्रुश्चेव्ह दाढी केल्यानंतर लावावयाच्या रशियानिर्मित पावडरींना अगदीं कंटाळून गेलेला असतो. त्याच्याकडे पाहुणा म्हणून कांहीं दिवस राहिलेला एक जर्मन गृहस्थ आपला जर्मन पावडरचा डबा विसरून जातो. ती पावडर वापरून क्रुश्चेव्ह शेजाऱ्यापाजाऱ्यांसमोर बढाया मारीत फिरत असतो. एक दिवस क्रुश्चेव्हच्या ध्यानांत येतें कीं, ती जर्मन पावडर तोंडाला लावावयाची नसून मच्छर, ढेकूण वगैरेंसाठीं वापरावयाची आहे. तरीहि तो दबून जात नाही. तो बढाया चालूच ठेवतो,—'काय जर्मन पावडर आहे ! पाहिजे तर तोंडाला लावावी, पाहिजे तर आजूबाजूला उडवून मच्छर, ढेकूण पळवून लावावे ! गेला संबंध महिना मी ही पावडर दाढी केल्यावर वापरतोयना — कधीं मच्छर जवळ आला नाही कीं ढेकूण चावला नाही ! नाहीतर आमच्या बायकोला पाहा कसे मच्छर चावून चावून वेजार करतात ते ! आमचीं पोरंही सारा दिवस अंग खाजवीत असतात !...'

झोशेन्कोनें रशियांत होणाऱ्या पावडरीच्या गुणवत्तेवर टीका केलीच आहे, पण त्याबरोबरच परदेशांतल्या वस्तूंच्या गुणवत्तेबद्दल रशियन लोकांना जो अवास्तव आदर वाटत होता त्यावरहि या गोष्टींत टोला हाणला आहे. परदेशांतलें तें आपल्या देशांतल्या पेश्यां चांगलें असें समजण्याची रूसी जनतेची प्रवृत्ति आजकालची किंवा कम्युनिस्ट राज्य झाल्यापासूनची आहे असें मुळींच नाही. झारच्या काळीं रशियांतले सरदार दरकदारांनाच नव्हे तर सर्वसामान्य पांढरपेशांनाहि फ्रेंच भाषा, फ्रेंच वाड्मय, फ्रेंच वेषभूषा वगैरे फ्रेंच गोष्टींबद्दल असाच अतिरिक्त आदर आहे. त्यावर टॉल्स्टॉयसारख्या श्रेष्ठ लेखकानें सडकून टीका केली आहे.

अलीकडेसुद्धां लेखांतून किंवा व्यंगचित्रांतून जनतेच्या या प्रवृत्तीवर किंवा रशियन उत्पादनाच्या हिणकसपणावर जी विनोदी टीका होते ती केवळ पाश्चिमात्य भांडवलशाही देशांतल्या उत्पादनाच्या दर्जाशी तुलना करून होत नाही; तर हंगेरी, चेकोस्लोव्हाकिया वगैरे कम्युनिस्ट देशांतल्या उत्पादनाचा दर्जाहि वरचा समजूनच होते. रशियांत वरच काळ राहून तिथल्या वाङ्मयाचा आणि जीवनाचा जवळून अभ्यास केलेल्या ए. झेड. आर. हें टोपण नांव घेतलेल्या अमेरिकन लेखकानें वर सांगितलेली रूसी वाङ्मयांतलीं आणि स्वतःच्या अनुभवांतलीं उदाहरणें आपल्या लेखांत दिलीं आहेत. एकदा एका रशियन तरुणावरोवर झेड. आर. फिरत असतां एका दुकानाच्या काचेच्या दर्शनी खिडकींतून ते नव्या नव्या बुटांचे जोड पाहात होते; एक जोड फारच सुंदर दिसत होता. तो रशियन तरुण एकदम उद्गारला, ... “ हे बूट बहुधा हंगेरी किंवा चेकोस्लोव्हाकियांतले असतील ! ” आंत जाऊन चौकशी करतां ते खरोखरीच तेथेंच केलेले निघाले !

कम्युनिस्टांच्या, विशेषतः स्टालिनच्या हुकुमशाही राजवटींत आज एखादा मुख्य मंत्र्याच्या पदावर तर उद्या राष्ट्रद्रोही ब्रदमाष म्हणून फासावर लटकलेला; किंवा काल कुणाला नांवहि माहीत नव्हतें, तर आज एकदम महामंत्री झालेला; असे प्रकार नेहमीं होत असत. इल्या इल्फ या जोडनांवानें लिहिणारे रशियाचे फार प्रख्यात विनोदी लेखक होते. त्यांनीं आपल्या एका पुस्तकांत या प्रकारांची चांगलीच टिंगल केली आहे. सत्ताधान्यांना खूप करण्याचा सरकारी नोकर कुठल्याहि राजवटींत नेहमींच प्रयत्न करतात. व्होल्गा नदीवर फिरवून प्रवाश्यांना निरनिराळ्या ऐतिहासिक किंवा प्रेक्षणीय स्थळें दाखविण्याकरितां सरकारी प्रसिद्धि खात्यानें एक बोट ठेवलेली असते. त्या बोटीला कुणातरी सरकारमान्य प्रसिद्ध व्यक्तीचें नांव दिलेलें असतें. बोटीचा कप्तान अति उत्साही सरकारी अधिकारी असतो. एका ठिकाणीं कांहीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्याकरितां प्रवासी उतरून बाहेर जातात. तितक्यांत ज्याचें नांव बोटीला दिलेलें असतें तो बडा माणूस सरकारी मर्जीतून उतरल्याची आणि दुसरा कुणी चढल्याची बातमी येते. कप्तान लगेच बोटीवरलें पहिलें नांव पुसून टाकून त्या दुसऱ्या बड्या माणसाचें नांव रंगवून घेतो ! उतारू परत येतात तां त्यांना आपली बोट ओळखतां येत नाहीं ! अशी गंमत प्रत्येक बंदरांत होते. या गंमतीचें इल्या इल्फनें आपल्या विनोदी कथेंत बहारीचें वर्णन केले आहे.

रुसी जनतेला फ्रेंच किंवा जर्मन किंवा हंगेरियन वस्तु आपल्या स्वतःच्या देशांतल्यापेक्षां अधिक चांगल्या वाटतात, म्हणून स्वतःच्या देशावद्दल किंवा संस्कृतीवद्दल त्यांना अभिमान वाटत नाहीं, असें मात्र मुळींच नाहीं. झेड्. आर. नेंच यावावत आपले एकदोन अनुभव सांगितले आहेत. एकदा मॉस्कोंतल्या एका वारमध्ये झेड्. आर. मद्य घेण्याकरितां गेला असतां तिथल्या वेटरवरोवर विलावावत मोठमोठ्यानें भांडत असलेले दोनचार कामगार दिसले. भांडण अगदीं भराला आलें होतें आणि लवकर संपण्याचीं कांहीं चिन्हें नव्हतीं. पण तिथें एका कोपन्यांत शांतपणें आपलें मद्य पीत बसलेल्या एका नागारेकानें झेड्. आर. कडे बोट दाखवीत म्हटलें, “ एका परदेशी पाहुण्याकडे पाहून तरी आपल्या संस्कृतीचें असें प्रदर्शन करूं नका ! ” ते कामगार एकदम भांडायचे थांबले, आणि गुपचूप आपलें विल देऊन बाहेर चालते झाले.

मॉस्कोच्या रस्त्यावरून झेड्. आर. जात असतां तर झालेला एक रशियन समोरून येत असलेला त्याला दिसला. तांडांतली सिगारेट पेटविण्याकरितां त्याला काड्याची पेटी हवी होती. झेड्. आर. ला थांबवून त्यानें पेटी मागितली. झेड्. आर. नें त्याची सिगारेट पेटवून दिली, आणि स्वतःच्या सिगारेटच्या डवींतून एक सिगारेटहि काढून दिली. ती अमेरिकन सिगारेट पाहून हा गृहस्थ आपल्या देशांतला नाहीं हें रशियनानें ओळखलें, आणि आपल्या खिशांतल्या सर्व रशियन सिगारेट्स आग्रह करून त्याला देऊन टाकल्या. इतकेंच नव्हे तर खिशांतलें एक सफरचंदहि त्याला दिलें ! आमच्या रशियांत तुम्हांला सर्व कांहीं मिळेल, -कसलाहि त्रास होणार नाहीं, म्हणून तो पुन्हा पुन्हा झेड्. आर. ला सांगत होता.

आपल्या लोकांच्या किंवा सरकारच्या हातून ज्या चुका होतात त्यांचें कारण रशियन माणसांत किंवा रशियन राज्यकर्त्यांत कांहीं मुळांतच वाईट आहे म्हणून त्या होतात, असें नाहीं; तर केवळ खुळेपणामुळें त्या होतात असें बऱ्याचशा सुबुद्ध रशियनांना वाटतें. रशियांत हुकूमशाही राजवट आहे त्यामुळें विरोधकांच्या घरांवर केव्हांहि रात्रीं अपरात्रीं पोलिसांची धाड येते, आणि कांहीं न्याय न करतां त्या विरोधकाला तुरुंगांत डांबण्यांत येतें, किंवा नाहींसा करण्यांत येतें. अशा प्रकारच्या बातम्या रशियाबाहेरच्या वृत्तपत्रांत पुष्कळ वेळां येतात. झेड्. आर. म्हणतो कीं, एखाद्या चांगल्या रशियनाच्या नजरेला या बातम्या आणल्या

तर तो म्हणेल,—‘ त्यांत काय आहे?—असला खुळेपणा तुमच्या देशांतहि होतो ! ’ अमेरिकेंतील ईस्ट ऑरेंज गांवांतल्या ग्रंथालयानें पोलिसांकडे तक्रार केली कीं, गांवांतल्या अनेक लोकांनीं वाचण्याकरितां म्हणून पुस्तकें नेलीं आहेत, आणि कित्येक महिने झाले— आम्ही मागून थकलां तरी परत देत नाहींत. तेव्हां तिथल्या उत्साही पोलीस खात्यानें एका मध्यरात्रीं गांवांतल्या अनेक घरांवर अचानक धाड घातली, कित्येक लोकांना गिरफदार केलें आणि एक रात्रभर त्यांना तुरुंगांत बसवून ठेवलें ! ही बातमी कांहीं दिवसांपूर्वी अमेरिकन वृत्तपत्रांत आली होती. झेड. आर. म्हणतो, “ रशियन नागरिक या बातमीकडे बोट दाखवून म्हणेल, ‘ हा पाहा तुमचा खुळेपणा !—’ ”

‘ श्रीसरस्वती ’, दिवाळी १९६१

टेबलाच्या खणांतील कांहीं कविता

[कवि कविता लिहितो त्या प्रसिद्धीकरतां असतात, हा सर्वसाधारण अनुभव आहे. रशियांत हा अनुभव उलटा येत असतो. तेथील कवि ' कांहीं प्रसिद्धीकरितां व कांहीं टेबलाच्या खणाकरितां कविता लिहित असतात—]

सरकार आणि सरकारी लेखक-संघ यांच्या कडक नियंत्रणाखालीं कम्युनिस्ट रशियांतल्या कवींना, कथाकारांना, कादंबरीकारांना लिहावें लागतें; त्यामुळें गेल्या कित्येक वर्षांत कित्येक चांगल्या कवींनीं आत्महत्या केल्या, कित्येक चांगल्या लेखकांनीं लिहावयाचें सोडून दिलें, कित्येक लेखकांचें काय झालें, ते जिवंत आहेत कीं नाहींत हेंच कळेंनासें झालें वगैरे वगैरे. रूसी वाङ्मयक्षेत्रांतले प्रकार आतां सर्वांच्या चांगल्याच परिचयाचे झाले आहेत. विशेषतः पॅस्तरनॅक या एके काळीं अत्यंत प्रख्यात रूसी कवि असलेल्या, व मधल्या वीस-पंचवीस वर्षांच्या काळांत कांहीं अनुवादाखेरीज कांहींच करित नसलेल्या लेखकाच्या रशियावाहेर चोरून प्रसिद्ध झालेल्या ' डॉक्टर झिव्गो ' या कादंबरीला १९५८ चें नोबेल पारितोषिक मिळालें, आणि पॅस्तरनॅकला रशियांत सळो कीं पळो करून टाकण्यांत आलें, तेव्हां तर या प्रकारांची सर्वांना चांगलीच कल्पना आली. अशा परिस्थितींतहि रशियांतले पुष्कळ तरुण कवि आपणाला हवें तें लिहितातच. मात्र सर्व कांहीं प्रसिद्धीला येत नाहीं. रूसी लेखकवर्गांत एक शब्दप्रयोग चांगलाच रूढ झाला आहे. कांहीं प्रसिद्धीकरितां लिहावयाचें, कांहीं टेबलाच्या खणाकरितां

लिहावयाचें. हें टेबलाच्या खणाकरितां लिहिलेलें लिखाण हे लेखक आपापल्या खोलींत एकमेकांना आणि खास मित्रांना वाचून दाखवितात. पुढें कधींतरी सरकारी दृष्टिकोण बदलेल, कलावंताच्या स्वातंत्र्याची कदर केली जाईल तेव्हां हें लिखाण प्रसिद्ध करतां येईल, असें त्यांना वाटतें. असलें कांहीं लिखाण 'डॉ. झिव्गो' प्रमाणें एखादे वेळीं रशियाबाहेर येतें आणि प्रसिद्ध होतें. पॅस्तरनॅकच्या नांवानें त्याची कादंबरी प्रसिद्ध झाली, तसें मात्र लेखक रशियांतच राहात असला तर होत नाही. तसें झालें तर त्या लेखकाला सुखानें जगणें फार काय जगणेंच कठीण होईल.

स्टालिनच्या कारकीर्दींत तर या जुलूमजबरदस्तीची परमावधि झाली होती. १९५३ सालीं स्टालिनचा मृत्यु झाला, आणि १९५६ सालीं खरुश्चाव्हनें कम्युनिस्ट पक्षाच्या विसाव्या काँग्रेसमध्ये स्टालिनची वैयक्तिक झोटिंगशाही आणि त्याचे अमानुष अत्याचार यांच्यावर कडाक्याचा हल्ला चढवून सर्व जगाला चकित केलें. रशियांतहि लेखकांवरलीं आणि सर्वच नागरिकांवरलीं बरींचशीं बंधनें सैल झालीं. पुन्हा दोनतीन वर्षांनीं खरुश्चाव्हनें तीं बंधनें आवळावयाला सुरुवात केली. पण अजूनहि स्टालिनच्या काळांतल्या इतकीं कडक बंधनें नाहींत. स्टालिनच्या मृत्यूनंतरच्या या चारपांच वर्षांत 'टेबलाच्या खणा'करितां कांहीं तरुण रूसी कवींनीं लिहिलेल्या कविता रशियाबाहेर येऊन प्रसिद्ध झाल्या आहेत. रशियांत कांहीं वर्षे राहून रूसी वाङ्मयाचा आणि जीवनाचा अभ्यास केलेल्या ए. झेड. आर. या टोपणनांवानें लिहिणाऱ्या एका लेखकानें त्यांचा इंग्रजी अनुवाद प्रसिद्ध केला आहे. विशिष्ट कालखंडांत स्वतंत्र वृत्तीच्या तरुण रशियन कवींना काय वाटत होतें तें या कवितांवरून चांगलें अजमावतां येतें. बुद्धिमान् आणि संवेदनशील रशियनांच्या दृष्टिकोणावर या आठ कविता चांगलाच प्रकाश पाडतात. कवींचीं नांवां अर्थात् दिलेलीं नाहींत. अनुवादक रशियांत असतांना त्याची विशेष मैत्री असलेल्या एका पोलिश मित्रानें वॉर्सामध्ये या कविता त्याच्या हातीं दिल्या.

'आजकालचे विचारतरंग' ही कविता स्टालिनच्या मृत्यूनंतरच्या तीनचार दिवसांत लिहिलेली दिसते. कवि म्हणतो, 'त्या दिवशीं सकाळीं स्टालिनचें दफन झालें; आणि मॉस्को नगरींत मी एकटाच—अगदीं एकटाच त्या दिवशीं संध्याकाळीं शांतपणें, थंडपणें फिरत होतो. संध्याकाळ नेहमींचीच होती—स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ प्रसन्न.

एखाद्या फार तह्छख माणसासारखा मी विचार करूं लागलों.

देखाऱ्याचें, प्रदर्शनांचें युग संपलें, भाकरीचें युग आतां आलें आहे.'

स्टालिनच्या काळांत आमच्या या योजना यशस्वी झाल्या, त्या फळांला आल्या, आम्हीं यं व केलं, आम्हीं त्यं व केलं, अशा घोषणांचा सुकाळ होता. त्याविरुद्ध व्र काढून खरें काय होतें तें सांगणें कठीण होतें. म्हणून कवि म्हणतो, 'आतां प्रदर्शनांचें युग संपलें, आणि भाकरीचें आलें.'

कवि या कवितेंत पुढें म्हणतो, '... तो अफाट माणूस, तो वीरपुरुष काल होता, आज नाही. एखाद्या ओसाड पडलेल्या घरासारखी मॉस्को नगरी दिसते.

स्टालिनशिवाय आम्ही जगणार तरी कसे ?'

पंचवीस-तीस वर्षे स्टालिनच्या एकतंत्री राज्याची संवय झाल्यामुळें रशियन जनतेला मनांतून त्याचा कितीहि राग येत असला तरी त्याच्याशिवाय आतां होणार कसें असें वाटणें साहजिक होतें. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे स्टालिनच्या झोटिंगशाहीनें सर्व प्रकारच्या नागरिक स्वातंत्र्याची गळचेपी केलेली असली आणि त्याच्या गुप्त पोलिसांनीं रशियाच्या नागरिकांना हैराण केलेलें असलें, तरी त्याच्या कारकीर्दींत त्यानें मोठमोठ्या उद्योगधंद्यांचा प्रचंड विकास करून रशियाला पाश्चिमात्य भांडवलशाही देशांच्या बरोबरीलाच नव्हे तर पुढें नेऊन सोडलें. या गोष्टीबद्दल सर्वसामान्य रशियन जनतेला कृतज्ञता आणि अभिमानच वाटत होता. त्यानें समाजवादाचा डोलारा उभा केला आहे- त्यांतला झोटिंगशाहीचा भाग त्याच्या मृत्यूनंतर काढून हा डोलारा आतां जनतेसाठीं सुखसमृद्धि स्वातंत्र्ययुक्त करतां येईल असें त्यांना वाटूं लागलें. म्हणूनच कवि या कवितेंत पुढें म्हणतो, '...मी चाल चाल चालत होतो...माझ्या डोळ्यांपुढें त्याच्या तीस वर्षांच्या कारभाराची भीषणता आणि भव्यता देन्हीं उभीं राहिलीं... त्यानें बांधलेले प्रासाद, त्याचे कारखाने, त्याच्या गगनचुंबी इमारती, त्याचे प्रचंड नगरचौक, सर्व कांहीं डोळ्यापुढें आलीं. समाजवादाचा डोलारा तर उभा झाला होता... आतां जनता त्याच्यांत मुखासिन व्हावी इतकंच... . . .'

स्टालिनच्या काळीं खऱ्याचें खोटें, खोऱ्याचें खरें करणाऱ्या रेडिओवरल्या, भित्तीपत्रकांतल्या, वृत्तपत्रांतल्या प्रचाराच्या धूमधडाक्यानें सुबुद्ध रशियन माणसें कशीं हवालदिल झालीं होती त्याचें चित्र 'प्रचार' या कवितेंत एका रशियन कवीनें रेखाटलें आहे. तो म्हणतो, लहानपणापासून भूगोलांत वाचलेल्या अगदीं

खऱ्या गोष्टीसुद्धां पुन्हा प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय आतां खऱ्या वाटणार नाहीत. कवि म्हणतो, '... व्होल्गा नदी कास्पियन समुद्राला जाऊन मिळते हें भौगोलिक सत्य अविवाद्य आहे ना?... पण आतां मी जर लहान झालों, पुन्हा प्राथमिक शाळेंत जाऊं लागलों, आणि कुणा शिक्षकानं सांगितलं कीं, व्होल्गा नदी कास्पियन समुद्राला मिळते वरं, तर व्होल्गा नदीच्या प्रवाहाबरोबर कास्पियन समुद्रापर्यंत जाऊन, ती त्याला तिथं मिळतांना पाहून, तिच्या गढूळ पाण्यांत यथेच्छ डुंबल्या-शिवाय मी नाहीं त्या शिक्षकाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवणार;—हें सर्व केल्यावर नंतरच त्याचं म्हणणं मी खरं मानीन !...'

भांडवलशाहीच्या पिळवणुकीमुळें सामान्य माणसाला पशूचें हीन जीवन जगावें लागतें;—समाजवादी व्यवस्थेंत माणसाला पुन्हा 'जीवनसृष्टींतलें उच्च स्थान प्राप्त होईल, पुन्हा तो चराचर सृष्टीचा प्रभु म्हणून वावरूं लागेल असें सांगण्यांत येतें. पण स्टालिनच्या झोटिंगशाहींत पावासाठीं आणि पावाबरोबर खाण्याच्या सुरंब्यासाठीं फर्लिंगफर्लिंग लांबीच्या रांगांत माणसांना दुकानासमोर तासन्-तास ताटकळत उभें राहावें लागे. या परिस्थितीचें वर्णन उपरोधिक भाषेंत करतांना एक रशियन कवि आपल्या 'मानव' या नांवाच्या कवितेंत म्हणतो, ...

'सृष्टीचा सार्वभौम प्रभु, जीवनाचा मुकुटमणि पाहा कसा चिमूटभर साखरेसाठीं नि सुरंब्याच्या गोळ्यासाठीं रांगेंत उभा आहे !

मानव सर्व कांहीं जाणू शकतो, माणसांत अमरत्व आहे म्हणतात ना ? मग हा रांगेंत हो उभा कसा ? साखरमुरंबा त्याला अमरत्वापेक्षां अधिक वाटतो असं दिसतं !

मी कांहीं आत्मतत्त्वविवेचक नाहीं, मला नीतिशास्त्रावर प्रवचनहि झोडा-वयाचें नाहीं.

अहो, माणसानं पोटांत अन्नाचे घास ढकललेच पाहिजेत.

अहो, पावलोणी, मुरंबा त्यानं खाल्लाच पाहिजे.

पोट भरल्यावर मग मात्र त्यानं अमरत्वावरचीं व्याख्यानां ऐकलीं पाहिजेत; आणि डोक्यांत सर्वज्ञतेचा वारा भरला पाहिजे.....'

—'धनुर्धारी' दिवाळी, १९६१.

लाल स्त्री

लाल क्रांति झाल्याबरोबर युगानुयुगे पुरुषांच्या दास्यांत खिचपत पडलेल्या स्त्री-जातीला संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि संपूर्ण समता प्राप्त होईल असें जगांतले सर्व समाजवादी नेते म्हणत असत. १९१७ सालीं रशियांत क्रांति झाली, आणि संपूर्ण नव्या समाजव्यवस्थेंत स्त्रीला संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि संपूर्ण समता दिल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. गेल्या चाळीस वर्षांत रशियांतल्या स्त्रीला दिलेल्या या स्वातंत्र्याचीं आणि समतेचीं काय काय स्थित्यंतरें झालीं तें पाहणें जितकें मनोरंजक तितकेंच उद्बोधक झाल्याशिवाय राहणार नाही. या दृष्टीनें रशियन वाङ्मयांत विशेषतः कथाकादंबऱ्यांत स्त्री-जीवनाचें पडलेलें प्रतिबिंब अतिशय मार्गदर्शक होईल. झनिया गासिओरोव्स्का या विद्वान् लेखिकेनें १९२० ते १९५८ या कालखंडांत लिहिल्या गेलेल्या रशियांतल्या कथा-कादंबऱ्यांचा व्यासंगपूर्वक अभ्यास करून रशियन स्त्री-जीवनाच्या बदलत्या स्वरूपाचें चित्र एका लेखांत रेखाटलें आहे. क्रांतीनंतर उदयाला आलेले एक प्रमुख कादंबरीकार ग्लॅड्कोव्ह यांच्या 'सिमेन्ट' कादंबरीची नायिका दाशा चुमालीव्हा ही, क्रांतीनंतर ताबडतोब उठलेलें स्त्रीस्वातंत्र्याचें वारें प्यालेल्या नव्या रशियन स्त्रियांची प्रतिनिधि आहे. ही कादंबरी १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाली होती. त्या काळांत ती खूपच गाजली. स्त्रीला पुरुषाइतकेंच स्वातंत्र्य आहे हें दाखविण्याकरतां नवऱ्यावर प्रेम असून दाशा दुसऱ्या एका पुरुषाशीं संबंध ठेवते, समाजाचें

आणि पक्षाचें कार्य करतां करतां गृहिणीच्या कर्तव्याची संपूर्णपणें उपेक्षा करते, मुलीला एका वसतिगृहांत ठेवून देते, तिथें कुणी नीट काळजी न घेतल्यामुळें ती मुलगी मरण पावते. क्रांतीवद्दलच्या नवभर उत्साहाच्या त्या काळांत या नव्या स्त्रीचें रशियांत सर्वत्र कौतुक झालें; पण पुढें लवकरच कुटुंबसंस्था हाच रशियन समाजाचा बळकट पाया असला पाहिजे हें तत्व सरकारनें जाहीर केलें, आणि असल्या स्त्रीकडे आदर्श म्हणून कुणी पाहीना.

१९३४ सालीं सोव्हिएट लेखकांची पहिली काँग्रेस झाली. या काँग्रेसच्याच वेळीं स्टालिननें झाड्नाव्हला आपला साहित्यक्षेत्रांतला 'दादा' नेमलें.

'अशी असावी कविता फिरून
तशी नसावी कविता म्हणून
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
आहांत मोठे पुसतो तुम्हांला',

असें एका कवितेंत केशवसुतांनीं विचारलें आहे. रशियांत झाड्नाव्हला असा प्रश्न विचारण्याची कुणाहि लेखकाची छाती नव्हती. कथा-कविता-कादंबरी अशी असावी आणि कशी नसावी हें ठरविण्याचा आणि केव्हांहि कोणत्याहि लेखकाला पुसण्याचा अधिकार रशियांतल्या सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षाला आहे. झाड्नाव्हनें पक्षातर्फें लेखकांना बजावून सांगितलें, कीं गृहिणीकर्तव्याची उपेक्षा करणारी स्त्री रशियन वाङ्मयांत येतां कामा नयेच, पण समाजवाद उभारण्यांत गर्क झालेली निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजनांचे कार्यक्रम वेळेआधींच पुरे करण्यांत गढलेली आणि त्याकरतां वैयक्तिक सुखाचीच नव्हे तर स्त्रीसहज नाजुकपणाचीहि पर्वा न करणारी स्त्री पानापानांवर झळकली पाहिजे. या काळांतल्या कादंबऱ्यांतल्या नायिका पंचवार्षिक योजनेंतला एखादा भाग चार वर्षांतच पुरा करणाऱ्या इंजिनियराच्या किंवा मॅनेजराच्या प्रेमांत पडत. कायदा-समाज-निसर्ग-सर्व बाबतींत स्त्री पुरुषांच्या संपूर्णपणें बरोबरीची आहे, असें सरकारदरबारीं अधिकृत रीत्या नमूद होते; पण प्रत्यक्षांत पुरुषांच्या बरोबरीनें कारखान्यांत, खाणींत, कचेऱ्यांत कामेंहि करायचीं, घरीं मुलांचेंहि लालन-पालन-संगोपन करायचें, आणि सुगृहिणी म्हणून नवऱ्याचीहि सर्व प्रकारें काळजी वहायची या तिहेरी ओढातार्णीत रशियन स्त्रीला पुरुषाशीं खरीखुरी बरोबरी लाभतच नव्हती.

आदर्श समाजवादी व्यवस्थेंत रटाल घरकामाच्या रगाड्यांतून स्त्रीजात मुक्त

झालेली असते. सार्वजनिक स्वयंपाकगृहे, धुलाई व्यवस्था, सरकारी शिशुसंगोपन-गृहे इत्यादींची रेलचेल अलग समाजांत असते. रशियांत असें कांहीं फार मोठ्या प्रमाणांत झालेलें नव्हतें ? अजूनहि झालेलें नाहीं. पण झाडनांव्हच्या हुकुमा-प्रमाणें निर्माण झालेल्या कथाकादंबऱ्यांत मात्र स्त्री कारखान्यांतून घरीं परत आली कीं, परीटघडीच्या चादरी पसरलेल्या टेबलावर तिला तयार चहापाणी, जेवण मिळतें. तिचीं मुलें स्वच्छ तुळतुळीत—तीं शाळेंत वेळेवर जातात, वेळे-वर परत येतात; क्रांतिपूर्व-काळांतल्या नवऱ्याप्रमाणें तर होऊन घरीं येणें, बायकोला बडवणें, इतर स्त्रियांकडे वाकड्या नजरेनें पाहणें असलें कांहीं नवरे करीत नाहींत; नवरात्राकालांत कांहीं बारीक सारीक मतभेद झालाच तर स्थानिक कम्युनिस्ट पक्षाचा संघटक तो ताबडतोब मिटवून टाकतो. या कालखंडांतल्या कथा-कादंबऱ्यांतल्या गवळणी गाईला शास्त्रशुद्ध चारा घालून चौपट दूध काढून दाखवतात, सामुदायिक शेतीवरल्या मुली वादळ झालें तर प्राण धोक्यांत घालून कोवळ्या धान्याचें रक्षण करतात, स्त्रियांना सरकारनें निषिद्ध ठरविलेलीं कामें करून पुरुषांची बरोबरी करण्याकरतां त्या कायदेभंग करायलाहि मागें पुढें पाहात नाहींत.

असलीं अति गुलाबी चित्रं सक्तीनें रंगविण्याचा लेखकांना कंटाळा येत होता, कांहीं चांगल्या लेखकांनीं लिहिण्याचें सोडून दिलें होतें, कांहीं प्रख्यात परदेशी ग्रंथांचे अनुवाद करीत बसले, कांहीं वर्तमानकाळाचा नाद सोडून प्राचीन काळांतल्या जीवनाकडे वळले. स्टालिनच्या मृत्यूनंतर राजकीय वातावरण एकदम निवळलें. स्टालिनच्या मागून सत्ताधारी झालेल्या खरुशॉव्हनें विसाव्या पक्षपरिषदेत स्टालिन राजवटींतल्या राक्षसी कृत्यांचा,—भरमसाट कत्तलींचा, खोऱ्या खटल्यांचा, गुप्त पोलिसी अत्याचारांचा, व्यक्तिपूजासंप्रदायाचा, नागरिक स्वातंत्र्यावरील कडक निर्वंधांचा कडाडून निषेध केला. अनेक बंधनें उठविण्यांत आलीं. या भाषणाच्या आधींच १९५४ मध्यें इल्या एहरेन बुर्गची 'दिथों'—हिमद्रुति—ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली होती. नंतर १९५६ मध्यें दुदिन्तसेव्हची 'नॉट बाय ब्रेड अलोन्'—केवळ भाकरीनेंच नाहीं—ही कादंबरी बाहेर पडली. त्यानंतर कितीतरी वेगळ्याच प्रकारच्या कथा-यादंबऱ्यांचा एकदम बहर आला. १९५४ मध्यें पॅस्तरनेक कवीची 'डॉ. शिवगो' कादंबरी रशियाबाहेर प्रसिद्ध झाली, तिला नोबेल पारितोषिक मिळाल्याचें जाहीर झालें आणि रशियांत मोठें वादळ उठलें हें जगजाहीर आहे.

स्टालिनच्या मृत्यूनंतर अनेक निर्वेध सैल झाले, आणि लेखक मोकळपणाने लिहू लागले. हा कालखंड, एहरेनबुर्गच्या कादंबरीच्या नावाने म्हणजे हुकूम-शाहीचे बर्फ थोडेसे वितळणे किंवा हिमद्रुति या नावाने ओळखला जातो. सोव्हिएट समाजांतले दोष लेखक धैर्याने दाखवू लागले, सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षांतही लुच्चे लढाड कांहीं कमी नाहीत हे कथा-कादंबऱ्यांतून रंगवू लागले. या सत्ताधारांच्या बायकांचे ऐतखाऊ जीवन चित्रित करू लागले.

विशेष म्हणजे शेतकरी कामकरी जीवनाच्या इतकेच बुद्धिजीवी मध्यवर्गीयांच्या जीवनाचे चित्रण साहित्यांत होऊ लागले, आणि केवळ योजना पुऱ्या करणाऱ्या एकमार्गी स्त्री-पुरुषांऐवजी जीवनांतलीं इतर सुखदुःखेहि भोगणाऱ्या नायकनायिकांचीं विविध चित्रे दिसू लागलीं. एहरेनबुर्गच्या 'दिथो' कादंबरीची नायिका लेना हिचा नवरा एका मोठ्या कारखान्याचा डायरेक्टर आहे. त्याच्या नोकरशहाला शोभणाऱ्या उलट्या काळजाच्या वर्तणुकीचा लेनाला तिरस्कार वाटू लागतो. ती एका ध्येयवादी इंजिनियराच्या प्रेमांत पडते, आणि नवऱ्याला सोडून जाते. दुदिन्तसेव्हच्या 'नॉट बाय ब्रेड अलोन' मधली नादिया स्वतःच्या नांवलौकिकावर, अत्यंत सुखाच्या जीवनावर पाणी सोडायला तयार होते. कशासाठी? एका स्वप्नाळू संशोधकासाठी. हा संशोधक आपले नवीन यंत्र बनविण्यांत इतका गढून गेलेला असतो, त्याच्या कामाची अडवणूक करणाऱ्या नोकरशहाशीं झगडण्यांत इतका गुंतलेला असतो कीं, नादियाच्या प्रेमाकडेहि लक्ष द्यावयाला त्याला फुरसत नसते. शेवटीं तिच्याशीं लग्न करायला तो तयार होतो तेव्हांहि तिला तो बजावून सांगतो, ...माझा लढा अजून संपलेला नाही... सुखाच्या गृहजीवनाची तू अपेक्षा करू नकोस... ती त्याच्यावर इतकी लुब्ध झालेली असते कीं, दुदिन्तसेव्ह म्हणतो, " स्वतःचे जीवन म्हणजे एक चिमुकला जलनिर्झर ती समजत होती. स्वतःच्या अशा जीवनाची तिला जाणीवच नव्हती... या निर्झरांत त्याने केव्हांहि येऊन पाणी प्यावे, तांड धुऊन ध्यावे, ताजेतवाने व्हावे, आणि आपल्या पुढल्या प्रवासाला तयार व्हावे एवढीच तिची इच्छा होती...".

हिमद्रुतीच्या आधीं-कथानके साचेबंद झालीं होती. नायक-नायिकांच्या जीवनांतले समरप्रसंग सामुदायिक शेतीच्या उत्पादांतले अडथळे दूर करणे किंवा कारखान्याचे उत्पन्न सरकारी हुकमाच्या दुष्पट करून दाखविणे, अशा प्रकारचे होते. आतां या प्रसंगांच्या जोडीला वैयक्तिक किंवा प्रेमिक जीवनांतले समर-

प्रसंगहि झपाट्यानें येऊं लागले. प्रेम कीं कर्तव्य या जुन्यापुराण्या संघर्षानें रशियन वाङ्मयांत पुन्हा डोकें वर काढलें. निकोलेव्हा लेखिकेच्या १९५७ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'दि बॅटल ऑन दि वे' या कादंबरीची नायिका तिना व्यवसायानें इंजिनियर आहे. सुंदर आहे. बुद्धिमान् आहे. घटस्फोट होऊन तिचा दोनदा विवाह झाला आहे. तिसऱ्यांदा ती प्रेमांत पडते. या प्रेमाचा दुःख-पर्यावसायी शेवट होतो. तिच्या प्रियकरापुढें प्रेम कीं कर्तव्य हा प्रश्न उभा राहतो. पहिली बायको आणि तीन मुलें हा संसार मोडावा कीं नाद सोडून द्यावा अशा पेंचांत तो पडतो. शेवटीं कर्तव्याचा विजय होऊन तो तिनाचा नाद सोडतो. दुसऱ्या एका कादंबरींतल्या एलेना या विवाहित स्त्रीचें एकावर प्रेम जडतें, पण त्या माणसाबद्दल तिला मुळींच आदर वाटत नाही. या प्रेमप्रकरणामुळें तिच्या वैवाहिक जीवनाची होळी होते. तरीहि ज्या माणसाबद्दल प्रेम वाटत असलें तरी आदर वाटत नाही त्याच्याशीं लग्न करण्याचें ती नाकारते. मात्र रशियांतल्या भग्नहृदय स्त्रीला किंवा पुरुषाला एक समाधान असतें. कामाला, देशासाठीं करावयाच्या कामाला तीं आपलें जीवन समर्पित करतात.

रशियाचे लेखक या हिमद्रुतीच्या काळांत सरकारचीं व्यंगे निर्भयपणें दाखवूं लागले, स्वतःच्या समाजाचे दोष चव्हाट्यावर टांगू लागले, आणि भांडवलशाही देशांतल्या लेखकांप्रमाणेंच प्रेमप्रकरणें रंगवूं लागले तेव्हां खरुशोव्ह आदिकरून सत्ताधान्यांचें धात्रें दणाणलें. त्यांत अणखी लेखकांच्याच प्रेरणेनें पोलंड आणि हंगेरी या कम्युनिस्ट देशांत सरकारविरोधी उठाव झाले. पुन्हा रशियांतल्या सरकारचें धोरण कडक होऊं लागलें आहे; तरीपण स्टालिन राजवटी-इतका कडकपणा अजूनहि आलेला नाही. बाहेरच्या कामांत पुरुषाइतकीच तरवेज आणि घरकामांत उत्तम गृहिणी अशीच आदर्श रशियन स्त्री असावी, असाच सूर सध्यांच्या रशियन वाङ्मयांत दिसतो. स्त्रीच्या जुन्या आदर्शाकडे रशियन समाज आकर्षित होतो आहे किंवा काय असें कांहीं अधिकृत नियत-कालिकांतले लेख वाचून वाटूं लागतें. 'लितरतेर्याया गझेतो' या मुप्रसिद्ध साहित्यविषयक नियतकालिकांत 'आमच्या स्त्रियांविषयीं एक शब्द' या नांवाचा एक लेख नेमत्सद्दह यांनीं लिहिला आहे. त्यांत ते म्हणतात, '..... आमच्या कथाकादंबऱ्यांनीं पुरुषी वाटणाऱ्या धटिंगण बायकांचीं स्तुतिपूर्ण चित्रणें करूं नयेत. असल्या चित्रणांनीं कोणताहि व्यवसाय बायकांनीं करायला

हरकत नाही, अशा प्रकारच्या चुकीच्या कल्पनांचे वारे तरुण पिढीच्या डोक्यांत शिरते . . . स्त्रीचा अत्यंत उदात्त व्यवसाय मातृत्व आणि आपल्या मुलांचे संगोपन, शिक्षण हा आहे, या गोष्टीचा आमच्या अलीकडच्या साहित्याला विसर पडलेला दिसतो पुरुषाचे व्यवसाय करणाऱ्या तरुणी केव्हां केव्हां इतर गोष्टींतहि पुरुषांचे अनुकरण करू लागतात. विड्या फुंकणे किंवा दारू झोकणे यांतहि पुरुषांची बरोबरी करण्यांत त्यांना धन्यता वाटू लागते '

— 'अलका', दिवाळी १९५९

स्टिल्यागी

केस कसे तरी उलटेसुलटे वळवायचे; भडक रंगाचे, उंट, हत्ती छापाचे, उघड्या गळ्याचे शर्ट घालायचे; रात्रीं अपरात्रीं वेफाम नाच-तमाशे करायचे, सर्वमान्य संकेत मुद्दाम धुडकावून समाजाला धक्के द्यायचे; उपयुक्त काम कांहीं करायचें नाहीं; सर्वच प्रकारच्या ध्येयवाद्याला हसायचें वगैरे वगैरे गुणविशेष दाखवणाऱ्या तरुण पिढींतल्या कांहीं नमुन्यांना अमेरिकेंत 'झूट सूटर्स' असें म्हणतात.

याच नमुन्यांना इंग्लंडांत 'टेडि बॉइज' असें नांव आहे. रशियानें नव्या कम्युनिस्ट पिढींतल्या या नमुन्यांना इंग्रजींतल्या 'स्टायलिस्ट' या शब्दाच्या जवळ येणारें 'स्टिल्यागी' हें नांव दिलें आहे. हे तरुण कम्युनिस्ट असूनहि भांडवल-शाही पश्चिमी राष्ट्रांच्या कपड्याल्ल्यांचें, नाचगाण्यांचें अनुकरण करूं पाहतात, सक्तीच्या श्रमदानाबद्दल उदासीनता दाखवतात, 'कॉम्सॉमॉल'चें किंवा 'तरुण कम्युनिस्टां'च्या संघटनांचें काम करीत नाहींत, आणि सर्वांत भयंकर म्हणजे कला, वाङ्मय, संगीत वगैरेंच्या बाबतींत संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करतात.

आपल्याकडे ज्याप्रमाणें 'मवाली' किंवा 'भडक' हा शब्द खरोखरच वाईट, दुर्वर्तनी माणसाच्याच बाबतींत वापरला जातो असें नाहीं, तर समाजाला स्थिति-वादी, प्रतिगामी, सत्ताधारी वर्ग, जातिवंत सत्यान्वेषी, बंडखोरी दाखविणाऱ्या तरुणांनाहि 'मवाली' किंवा 'भडक' म्हण संबोधतो, -त्याचप्रमाणें रशियाचा

सत्ताधारी सरकारी पक्षहि वंडखोर नवविचार व्यक्त करूं पाहणाऱ्या तरुण कवि-कथाकारांना आणि विचारवंतांना 'स्टिल्यागी' म्हणूं लागला आहे. सत्ताधारी कम्युनिस्टांतूनच हे तरुण निर्माण होत आहेत हे विशेष महत्त्वाचे आहे.

हंगेरियनाचा अनुभव

कांहीं दिवसांपूर्वी टिबॉर मेराय नांवाचा तरुण हंगेरियन लेखक मुंबईत येऊन गेला. युरोपांतले 'नोबेल पारितोषिक' किंवा रशियाचे 'स्टालिन पारितोषिक' त्याप्रमाणेच कम्युनिस्ट हंगेरींतला बाड्मयक्षेत्रांतला सर्वोच्च सन्मान 'कोसूथ पारितोषिक' हा आहे. या तेहेतीस-चौतीस वर्षांच्या तरुण लेखकाला हे पारितोषिक मिळाले होते. कम्युनिस्ट राजवटीनेही त्याचा मोठेपणा मान्य केला होता, हे उघड आहे. पण मेरायने आणि त्याच्या बरोबरीच्या अनेक लेखकांनी हंगेरींत कम्युनिस्ट राजवटीविरुद्ध आणि रशियाच्या वर्चस्वाविरुद्ध झालेल्या ऐतिहासिक उठावांत भाग घेतला होता. आपण व आपल्यासारखे असंख्य तरुण यांनी कम्युनिस्ट असूनही हा उठाव केला ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे, हे तो आमच्याशी बोलतांना म्हणाला.

तो म्हणाला '... मार्क्सनेच सांगितले आहे कीं, एखाद्या सत्ताधारी वर्गाचा अस्त होण्याची वेळ आली कीं त्याच वर्गांतले उमदे लोक स्वतःचे वर्गहित लाथेने ठोकून उदयोन्मुख नव्या वर्गाच्या बाजूला जातात, किंबहुना त्यांचे नेते होतात. स्वतः मार्क्स किंवा लेनिन हे कांहीं कामगारवर्गांतले नव्हते, ते पांढरपेशा वर्गांतले लोक होते. पण पांढरपेशांचे राज्य उलथून टाकू पाहणाऱ्या क्रांतिकारक कामगारवर्गाचे ते नेते झाले. पूर्व युरोपांतल्या निरनिराळ्या कम्युनिस्ट देशांत सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षाचे लोक हा एक 'नवा वर्ग'—'न्यू क्लास'—निर्माण झाला आहे, हे प्रख्यात युगोस्लाव्ही नेता—युगोस्लाव्हियाचा माजी उपराष्ट्रपति जिल्यस याचे मत तुम्हीं वाचलेच असेल. पोलंड काय, किंवा हंगेरी काय, या देशांत जे उठाव झाले त्यांचे नेतृत्व सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षांतल्याच उमद्या सभासदांनी केले. यावरून सत्ताधारी कम्युनिष्ट वर्ग,—मार्क्सच्याच भविष्या-प्रमाणे—आतां अस्ताला जाण्याच्या मार्गाला आहे, असे म्हणायला काय हरकत आहे ?

सत्ताध्याऱ्यांना वाटणारी भीति

मेरायचे हे विचार लक्षांत घेतां रशियांतल्या तरुण कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांत किंवा कवि-कथाकारांत अलीकडे जें वैचारिकच पण वंडखोरीचें वारें दृग्गोचर होऊं लागलें आहे, तरुणांत 'स्टिल्यागी' निर्माण होऊं लागले आहेत, त्यामुळें रशियाच्या राज्यकर्त्यांत मोठीच खळवळ उडाली आहे यांत आश्चर्य नाही. जुन्या काळाचे किंवा जुन्या अमदानीचे अवशेष क्रांतीनंतरच्या काळांत उरलेच तर ते जुन्या पिढींतल्या लोकांत उरतात, हें साधें सत्यहि कळोव्ह आदिकरून रशियाच्या सत्ताध्याऱ्यांच्या लक्षांत या गडवडांत येईनामें झालें आहे,—किंवाहुना तें लक्षांत आणण्याची त्यांना भीति वाटत आहे. हे सत्ताधारी वृत्तपत्रांतून आणि व्यासपीठावरून ओरडून सांगत आहेत कीं, '... जुन्या अमदानींतले, -मंडवळ-शाही युगांतले कांहीं अवशेष, जुने दृष्टिकोण, जुन्या संवयी अजूनहि आमच्यांत रेंगाळत राहिले आहेत; आणि त्यांचाच आविष्कार मधूनमधून तरुण पिढींत झालेला दिसतो...'! ए. गाएव्ह नांवाच्या लेखकानें अलीकडलें रशियन वाङ्मय आणि वृत्तपत्रें यांचा व्यासंग करून एका लेखांत रशियांतल्या या खळवळीची दिलेली माहिती चांगलीच उद्बोधक आहे.

या तरुणांवर रशियांतल्या अधिकारीवर्गानें केलेले मुख्य आरोप म्हणजे—ते श्रुद्र आहेत, ते ढोंगी आहेत, ते गुंड आहेत; त्यांना शिस्तीचें पालन करायचें नाही, त्यांना हुकुमाची तामिली करायला नको, नुकत्याच उजेडांत आणलेल्या नव्या जमिनीवर जायला नको, त्यांना सामुदायिक शेतीवर काम करायचें नाही, त्यांना सायबेरियांतल्या नव्या वसाहतींत जायला नको, त्यांना मार्क्स-लेनिन-वादाचा अभ्यास करायला नको, त्यांना सरकारनें सुचविलेल्या नमुन्यावरहुकूम कलाकृति निर्माण करायला नकोत !

रशियांत प्रौढांना जसा कम्युनिस्ट पक्ष, तशी युवकांना 'कॉम्सॉमॉल' ही संघटना. या संघटनेंतून कम्युनिस्ट पक्षाचे भावी कडवे सभासद निर्माण करावयाचे असतात. 'तारे कां हसत होते?' या कोर्नेचुरुच्या नाटकांत तिरस्करणीय स्टिल्यागी म्हणून रंगवलेला एक तरुण विद्यार्थी दुसऱ्या 'कॉम्सॉमॉल' निष्ठ तरुणाला सांगतो, '... तुम्ही लोक भूतकाळांत वावरतां आहां, मी भविष्य-काळांत फिरणारा आहे. एकेकाळीं कॉम्सॉमॉल रंगदार, आनंदी संघटना होती;

आतां ती एक कंटाळवाणी, रटाळ संस्था झाली आहे. तेंच तें जुनाट, सर्व-परिचित सांगायला लावून आम्हां कवींची ही संस्था कुचंब्रणा करते...'

ए. व्हॉलॉदिनच्या 'कारखान्यांतली एक मुलगी' या नाटकाची नायिका झेन्या ही एक प्रामाणिक, सरळ स्वभावाची मुलगी आहे. खोटें बोलणें, मनांत एक आणि बाहेर दुसरेंच दाखवणें तिला जमत नाही. त्यामुळें तिचें जीवन दुःखी झालें आहे. शेवटीं तिची नोकरी जाते, वसतिगृहांतली खोली जाते, उद्यांची विवंचना करीत तिला रस्त्यावर पडावें लागतें. झेन्या कॉम्सॉमॉलची सांधी सदस्य आहे. त्याच नाटकांतली लेल्या ही कॉम्सॉमॉलची संघटक आहे. लेल्या ही नाटकांत शिष्ट आणि ढोंगी माथेफिरू दाखविली आहे. वाङ्मयांतल्या असल्या प्रवृत्ति जागच्या जागीं ठेंचून काढण्याचा आदेश हंगेरियन उठावानंतर रशियांतल्या साहित्यिक संस्थांना वरुशॉव्हनें दिलाच होता. 'मोलोदोव्ह कम्युनिस्ट' नांवाच्या नियतकालिकानें व्हॉलॉदिनच्या नाटकावर कडाडून हल्ला चढवितांना म्हटलें. ... 'कॉम्सॉमॉलमध्ये अशा प्रकारचे संघटक नाटककाराला प्रत्यक्षांत कधीं आढळले असले तरी त्यांना नाटकांत आणायचें काय कारण होतें ?'

वृत्तपत्रीय टीका

'कॉम्सॉमॉल्स्काया प्रवदा' या संस्थेच्या अधिकृत पत्राच्या १८ एप्रिल १९५८ च्या अंकांत जोराची तक्रार आली आहे कीं " ...तरुण लेखक कॉम्सॉमॉलची उपेक्षा करतात. एल्. कारेलिन या लेखकानें आपल्या 'दि हॉस्टल' या गोष्टींत 'कॉम्सॉमॉलचा सदस्य' असा उल्लेख फक्त एकदाच केला आहे, आणि तोसुद्धा अवमानाच्या सुरांत. कुझनत्साव्हच्या 'दि कन्टिन्युएशन आफ् ए लिजन्ड' या गोष्टींत कॉम्सॉमॉल संघटकाचे नायकावर कांहींहि वजन पडलेलें दिसत नाही... .." 'लितरेतर्माया गाझता' पत्राच्या १५ एप्रिल १९५८ च्या अंकांत आगामी 'तेराव्या कॉम्सॉमॉल काँग्रेस'वर एक लेख आला होता. त्याचा लेखक एके ठिकाणीं म्हणतो. "... कॉम्सॉमॉल नेता एखाद्या पुस्तकांत आलाच तर तो अगदींच 'उणे' नमुन्याचा असतो..."

नाटक-कादंबऱ्यांतल्या या 'उणे' आणि 'अधिक' नमुन्याच्या पात्रांबद्दल असा खुलासा केला पाहिजे. सरकारी आदेशाप्रमाणें नाटक कादंबऱ्यांतलीं 'अधिक'-नमुन्याचीं पात्रें म्हणजे वाचकाला हवींशीं वाटणारीं, अनुकरणाची

इच्छा उत्पन्न करणारीं पात्रे. हीं पात्रे कॅम्युनिस्ट पक्षाचे किंवा कॉम्सॉमॉलचे सदस्य असावीत. सामुदायिक शेतीवर काम करायला, सायबेरियांत नव्या वसाहती उभारायला, मार्क्सलेनिनवादाप्रमाणे सदैव चालायला एका पायावर तयार असलेलीं असावीत—‘उणे’ नमुन्याचीं अर्थात् याच्या बरोबर उलट्या प्रवृत्तींचीं.

जगांतल्या कोणत्याहि देशांतल्या निरोगी, बुद्धिमान् तरुणांप्रमाणेंच रशियांतल्या तरुणांनाहि जगाची खरीखुरी वास्तवता,—फक्त सत्ताधारी सरकारमान्य वास्तवता नव्हे जाणण्याची तीव्र जिज्ञासा असते. त्यामुळे नाटक-कादंबऱ्यांतल्या ‘उणे’ नायकनायिका सरकारछाप ‘उणे’ आहेत म्हणून त्यांना ‘उणे’ समजायला रशियन तरुण तयार नाहीत; सरकार ‘उणे’ समजतें म्हणून कदाचित् हेच लोक ‘अधिक’ असतील, असें चोरटें आकर्षण त्यांना वाटतें ! ‘अधिक’ नायक-नायिकांकडे जरा संशयानेंच पाहण्याची वृत्ति तरुणांत वाढते आहे. तरुण लेखक सरकारी बडगा चुकविण्याकरतां ‘उणे’ पात्रांच्या तोंडीं आपलीं खरीं मते घालण्याचा प्रयत्न करतात; आणि वाचक समजायचें तें समजतात. ‘उणे’ पात्रांच्या उणेपणाबद्दल लेखक आणि वाचक दोघांनाहि खात्री नसते !

इना गाफ या तरुण लेखिकेच्या ‘तुम्ही कवीच असायला पाहिजे असें नाहीं’ या गोष्टींतला एक प्रसंग सांगण्यासारखा आहे. कलेकडे आकर्षित झालेले कांहीं विद्यार्थी आहेत. त्यांना स्वतः कांहींतरी निर्मिति करायची आहे. दर गुरुवारीं अनुभवी कवींना, लेखकांना, नाटककारांना भेटून त्यांच्याशीं चर्चा करण्याचा या विद्यार्थ्यांचा एक कार्यक्रम असतो. ‘झात्सेपा’ नांवाच्या कादंबरीचा लेखक एका गुरुवारीं या विद्यार्थ्यांशीं बोलणार असतो. त्यांच्यापैकीं एकांन ‘झात्सेपा’ वाचलेली नाहीं. तेव्हां त्याचा मित्र त्याला म्हणतो,

“ ‘झात्सेपा’ हें माझं बायबल आहे—त्यांतला नायक माझा आदर्श पुरुष, असं ठोकून दे कीं झालं....”

“ पण हा नायक ‘उणे’ नमुन्याचा असला तर ? ”

“ तर फारच उत्तम. तो जास्त खरा असला पाहिजे....”

ठोकळेबाज सरकारी धोरणांत ग्रथित केलेल्या सत्याच्या पलीकडेहि मानवी जीवनांतलें सत्य असतें, हें तरुणांना पटूं लागलें आहे. उपरोक्त गोष्टींतच कार्ल मार्क्सनें आपल्या मुलींच्या प्रश्नांना दिलेल्या उत्तरांचा एक प्रसंग आहे. गोष्टींतला एक विद्यार्थी या उत्तरांपैकीं फक्त एकच उत्तर स्वतःसाठीं पसंत करतो. तें

म्हणजे, “कोणतीहि मानवी गोष्ट मला परकी वाटत नाही.” व्हिक्टर राजाव्ह-च्या ‘इन सर्च आफ जॉय’ नाटकांतली अठरा वर्षांची तरुणी मरीना तिच्या निकटवर्तियांना एकाच कारणाकरतां विरोध करते—ते लोक सत्यापलार्पी आहेत.

प्रख्यात जर्मन पत्रकार क्लास मेहनर्ट आतांपर्यंत तेरा वेळां सोव्हिएट रशियांत जाऊन आला आहे. १९५८ च्या उन्हाळ्यांत तो मास्कांत होता. तिथला एक अर्थपूर्ण अनुभव त्यानें लिहिला आहे. क्रांतिकाळांतला प्रख्यात रशियन कवि माय्काव्हस्की याचा एक भव्य पुतळा मास्कोच्या चौकांत आहे. त्याचा फोटो घेण्याकरतां कमेरा सरसावून तो उभा होता; इतक्यांत मागून कोणीतरी ‘किती लाजिरवाणी गोष्ट!’ असें मोठ्यांदा उच्चारलेले शब्द त्याच्या कानावर पडले. वळून पाहतो तो दोन तरुण विद्यार्थी तिथें बोलत उभे होते.

“असं का बोललांत तुम्ही ?” मेहनर्टनें त्यांना विचारलें.

‘पुतळ्याखालीं कोरलेला तो लेख पाह्यलात का तुम्ही ?’ त्यांनीं उत्तर दिलें. त्यांतून असा अर्थ निघतो कीं सोव्हिएट सरकारनें हा पुतळा उभारला आहे. सोव्हिएट जनतेनें हा उभारला आहे, असें हवें होतें ?

‘लोकसत्ता’ दिवाळी १९५९.

लाल कुऱ्याची मुलाखत

[नुकतींच रशियानें आपलीं दोन कुऱ्तीं—स्ट्रेल्का आणि बेल्का—आकाशांत पृथ्वीभोंवतीं फिरवून पुन्हा पृथ्वीवर हवीं तिथें खालीं आणलीं. त्या भाग्यवान् कुऱ्यांची आणि मॉस्कोमधील भारतीय वकिलातींतल्या एका कुऱ्याची कांहीं दिवसांपूर्वी भेट झाली. त्या भारतीय कुऱ्यानें घेतलेली भाग्यशाली लाल कुऱ्यांची मुलाखत पुढें दिली आहे.]

भारतीय कुऱ्ता : नमस्ते, नमस्ते, मित्रहो ! तुमचं करावं तितकं अभिनंदन थोडंच होणार आहे. आपल्या श्वान जातीचं नांव तुम्ही त्रिभुवनांत उजळ केलंत. आमच्या देशांत कुऱ्याला कुत्रंसुद्धां विचारीत नाहीं !

स्ट्रेल्का : आमच्या देशांत पाहा. दोनशें मैल वर आकाशांत जाऊन दीड दीड मिनिटाला पृथ्वीभोंवतीं एक एक प्रदक्षिणा घालण्याचा मान.माणसाआधीं आम्हा कुऱ्यांना देण्यांत आला.

बेल्का : आमच्याकडे माणसांना विचारीत नाहींत, पण कुऱ्यांना विचारतात !

भा. कुऱ्ता : खरंच. तुमचा मला हेवा वाटतो. आजपर्यंत जगांतल्या कोणत्याहि प्राण्याला कधींच झालं नसेल असं पृथ्वीचं दर्शन तुम्हाला झालं !

स्ट्रेल्का : आमचे शास्त्रज्ञ म्हणतच होते कीं, पृथ्वी वाटोळी आहे—

बेल्का : खरंच अगदीं वाटोळी आहे पृथ्वी !

भा. कुऱ्ता : पृथ्वी वाटोळी आहे हा कांहीं तुमच्या रशियन शास्त्रज्ञांनीं लावलेला

शोध नाही. शेंकडों वर्षांपूर्वी गॅलिलिओ नांवाच्या इटालियनानं हा शोध लावला. स्ट्रॅल्का : तें शक्यच नाही. आमच्या रशियन शास्त्रज्ञांनीच हा शोध लावला. वेल्का : त्यांनी आतां लावला नसेल, तर मग तुम्ही म्हणतां तो गॅलिलिओ रशियन असला पाहिजे.

भा. कुत्रा : तें जाऊं द्या. पृथ्वीभोंवतीं गरगर फिरत असतां तुम्हाला सर्व देश दिसले असतील ?

स्ट्रॅल्का : हो तर. आमच्यात्रोवर कितीतरी प्रकारचे कॅमेरे आमच्या शास्त्रज्ञांनीं वर पाठवले होते. ते कॅमेरे फोटो घेत होते. रेडिओचीं यंत्रं संदेश पाठवीत होतीं.

भा. कुत्रा : मग या फोटोंत अमेरिकेचे पुष्कळ फोटो असतीलच ?

वेल्का : असतील म्हणजे आहेतच.

स्ट्रॅल्का : त्याच्यावरून युद्धखोर अमेरिकेच्या वैमानिक, आरमारी, लष्करी तळांची वित्तवातमी आमच्या लोकांना कळेल.

भा. कुत्रा : तें खरं. पण इतर राष्ट्रांच्या अशा वातम्या काढणं म्हणजे जागतिक शांतता धोक्यांत आणण्यासारखं आहे, असं तुमचेच पुढारी म्हणतात. तुम्हाला वर पाठवलं त्याच वेळेला रशियाची गुप्त माहिती काढायला आलेल्या अमेरिकन वैमानिकाचा खटला इथं मॉस्कोंतच चालला नव्हता का ?

स्ट्रॅल्का : हो ना—त्या हरामखोर अमेरिकनाला दुसऱ्या एखाद्या देशानं गोळी घालून ठारच केला असता, पण आमच्याकडे त्याला आठ दहा वर्षांच्या शिक्षे-वरच सोडून देण्यांत आलं.

वेल्का : आमच्याकडे पिसाळलेल्या कुत्र्यांनासुद्धां गोळ्या घालत नाहीत !

भा. कुत्रा : कुणाला ठाऊक ! आमच्या भारतीय वकिलातींत मीं गेलीं १०-१२ वर्षे आहे. तेव्हां तुमच्याच एकेकाळच्या मोठमोठ्या पुढार्यांना आणि सेना-पतींना तडकाफडकीं गोळ्या घालून ठार केल्याचं मला माहित आहे.

स्ट्रॅल्का : तें आमच्या स्टालिनदादाच्या काळीं चालायचं—आतां खरेशेव्हदादाच्या काळांत तसं होत नाहीं.

भा. कुत्रा : पण खरेशेव्हदादा त्या काळांत स्टालिनदादाच्या हाताखालीं काम करीत होते ना ?

वेल्का : हो, तें खरं आहे. पण त्यांचा इलाज नव्हता. त्यांनीं तक्रार केली

असती तर त्यांचंच डोकं उडालं असतं !

स्ट्रॅल्का : आमच्या खरशेव्हदादांचंच नांव कां घेतां ? तुमचे लाल पुढारीहि त्या काळांत स्टालिनदादांचं सगळं कांहीं बरोबर म्हणत नव्हते का ?

भा. कुत्रा : ते आमचे म्हणण्यापेक्षां तुमचेच म्हटलेलं अधिक बरं ! कारण तुम्ही बदलतां तसे ते बदलतात !

बेल्का : आम्ही बदलतों तेव्हांच काय, पण तुमच्या देशांतल्या देशांतसुद्धां ते बदलतात ! दिल्ली-कलकत्याला गेले कीं चीन आक्रमक नाही म्हणतात : तेच पुण्या-मुंबईला आले कीं चीन आक्रमक आहे म्हणतात !

भा. कुत्रा : आतां तुम्हीच आमच्याकडल्या तुमच्या लोकांची थड्या करतां तेव्हां काय म्हणावं ?

स्ट्रॅल्का : थड्या नाही हो. असं चालायचंच.

भा. कुत्रा : बोलतां बोलतां मुख्य विषय बाजूलाच राह्यला—

बेल्का : काय ?

भा. कुत्रा : त्या अमेरिकनाला गोळी घालण्यावरून गोष्टींतून गोष्टी निघाल्या. तुमच्या बरोबरच्या कॅमेऱ्यानं अमेरिकेच्या तळांचे फोटो घेतले असतील, तर त्यामुळं जागतिक शांतता धोक्यांत नाही का येणार ? अमेरिकन वैमानिकानं तुमच्याकडले फोटो घेतले तर शांततेला धोका येतो नि तुम्ही घेतले तर येत नाही हें कसं काय ?

स्ट्रॅल्का : अमेरिका युद्धखोर आहे, आम्ही शांततावादी आहोंत. तेव्हां युद्ध-खोरांनीं फोटो घेतले कीं युद्धं होतात; शांततावाद्यांनीं घेतले कीं शांतता होते.

भा. कुत्रा : चीनहि तुमच्यासारखाच शांततावादी देश आहे, नाही का ?

बेल्का : अर्थात् !

भा. कुत्रा : परवां आमच्या वकिलातींत बोलणं चाललं होतं, कीं आमच्या भारतीय हद्दीचा चिनी विमानांनीं दोनतीनदा भंग केला. आमच्या सरकारनं त्याबद्दल तक्रारहि केली आहे म्हणे. चीनचे हे सर्व उद्योग शांततेकरतांच चालले आहेत असं तुमच्या लोकांना वाटतं कीं काय ?

स्ट्रॅल्का : आतां बोलतों तें तुमच्या आमच्यांतच राहूं द्या—बाहेर बोलतां येत नाही, कारण आम्ही लाल नि तेहि लाल, पण तुमच्या देशाच्या बाबतींत या विचिन्यांचं जरा चुकलंच. आम्ही इथले भाई शांततेच्या गोष्टी बोलत असतां

आमच्या चिनी भाईंनीं या भानगडी करायला नको होत्या.

भा. कुत्रा : तुम्ही शांततेच्या गोष्टी बोलत आहां त्या वेळेला ? म्हणजे इतर वेळीं त्यांनीं या भानगडी केल्या असत्या तर चाललं असतं काय ?

बेल्का : असे शब्दांत पकडू नका, बुवा. खरोखरच चिनीभाईंनीं ही घोडचूक केली असं आम्हांला वाटतं.

भा. कुत्रा : काय, म्हणतां काय ? तुमची लालमंडळी घोडचुका करतात ?

स्ट्रॅल्का : आमच्या लाल मंडळींनीं आपल्या चुका नेहमींच कबूल केलेल्या आहेत.

भा. कुत्रा : तें कबूल करायला तुम्हाला वीस पंचवीस वर्षे लागतात ! तिबेट, हंगेरींतल्या लोकांनीं केलेल्या वंडांवद्दल आणखी वीस पंचवीस वर्षांनीं तुम्ही हेंच म्हणाल ! करायचाय काय तो तुमचा कबुलीजत्रात्र ? लाखों लोकांचे मुडदे पडले, हजारां देशोधडीला लागले, राष्ट्रांचं स्वातंत्र्य हरपलं—

बेल्का : हां-हां-हां—तुमच्यांत अमेरिकन भांडवलदार संचरलेला दिसतोय. अमेरिकेकडून कोट्यवधि रुपयांचं कर्ज अलीकडे तुम्हाला मिळतं म्हणून तुमचे लोक असं बोलायला लागलेत कीं काय ?

भा. कुत्रा : तुमच्या रशियाकडूनहि कोट्यवधि रुपयांची मदत मिळतेय कीं आमच्या देशाला, मदत मिळेल त्याच्या वाजूनं बोलायचं असा आमच्या लोकांचा तरी खाक्या नाही. आम्हाला बरोबर वाटतं तें आम्ही बोलतां.

स्ट्रॅल्का : तुमचा कांहींतरी गैरसमज झालेला दिसतो. तिबेटमध्ये काय किंवा हंगेरींत काय—तिथल्या भांडवलदारांचा किंवा त्यांच्या बगलबच्चांचा उठाव होता तो.

भा. कुत्रा : तिबेट होतं मध्ययुगांत नि हंगेरींत तर समाजवादी सरकार होतं—कुठले आहेत भांडवलदार तिथं ? मोठमोठीं सैन्यं आणून हे उठाव चिरडावे लागले ते मूठभर लामा भटजींचे किंवा परकीय भांडवलदारांच्या बगलबच्चांचे कसे असतील ?

बेल्का : तुमच्या लोकांनीं ही सर्व माहिती भांडवलदारांच्या वृत्तपत्रांतून मिळवलेली आहे. म्हणून ते असं भांडवलदारांच्या हस्तकासारखे बोलतात.

भा. कुत्रा : वीसपंचवीस वर्षांपूर्वी गांधी-नेहरूंनाहि तुम्ही भांडवलदारांचे नि साम्राज्यवाद्यांचे हस्तक म्हणत होतां. आतां ती घोडचूक होती असं म्हणाल

कदाचित्—यावेळींहि आमचे लोक अमक्यातमक्याच्या हस्तकासारखे बोलतात हे म्हणतांना तुम्ही घोडचूक करीत असाल. कबूल मात्र पंचवीस वर्षांनी कराल ! तें जाऊं द्या. आपण कांहीं भांडायला इथं जमलेलों नाहीं. आपणच काय, पण जगांत कुणीच भांडूं नये, युद्ध करूं नये, अणुशक्तिसुद्धां शांततेच्या, विधायक कार्यासाठीं सर्वांनीं वापरावी असं आपणाला वाटतं. दीड दीड तासांनीं साऱ्या जगाभोंवतीं एक एक गिरकी घेतांना जग कसं एक आहे हे तुम्हाला चांगलंच पटलं असेल ?

स्ट्रेल्का : आम्हालाच काय,—आमच्या खरुशेव्हदादांना तर हे केव्हांपासून पटलंय. म्हणून तर सर्वांनीं—रशियानं, अमेरिकेनं, इंग्लंडनं आपापलीं अण्वस्त्रं एकदम नष्ट करून टाकण्याची प्रतिज्ञा करावी असं ते जीव तोडून सांगत असतात.

भा. कुत्रा : तें मीं ऐकलंय. पण खरोखरच सगळे आपापलीं अण्वस्त्रं नष्ट करून टाकताहेत कीं नाहीं, हे पाहणारे आंतरराष्ट्रीय निरीक्षक रशियांत येऊं द्यायला तुमचे खरुशेव्हदादा तयार नाहींत.

बेल्का : आंतरराष्ट्रीय निरीक्षक रशियांत हेरगिरी करतील, अशी भीति वाटते त्यांना.

भा. कुत्रा : कां ? आंतरराष्ट्रीय निरीक्षक म्हणजे अमेरिकेचे निरीक्षक नव्हेत. तुमचे निरीक्षक अमेरिकेंत जावेत किंवा अमेरिकेचे तुमच्याकडे यावेत, असं कुणीच म्हणत नाहीं. तटस्थ राष्ट्र आहेत कीं जगांत.

स्ट्रेल्का : छे, छे, या बाबतींत तटस्थांवर आमच्या पुढाऱ्यांचा विश्वास नाहीं—आमच्या बाजूचे नाहींत त्यांना आम्ही मुळींच तटस्थ समजत नाहीं !

भा. कुत्रा : मग बोलणच खुंटलं !

‘ आलमगीर ’ दिवाळी १९६०.

ଶିଖ

नव्या महाराष्ट्राचें साहित्य

नव्या महाराष्ट्राच्या साहित्याची रूपरेषा कशी असेल असा प्रश्न उपस्थित करण्यांत आला आहे. परवां परवांपर्यंत महाराष्ट्र म्हणजे परतंत्र भारताचा एक परतंत्र विभाग होता. नव्या म्हणजे स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या साहित्याचें स्वरूप, आणि पारतंत्र्यामुळे खुरटलेल्या जीवनांतल्या खुरटलेल्या वाङ्मयाचें स्वरूप यांत किती तरी फरक असणार यांत शंकाच नाही. स्वतंत्र महाराष्ट्र हा शब्दप्रयोग मी करतां तेव्हां अर्थात् आजचें स्वातंत्र्य आणि शिवकालीन महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य यांतला भेद लक्षांत घेतला पाहिजे. आजच्या महाराष्ट्राचें पारतंत्र्य हें ज्या-प्रमाणें भारताच्या विशाल पारतंत्र्याचाच एक भाग आहे, त्याप्रमाणेंच नव्या महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्यहि विशाल भारतीय स्वातंत्र्याच एक भाग राहिल. भारतीय संघराज्याचा एक घटक म्हणून राहण्यांतच महाराष्ट्राला अभिमान वाटेल. या स्वातंत्र्याची थोडीशी कल्पना देणारें एक चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न मागे एकदा एका भाषणांत मीं केला होता. त्या भाषणांतला एक उतारा देण्याची परवानगी घेतों. तो उतारा असाः—

संपूर्ण स्वायत्तता हवी !

“.....भारताचें स्वातंत्र्य आतां अगदीं समीप आहे. नव्या राज्यघटनेचा विचार सर्वत्र होत आहे. कम्युनिस्ट, कम्युनॅलिस्ट, राष्ट्रवादी, सर्वांना भाषावार

प्रांतरचनेचें तत्त्व मान्य आहे. संपूर्ण स्वायत्त घटकांचें संघराज्य या देशांत असावें, ही गोष्ट काँग्रेसनें स्पष्ट केली आहे. भाषावार प्रांतरचनेशीं साहित्यकांचा फार जिह्वाळ्याचा संबंध आहे. भाषेचें वैभव आणि संपत्ति चार भाषाशास्त्रज्ञ एकत्र बसून कुंभारानें विटा पाडव्या त्याप्रमाणें, पांचपन्नास नवे शब्द पाडून वाढत नाहीं. त्या भाषिकांचा व्याप आणि व्यवहार ज्या मानानें वाढतो त्या मानानें भाषेची वृद्धि होत जाते, याबद्दल विद्वानांत दुमत नाहीं ! इंग्रजांचें राज्य पृथ्वी-तलावर पसरलें म्हणून इंग्रजी भाषेचें वैभव वाढलें. मराठ्यांनीं अटकेपार झेंडे रोवले, स्वतःचें आरमार केलें म्हणून सरखेल, सरनौबत, दर्यासारंग असले शब्द मराठींत आले. मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र एक स्वायत्त प्रांत होईल. महाराष्ट्र विद्यार्पीटाचेंच नव्हे तर स्वायत्त महाराष्ट्राच्या विधिमंडळाचें, कोर्टाचें, कचे-ऱ्याचें, व्यापाराचें माध्यम मराठी भाषा होईल, तेव्हांच मराठी भाषा झपाट्यानें वैभवाचें शिखर चढूं लागेल. इंग्रजी चांगलें येतें म्हणून नव्हे, तर मराठी चांगलें येतें म्हणून स्वायत्त महाराष्ट्राच्या महाराष्ट्रीय सरकारांत तरुणांना हुद्द्याच्या जागा मिळूं लागल्या म्हणजे मराठी भाषेचा दर्जा वाढेल. या बाबतींत रशियाचें उदाहरण आदर्श आहे. सोळा स्वायत्त प्रजासत्ताकांचें मध्यवर्ती संघराज्य आहे. पण उझबेक, अझरबैजान, ताजीक, युक्रेन वगैरे सोळाहि घटक राष्ट्रांना संपूर्ण सांस्कृतिक स्वायत्तता आहे. प्रत्येक प्रजासत्ताकाचे स्वतंत्र अध्यक्ष, मंत्रिमंडळ, मुख्य मंत्री आहेत. अलीकडे तर या प्रजासत्ताकांना स्वतःचें लष्कर ठेवण्याचा आणि स्वतंत्र परराष्ट्रीय संबंध ठेवण्याचाहि अधिकार बहाल करण्यांत आला आहे. महाराष्ट्र, गुजराथ, कर्नाटक, बंगाल वगैरेंचीं अशींच स्वायत्त प्रजासत्ताके व्हावयास हवींत. त्या त्या प्रजासत्ताकाचा सर्व कारभार, त्या त्या भाषेंत चालवयाला पाहिजे. रशियाच्या मध्यवर्ती संघराज्याची भाषा रशियन आहे; त्याप्रमाणें भारतीय मध्यवर्ती संघराज्याची राष्ट्रभाषा हिंदुस्थानी व्हावी, राष्ट्रभाषा म्हणून योग्य तें महत्त्व सर्व स्वायत्त राष्ट्रांनीं आपापल्या राज्यांत तिला द्यावें; पण खोट्या एकतेच्या कल्पनेला बळी पडून किंवा केंद्रीकरणाला अवास्तव महत्त्व देऊन त्या त्या राष्ट्रांच्या मातृभाषेवर हिंदुस्थानीचें आक्रमण होतां कामा नये. जगांत विविधता आणि वैचित्र्य आहे म्हणूनच तें सुसह्य आणि सुंदर झालें आहे. सगळ्यांची एकच भाषा, एकच रूप, एकच रंग असता तर तें असह्य झालें असतें. भारताची भव्यता आणि वैभव हीं त्यांतले विविध लोक, त्यांच्या विविध भाषा, विविध

रंग, विविध रूपें यांतच आहे. ही विविधता नाहीशी करणें शक्य नाही आणि इष्टहि नाही. नाना चित्रविचित्र वाद्यांच्या वाद्यमेळांतून नादब्रह्म निर्माण व्हावें त्याप्रमाणें नाना भाषा, नाना रंग, नाना रूपें असलेल्या मराठी, बंगाली, गुजराती, कानडी, तामीळ, तेलगू वगैरे नाना लोकांच्या संमीलनांतूनच अखंड भारत उभा राहणार आहे. नव्या राज्यघटनेंतल्या या भागाकडे साहित्यिकांनीं अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे.....”

स्वत्व जिवंत ठेवणारें वाङ्मय

पारतंत्र्याच्या सावटाखालीं वाढलेलें वाङ्मय आणि स्वातंत्र्याच्या स्वच्छ सूर्यप्रकाशांत तरारलेलें वाङ्मय यांत फरक हा राहणारच, असें मीं प्रारंभीच म्हटलें आहे; त्याचें आतां थोडेंसें अधिक स्पष्टीकरण करणें आवश्यक वाटतें. या फरकाचा थोडासा उल्लेख वर दिलेल्या उतान्यांत आलाच आहे. इतिहासाचार्य राजवाड्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें परतंत्र राष्ट्र म्हणजे आचारी, पाणके, मजूर, मोळीवाले, फार तर कारकून, वकील, डॉक्टर यांचें राष्ट्र. राष्ट्राचे इतर सर्व महत्त्वाचे व्यवहार राज्यकर्ते करित असतात. कोर्टे, कचेऱ्या, विद्यापीठे, लष्कर, आरमार, परराष्ट्रसंबंध इत्यादि सर्व व्यवहार राज्यकर्त्यांच्या भाषेंत चालत असतात. साहजिकच त्या राष्ट्राची भाषा वैभवशाली होणें दूरच राहो, पण ती जिवंत राहणेंहि मुष्किलीचें होतें. ज्या राष्ट्राचें जीवनच संकुचित झालें त्याची भाषा कशी वाढणार आणि त्याचें वाङ्मय कसें समृद्ध होणार ? आफ्रिकेच्या जंगलांतल्या कांहीं जमातींच्या भाषेंत पंधरा सोळाच्या पुढें आंकडाच नाही. त्यापुढें मोजण्याचा कधीं प्रसंगच आलेला नाही. कोट्यवधि रुपयांच्या घडामोडी करण्याचा प्रसंग ज्या भाषिकांच्या कधीं स्वप्नांतहि आला नाही त्यांच्या भाषेंत कोटी, अब्ज, खर्व हे शब्द येणेंच शक्य नाही. कारकुनी, मजुरी, वकिली, वैद्यकी यापलीकडे ज्या राष्ट्रांतल्या लोकांना जीवनच नाही त्यांच्या वाङ्मयांत ठराविक वर्गाचीं तींच तींच चित्रे येतात यांत नवल कसचें ? इंग्रज, अमेरिकन किंवा रशियन नाना देशांत व्यापाराकरतां संचार करतो, आरमारांत काम करतांना अनेक महासागरांचें उल्लंघन करतो, विमान घेऊन उत्तर ध्रुवाच्या शोधार्थ जातो, आपल्या देशाचा वकील म्हणून शेंकडों राजनैतिक उलाढाली करतो, आणि साहजिकच त्याच्या वाङ्मयांत या सर्व रम्य,

रोमांचकारी अनुभवांचें रम्य, वैचित्र्यपूर्ण चित्र उमटतें. अनुभव वाढवा, अवलोकन करा, विविधता आणा, म्हणून आम्ही आमच्या लेखकांना सांगतो खरें,—हा उपदेश अयोग्य आहे असें नव्हे,—तरी पण उपरोक्त मूलभूत कारणा-कडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं.

पारतंत्र्यांत राष्ट्राचें जीवन संकुचित होतेंच, पण वाङ्मयाच्या दृष्टीने त्याहीपेक्षां भयंकर म्हणजे त्या संकुचित जीवनांतलेहि सर्व प्रामाणिक अनुभव लेखकाला मोकळेपणानें व्यक्त करतां येत नाहींत. जितांच्या बंडाची अहोरात्र धास्ती घेतलेले जेते भाषेसारख्या अमोघ साधनाचा जितांना हवा तसा उपयोग करूं देणेंच शक्य नाहीं. नाना प्रकारचीं नियंत्रणें, बंधनें, जुलमी कायदे ते जित राष्ट्राच्या वाङ्मयावर लादीत असतात. सावरकरांचें, शिवराम-पंतांचें वाङ्मय जप्त होतें. 'कीचकवधा' वर बंदी पडते. 'सोन्याचा कळस' लेखकानें लिहिलें तसें रंगभूमीवर दाखवावयाला पोलीस मनाई करतात. इतकीं कांटेरी कुंपणें संभाळूनहि खाडीलकर किंवा वरेरकर यांनीं उत्तम वाङ्मय निर्माण केलें याबद्दल आपणाला कृतज्ञताच वाटली पाहिजे. प्राचीन संतकवींनीं आपल्या काळच्या परिस्थितीचा आपल्या काव्यांत उल्लेखसुद्धां केल्या नाहीं, ते वेदान्ताचा चुना कुटीत आणि पुराणांतल्या कथा चघळीत बसले असा एक आरोप करण्यांत येतो. या आरोपासंबंधीं लिहितांना मुसलमानांच्या क्रूर राजवटींत राज्यकर्त्यांविरुद्ध 'ब्र'हि काढणें शक्य नव्हतें, या परिस्थितीचा उल्लेख करून, कांहीं असलें तरी संतकवींनीं आपल्या राष्ट्रांची भाषा, धर्म आणि स्वत्व त्या परिस्थितींत जिवंत ठेवलें याबद्दल आपण त्यांचे सदैव ऋणी राहिलें पाहिजे असें लोकमान्य टिळकांनीं एका लेखांत म्हटलें आहे. प्राचीन कवि संस्कृत वाङ्मयांतून स्फूर्ति घेतात आणि अर्वाचीन आंग्ल वाङ्मयांतून घेतात तेव्हां हे दोघेहि महाराष्ट्राचे प्रातिनिधिक कवि नव्हत, तर अनंतफंदी, होनाजी बाळ, परशुराम वगैरे स्वतंत्र महाराष्ट्रांत झालेले कवीच खरे प्रातिनिधिक होत, असें एक विधान अच्युत बळवंत कोल्हटकर यांनीं केलें आहे. दुसऱ्या वाङ्मयांतून स्फूर्ति घेतल्यामुळें एखादें वाङ्मय अप्रातिनिधिक होतें किंवा काय हा विवाद्य मुद्दा सोडून दिला, तरी स्वातंत्र्याच्या आगमना-बरोबर महाराष्ट्राचें खुरटलेलें जीवन एकदम विशाल झालें, वाणीचे बंध सुटले आणि महाराष्ट्राची अस्मिता मराठी कवि मोकळ्या गळ्यानें गाऊं लागले

यांत मुळींच शंका नाही. मुसलमानांचें जूं शिवरायांनीं झुगारून दिलें आणि मराठे तरुण काश्मीर ते कन्याकुमारी मुळुखगिरी करूं लागले, मराठ्यांचें आरमार समुद्रावर संचार करूं लागलें, मराठी मुत्सद्दी भारतीय राजकारणाचीं सूत्रें यथातथाच हालवूं लागले. मराठी लोकांना जीवनाचीं अनंत क्षेत्रें खुलीं झालीं. 'भीमथडीला भाकर जोंवर गंगथडीला पाणी' अशा मराठ्या मारीत अटकेपार झेंडे रोवावयाला मराठे स्वार गेले आणि त्यांच्या साजणी घरीं झुरू लागल्या तेव्हांच, 'सहज मनामधिं आलें साजणी कधीं स्वामीचा एकांत घडे? तों जासूदें येऊन सांगितलें मुक्काम गंगे अलीकडे!' असलें अस्सल मराठी प्रेमगीत मराठी कवि गाऊं शकले. परतंत्र महाराष्ट्रांत असलें गीत होणेंच शक्य नव्हतें.

राजकारणाची गडद छाया

पारतंत्र्यामुळें आणखी एक गोष्ट होते. पारतंत्र्य हें एखाद्या असाध्य दुखण्यासारखें आहे. तो दुखणेकरी खातो, पितो, हसतो, खिदळतो, पण चोवीस तास त्याला त्या दुखण्याचा विसर पडत नाही,—प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीत्या त्या दुखण्याची छाया त्याच्या खाण्यापिण्यावर, त्याच्या हसण्याखेळण्यावर पडलेली दिसते. परतंत्र राष्ट्राच्याहि प्रत्येक व्यवहारावर राजकारणाची अशीच गडद छाया पडलेली असते. परतंत्र राष्ट्रांत साहजिकपणेंच राजकीय आंदोलनांना आणि राजकीय वाटांना अतिशय महत्त्व येतें. राजकीय मूल्यें लावून जनता प्रत्येक गोष्ट पारखीत असते. हें अगदीं अपरिहार्य आहे, पण त्यामुळें पुष्कळ वेळां राजकीय मूल्यांची आणि वाङ्मयीन मूल्यांची गळत केली जाते, फार काय, खोटीं किंवा विकृत वाङ्मयीन मूल्यें समाजांत बोकळतात हें मात्र कबूल केलें पाहिजे. 'आधीं राष्ट्र मग प्रिया!' असें शारदोपासक संमेलनांत शिवरामपंत परांजपे सांगतात किंवा 'लेखण्या मोडा आणि तलवारी घ्या!' असा संदेश वीर सावरकर देतात, तेव्हां त्या दोघांनाहि तें शोभतें; कारण राष्ट्रावर जितकें सुंदर शिवरामपंत लिहितात तितकेंच प्रियेवरहि ते लिहूं शकतात किंवा सावरकर जसे बहादूर लेखक आहेत तसेच बहादूर वीरहि आहेत. पण त्यांच्या या घोषणांमुळें बऱ्याचशा लोकांचीं वाङ्मयीन मूल्यें विकृत होतात यांत शंका नाही. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा ओळीओळींत उच्चार करणारी एखादी भिकार कविता बऱ्याचशा लोकांना उत्तम काव्य वाटूं लागते आणि उत्कृष्ट काव्य असलेली प्रियेवरली

एखाद्या सत्कवीची कविता ते टाकाऊ ठरवितात. राष्ट्राला आग लागली असतां हे रवींद्रनाथ टागोर आकाश आणि तारका यांच्यासंबंधीं कसले गूढगुंजन करीत बसले आहेत, अशा प्रकारची टागोरांच्या सुंदर काव्याचीहि निंदा करावयाला एखादा उपटसुंभ टीकाकार मागेंपुढें पाहात नाहीं. राष्ट्राला लागलेली आग विझवणें ही फार चांगली गोष्ट आहे आणि आपल्या कुवतीप्रमाणें ती विझवण्याचा प्रयत्न राष्ट्राचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून कोणताहि चांगला साहित्यिक करणारच; पण साहित्याचें याहूनहि मोठें कार्य आहे, आणि राष्ट्राला पारतंत्र्याची आग लागलेली नव्हती तेव्हां उत्तम वाङ्मय निर्माण झालें आहे, लागली होती तेव्हां होत होतें आणि ही आग विझून राष्ट्राला आतां स्वातंत्र्यप्राप्ति झाल्यानंतरहि होणारच आहे, या गोष्टीचा पुष्कळांना विसर पडतो.

प्रतिभेला लागलेल्या विवंचना !

राजकीय परिस्थितीच्या या दडपणाचा लेखकांच्या प्रतिभेवरहि परिणाम झाल्याशिवाय राहात नाहीं. परतंत्र राष्ट्रांतल्या खाडीलकर-कोल्हटकरांच्या प्रतिभेवर जें ओझें होतें तें शेक्सपियरच्या किंवा कालिदास-भवभूतींच्या नव्हतें. मानवी स्वभावाच्या सूक्ष्म छटा रंगवितांना शेक्सपियरची किंवा भवभूतीची प्रतिभा अप्रतिबंध संचार करते. द्रौपदीचें किंवा कीचकाचें स्वभावचित्र रेखाटतांना द्रौपदी भारतमाता कशी दिसेल आणि कीचकांत कर्शनचा भास कसा होईल ही काळजी खाडीलकरांच्या प्रतिभेस वहावी लागते. आधीं राजकीय स्वातंत्र्य कीं आधीं सामाजिक सुधारणा, या तत्कालीन राजकीय वादाच्या दडपणामुळें खाडीलकर-कोल्हटकरांची प्रतिभा जीवनाचा अविचलित नजरेनें टाव घेऊं शकत नाहीं. राजकीय स्वातंत्र्य मिळालें कीं सामाजिक सुधारणा हां हां म्हणतां होईल ही जहालांची धारणा; तर परमेश्वरी संकेतानुसार या देशांत आलेले इंग्रज प्रभु आपणाला स्वतंत्र करणारच, आपण आपली सुधारणा करून त्या स्वातंत्र्याला पात्र झालें पाहिजे ही मवाळांची श्रद्धा. तेव्हां खाडीलकरांच्या स्त्रीपुरुषांना टिळक-गोखल्यांसारखें बोलण्याचा केव्हां केव्हां मोह आवरत नाहीं, तर अरबी भाषेंतल्या गोष्टींसारख्या अद्भुतरम्य कथानकांतून पुनर्विवाह किंवा मिश्रविवाह काढून दाखविण्याचा चमत्कार कोल्हटकर करून दाखवितात !

‘कलेकरतां कला कीं जीवनाकरतां कला’ या अलीकडल्या वादाचेंहि

असेंच आहे. विशिष्ट राजकीय प्रचार असला तरच ती 'जीवनाकरतां कला' असें एक पक्ष म्हणूं लागल्याबरोबर दुसऱ्या टोकाला जाऊन जीवनाची कसलीच अनुभूति नसलेलें गुलगुलीत शब्दजाल म्हणजे 'कलेकरतां कला' असें दुसरा पक्ष म्हणूं लागतो. त्यागी देशभक्ताचें कसेंहि उथळ वर्णन असलें तरी ती जीवनाकरतां कला. भोगी खुशालचेंडूचें तितकेंच उथळ वर्णन म्हणजे कलेकरतां कला. खरें सांगायचें म्हणजे या दोन्ही कला एकच आहेत. निकृष्ट कलेचीं हीं दोन्हीं उदाहरणें आहेत. जीवनाची ज्यांत सखोल अनुभूति आहे असें त्यागी माणसाचें चित्र असो वा भोगी माणसाचें असो, ती उकृष्टच कला. ती जीवनाची अनुभूति देते हाच तिचा प्रचार, हेंच तिचें पुरोगामित्व, हेंच तिचें क्रांतिकारत्व. आपल्या प्रांताच्या बाहेर जाऊन क्षणजीवि उपदेश, संदेश, घोषणा करण्याचा ती प्रयत्न करीत नाही म्हणूनच ती कलेकरतां कला. हें सर्व खरें असलें तरी पारतंत्र्याचें दुखणें जडलेल्या राष्ट्रांतल्या लोकांचीं सर्व जीवनमूल्येंच विकृत झालेलीं असतात हें विसरतां कामा नये.

रंगभूमीवरहि तोच देखावा

आमची मराठी रंगभूमि अलीकडे मृतप्राय झाली आहे असें आम्ही म्हणतो, आणि तें खरेंहि आहे. नाट्यकलेच्या या अवकळेचेंहि मुख्य कारण माझ्या मतें अशा प्रकारच्या विकृत मूल्यांचा सुकाळ हेंच होय. या विकृत मूल्यांमुळेच आज आमचें नाट्य कसें झालें आहे आणि उद्यां तें कसें व्हावें याचा थोडासा विचार हा लेख लिहीत असतांनाच एका भाषणांत मी मांडला होता. तो विचार इथें सविस्तर उद्धृत केल्याबद्दल वाचकांनी क्षमा करावी. ".....मराठी रंगभूमि मागें पडण्याचें माझ्या मतें मुख्य कारण आमच्या रंगभूमीला आलेला बुरसटपणा किंवा तोचतोपणा होय. नवीन नाटक म्हणजे कांहीं तरी एक सामाजिक प्रश्न, आणि सामाजिक प्रश्न म्हणजे 'त्या' ला 'ती' नकोशी झाली आहे किंवा 'ती' ला 'तो' नकोसा झाला आहे, आणि 'ती' मग पुढच्या दरानें घर सोडून जाते आहे किंवा मागल्या दरानें पळ काढते आहे; किंवा फार तर दोघांहीबरोबर आनंदानें राहावयाचें कबूल करते आहे ! रंगभूमीवर देखावेहि ठरलेले, - दिवाणखाना, बाग, दोन चेस्टरफील्ड सेट आणि चार खुर्च्या किंवा दोन खुर्च्या-आणि चार चेस्टरफील्ड सेट ! सकाळ असो,

दुपार असो, संध्याकाळ असो, प्रकाश तोच. नायिका फिरायला बाहेर पडतांना जॉर्जेटचें पातळ नेसते, चूल फुंकतांनाहि तेंच जॉर्जेटचें पातळ ! साहजिकच हें सर्व पुन्हा पुन्हा पाहण्यापेक्षां जुनीं पौराणिक किंवा ऐतिहासिक नाटके पाहणें जनतेला बरें वाटतें,— निदान डोळ्यांना आणि कानांना कांहीं वेगळें खाद्य तरी मिळतें. अमकाच दोषी आहे आणि तमकाच असें करतो असें मला मुळींच म्हणावयाचें नाहीं. आम्ही सर्वच दोषी आहोंत आणि आम्ही सर्वांनीं यांतून मार्ग काढला पाहिजे.

हवेत कशाला नाटककार ?

आम्हाला पुष्कळ नवीन नवीन करून दाखवावयाचें आहे; पण तसे लेखक आम्हांला मिळत नाहींत, अशी तक्रार बऱ्याचशा हौशी किंवा धंदेवाईक नाट्यसंस्था करतात. ही तक्रार खरी असली तरी रंगभूमीचा या तक्रारीशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. कालिदास, भवभूति, शेक्सपियर, गडकरी, खाडीलकर, अत्रे किंवा वरेरकर दर दोन वर्षांनीं जन्मला येत नसतात. असे लेखक मधून मधूनच निर्माण व्हावयाचे. म्हणून कांहीं कोणत्याहि देशांतली रंगभूमि अडून बसत नाहीं. वाङ्मयीन महात्मतेला रंगभूमीवर फार मोठें स्थान आहे. पण तें रंगभूमीचें सर्वस्व नव्हे. रंगभूमि किंवा नाट्यकला जिवंत ठेवावयाची, तिला ऐश्वर्य प्राप्त करून द्यावयाचें, जनतेतील उदासीनता घालवून जनतेला रंगभूमीकडे आकर्षित करावयाचें म्हणजे इतर पुष्कळ गोष्टी करावयाला हव्यात आणि या गोष्टी आपल्या हातच्या आहेत; कालिदास किंवा गडकरी जन्माला घालणें आपल्या हातीं नाहीं. आधुनिक रशियन नाट्यकलेच्या वैभवाचा मघाशीं मीं उल्लेख केला. बऱ्याचशा आधुनिक रशियन नाटकांत वाङ्मयीन गुण किंवा वाङ्मयीन महात्मता यथातथाच आहे. पण गोगोल, तुर्जीनीव्ह, शेखॉव्ह नाहींत म्हणून रशियन रेजिसार किंवा नाट्यनियंते स्वस्थ बसले नाहींत. स्वतःच्या गोगोल, तुर्जीनीव्हसारख्या किंवा शेक्सपियर, मोलियेसारख्या दुसऱ्या देशांतल्या, जुन्या नाटककारांचीं जुनींच उत्तम नाटके किंवा नवीन रशियन नाटककारांचीं वाङ्मयीन दृष्ट्या सामान्य असलेलीं नाटकेहि त्यांनीं अशा कांहीं नवनवीन स्वरूपांत, नवनवीन दृश्यव्यवस्था, नवनवीन प्रकाशयोजना करून रंगभूमीवर आणलीं कीं सामान्य प्रेक्षकांच्या झुंडी त्यांनीं नाट्याकडे आकर्षित केल्याच, पण चोखंदळ वाङ्मयरसिकांचेहि धन्यवाद

घेतले. फार काय, कसल्याच जुन्या किंवा नव्या नाटकाची किंवा नाटककाराचीहि ते वाट पाहात बसले नाहींत. डिकन्स या इंग्लिश कादंबरीकाराच्या 'पिकूविक पेपर्स' या कादंबरींतले कांहीं प्रसंग एका रशियन नाट्यनियंत्यानें इतक्या परिणामकारक रीतीनें रंगभूमीवर आणले आहेत कीं; तें नाटक पाहावयाला आठवडेच्या आठवडे रशियन प्रेक्षकांच्या झुंडी लोटत असलेल्या मीं पाहिल्या आहेत. परवांच मीं कुठें तरी वाचलें कीं, रशियाला भेट देऊन गेलेल्या एका अमेरिकन पत्रकारानें एक पुस्तक लिहून रशियाची फार बद्दनामी केली;— या पत्रकाराच्या पुस्तकाचें अतिशय मार्मिक विडंबन एका रशियन नाट्यनियंत्यानें रंगभूमीवर आणलें आहे, आणि तें अतिशय लोकप्रिय झालें आहे.

ताजे विषय आणि विविधता

रंगभूमीवर नावीन्य आणावयाचें, रंगभूमीकडे जनता आकर्षित करावयाची, रंगभूमीला ऐश्वर्य प्राप्त करून द्यावयाचें म्हणजे वाङ्मयीन गुण असलेलेंच किंवा कांहीं तरी सामाजिक प्रमेय असलेलेंच नाटक पाहिजे ही कल्पनाच सोडून दिली पाहिजे. हें असावेंच, पण इतर पुष्कळ गोष्टी करावयाला हव्यात. दृश्य-व्यवस्था, प्रकाशयोजना वगैरे वगैरेचें तांत्रिक नावीन्य हवेंच, पण ताजे व जनतेच्या जिह्वाळ्याचे विषयहि रंगभूमीवर यावयाला हवेत. सामाजिक, ऐतिहासिक किंवा पौराणिक एवढेच नाट्यप्रकार आतां पुरणार नाहींत. संगीताची भरपूर मेजवानी असलेल्या संगीतिका किंवा ऑपेरा, आभासिका किंवा फॅटसी, विडंबननाट्य—लॅपून्, नृत्यनाट्य—बॅलेट वगैरे वगैरे नाना वैचित्र्यपूर्ण नाट्यप्रकार रंगभूमीवर आले कीं, जनतेची गर्दी झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. 'दीवार' नाटक वाङ्मयीन दृष्ट्या सामान्य आहे, पण हिंदु—मुसलमान झगड्याचा आजकालचा ज्वलंत प्रश्न सुंदर रूपकाच्या स्वरूपांत पृथ्वीराज यांनीं रंगभूमीवर आणला, आणि दीड वर्ष होऊन गेलें तरी अजूनहि त्या नाटकाला गर्दी लोटते. इंडियन नॅशनल थिएटरनें जवाहरलाल नेहरूंच्या 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' या पुस्तकावर दोन तासाचें सुंदर नृत्यनाट्य—बॅलेट—बसवून दिल्ली येथें आशिया स्नेहभाव परिषदेपुढें करून दाखविलें. तें पाहून माझ्या पुस्तकापेक्षांहि हें चांगलें आहे, असे उद्गार पंडितजींनीं काढल्याचें कळतें.

कथा-कादंबऱ्यांचें नाट्य करा

कथा, कादंबरी, कविता या वाङ्मयप्रकारांना जनतासाहित्य, लोकसाहित्य म्हणून चढविण्याचा आम्हीं कितीही प्रयत्न केला, तरी पंचाणव हिस्से लिहितां वाचतां न येणारे लोक असलेल्या या देशांत हे प्रकार लोकसाहित्य किंवा जनतासाहित्य होणें सध्यां तरी कठीणच आहे,—लिहिणाऱ्या वाचणाऱ्या मूठभर लोकांनींच एकमेकांना जनता म्हणावयाचें!—पण नाटक हा वाङ्मयप्रकारच खरेंखुरें जनतासाहित्य होऊं शकेल—तो दृश्य आणि श्राव्य असल्यामुळें सर्व जनतेला त्याची गोडी चाखतां येईल. तेव्हां जनतेच्या जिह्वाळ्याचे विषय एकसारखे या ना त्या स्वरूपांत रंगभूमीवर आले पाहिजेत. चालू राजकीय किंवा सामाजिक घडामोडींचें विडंबनात्मक चित्रण रंगभूमीवर दाखविणारा 'रेव्ह्यू' नांवाचा नाट्यप्रकार रशिया, युरोप, अमेरिकेंत फार लोकप्रिय आहे. हिटलर, स्टॅलिन, रुझव्हेल्ट, चर्चिल यांचीं सोंगें रंगभूमीवर नेहमीं दाखविलीं जातात. महात्मा गांधींचें असेंच एक सोंग एका इंग्लिश 'रेव्ह्यूंत' लंडनच्या रंगभूमीवर दाखविलें होतें, तेव्हां वर्तमानपत्रांतून उठलेला निषेधाचा कल्लोळ पुष्कळांच्या ध्यानांत असेल. चालू राजकीय घडामोडींवर मार्मिक विडंबनें लिहिणारे आमच्या दत्त बांदेकरांसारखे लेखक मराठींत असलीं विडंबनें हवीं तितकीं लिहून देऊं शकतील, आणि एखादा कल्पक निर्माता तीं जर आकर्षक स्वरूपांत रंगभूमीवर आणील, तर तिकितें विकतां विकतां त्याची पुरेवाट होईल ! वर्तमानपत्राच्या धावल्या वाङ्मयांतहि केव्हां केव्हां उत्तम लालित्य निर्माण करणारे प्रभाकर पाध्ये, चं. वि. बावडेकर, पां. वा. गाडगीळ, र. गो. सरदेसाई, भालचंद्र विठ्ठल नाडकर्णी, शिरवाडकर, केळूसकर यांच्यासारखे पत्रकारहि असले नाट्यप्रकार सहज लिहून देऊं शकतील. मात्र कल्पक आणि धाडसी निर्माता किंवा नाट्यनियंता पाहिजे. रंगभूमीला तो गजबजून टाकूं शकेल. त्याचें कर्तृत्व पाहावयाला लोकांच्या झुडी येतील. नाटके नाहींत म्हणून तो वाट पाहात बसणार नाहीं. हरिभाऊ आपटे, वामनराव जोशी, फडके, खांडेकर, वरेरकर, दिघे, बोर्कील, कवठेकर वगैरेंच्या जुन्या नव्या लोकप्रिय कादंबऱ्यांना नाट्यरूप देऊन तो रंगभूमीवर आणील. बंगाली रंगभूमीवर टागोर, शरच्चंद्र वगैरे जुन्या, त्याचप्रमाणें नव्या बंगाली कादंबरीकारांच्या लोकप्रिय कादंबऱ्या अशा तऱ्हेनें झपाट्यानें रंगभूमीवर आणल्या जात आहेत. आणि

हा नाट्यप्रकार फार लोकप्रिय आहे, असें मी ऐकतां. एकप्रवेशी अंक आहे, कीं अनेकप्रवेशी अंक आहे, गुंडाळणारे पडदे मध्येंच लागतात, कीं केवळ छाया-प्रकाशाच्या आधारानें पार्श्वभूमि सूचित होते याचा विचार करीत न वसतां चांगलें दिसेल तें तंत्र वापरून आकर्षक नाट्य जनतेपुढें ठेवलें पाहिजे.

नाटककारांसाठीं नवीं क्षितिजें

इंग्लंडचा सध्यांचा सर्वश्रेष्ठ नट जॉन् गिल्ड् हा गेल्या वर्षीं सैनिकांना नाटकें करून दाखविण्याकरतां 'एन्सा' संस्थेतर्फें मुंबईत आला होता. मागे आणि बाजूला मिळून चार राखी रंगाचे मखमली पडदे, चार लाकडी खुर्च्या, एक सिंहासनासारखें आसन आणि खुबीदार प्रकाशयोजना यांच्या साहाय्यानें त्यानें करून दाखविलेला 'हॅम्लेट' नाटकाचा प्रयोग मीं पाहिला. इतका परिणामकारक नाट्यप्रयोग मीं क्वचितच पाहिला असेल. दोन तासांत त्यानें शेक्सपियरचें नाटक बसविलें होतें, पण प्रयोग इतका बांधीव आणि प्रत्येक पात्राचा अभिनय इतका रेखीव होता कीं, दोन तास केव्हां गेले तें कळलें नाहीं आणि थिएटरांतला प्रचंड श्रोतृवर्ग तटस्थ होता. ऑर्सन् वेल्स या प्रख्यात अमेरिकन नाट्यनियंत्यानें 'ज्यूलियस सीझर' या शेक्सपियरच्या नाटकाचा एक अत्यंत नावीन्यपूर्ण प्रयोग न्यूयॉर्कच्या रंगभूमीवर युद्धकाळांत केल्याचें मीं वाचलें आहे. नाटकांतलीं पात्रें त्यानें तींच ठेवलीं होतीं. संवादांत थोडासा बदल केला होता. पण वेषभूषा, पार्श्वभूमि, दृश्यव्यवस्था आणि प्रकाशयोजना अगदीं नावीन्यपूर्ण करून ट्रिटलर-मुसोलिनीसारख्या आधुनिक हुकूमशहांचें उपरोधिक चित्र त्यांनीं 'ज्यूलियस सीझर' नाटकाच्या द्वारें प्रेक्षकांपुढें उभें केलें होतें म्हणतात. जुन्या संस्कृत किंवा मराठी नाटकांचे असे नावीन्यपूर्ण प्रयोग आमच्या रंगभूमीवर खात्रीनें करतां येण्यासारखे आहेत. या अशा प्रकारच्या प्रयोगांनीं नव्या नाटककारांनाहि नाट्यतंत्राचीं नवीं क्षितिजें दिसूं लागतील. रेडिओसाठीं कोणत्याहि जुन्या किंवा नव्या कादंबरीचें किंवा गुप्त पोलिसांच्या चातुर्याच्या कथेचें आम्ही नाट्य करून देतां. रेडिओनाट्यांत वाटेल तो देखावा किंवा वाटेल तें स्थळ वापरतां येतें. रंगभूमीपुरतें नाट्य होतें तोंपर्यंत वादळांत सांपडलेल्या नैकेवर नायकनायिकां बोलत आहेत अशी कल्पनाहि करणें नाटककाराला शक्य नव्हतें. रेडिओ-नाट्यांत असला प्रसंग सहज घालतां येतो. त्यामुळें नाट्यवाङ्मयाचा एक नवा

प्रकार निर्माण झाला आहे. रंगभूमीवर नवीन नवीन प्रकारचे नाट्यप्रयोग होऊं लागले कीं, नाटककारांना नव्या कल्पना सुचतील, नवे नाट्यप्रकार अस्तित्वांत येतील आणि वाङ्मयाचेंहि क्षेत्र समृद्ध होईल.....”

तंत्राचें दास्य नको, मंत्राचा जुलूम नको.

“ आतां स्वातंत्र्यप्राप्तीबरोबर साऱ्या विकृतीचें कारणच लयाला जाणार आहे. आमचें जीवन अविकृत, सहजसुंदर, समृद्ध होईल आणि मग साहजिकच नव्या महाराष्ट्राचें आमचें नवें वाङ्मयहि सहजसुंदर, समृद्ध आणि विविधतेनें विनटलेलें असें होईल. स्वातंत्र्याच्या वातावरणांत तंत्राचें दास्य, मंत्राचा जुलूम राहणार नाहीं. विविध अनुभवांची अनेक क्षेत्रें खुलीं होतील. आजच्या वाङ्मयांत उद्यांच्या या वाङ्मयाचीं बीजे दिसूं लागलीं आहेत. उद्यांच्या मोकळ्या हवेंत तिचे वृक्ष होतील. नव्या वाङ्मयाची ही रूपरेषा पुरेशी आहे, असें मला वाटतें. या वाङ्मयाचें स्वरूप कसें असेल त्याची थोडीशी कल्पना माझे मित्र प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांनीं नवलेखनासंबंधीं ‘साहित्यां’ त लिहिलेल्या मार्मिक लेखावरून येईल. ते म्हणतात, ‘...आजचे नवलेखक जीवनाचीं जीं चित्रें रेखाटूं लागले आहेत त्यांना प्रत्येक वेळीं नामांकित करणें हें मोठें कठीण कार्य होऊं पाहात आहे. जीवनांतील नानाविध क्षेत्रांतील नानाविध जाणिवांचीं क्षणचित्रें रेखाटलीं जात आहेत. आपणाला जें जाणवलें तें तीव्रतेनें जाणवलें, परंतु त्याचा एकंदर जीवनाच्या दृष्टीनें अर्थ काय ह्याची नीटशी कल्पना या कलावंतांना असतेच असें नाहीं; जें जाणवलें तें ज्या मार्गांनें सहजपणें अभिव्यक्त होऊं शकेल त्या मार्गांनें तें अभिव्यक्त करण्याचा प्रयत्न होत आहे; या अनेकविध प्रयत्नांत ललित-वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या प्रकारांच्या (forms) क्षेत्रमर्यादा उल्लंघिल्या जात आहे; तंत्रांचीं बंधनें शिथिल होत त्याहेत, विविध व परस्परभिन्न अशा वाङ्मयप्रकारांचीं क्षेत्रें एकमेकांत मिसळून जाऊं लागलीं आहेत. हें लिखाण वाचून संपवितांच ही लघुकथा कीं हा लघुनिबंध, हें नाटक कीं ही कादंबरी, हें पद्य कीं गद्य असले प्रश्न वाचक विचारूं लागलेले आहेत. जीवनाप्रमाणेंच वाङ्मय हेंहि अनंतरंगी, अनंतरूपी, अतिस्थूल व अतिसूक्ष्म वनूं लागलेलें आहे; त्याच्यावर रूपाचीं, आकाराचीं, तंत्रांचीं बंधनें घालणें आतां वेडेपणाचें ठरत आहे. तें विस्तीर्णता पावत आहे; व त्याच्या कक्षा विश्वस्पर्शी वनूं पाहात आहेत.

जीवनांतील धावपळीचीं क्षणचित्रें

“ आणि एक गोष्ट खरी कीं, या प्रवृत्तीला परिपोषक अशा प्रकारचें एक लेखन अलीकडे फार मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागलेलें आहे. तें लेखन म्हणजे वस्तुदर्शनात्मक (Reportage) च्या धर्तीचें. या वस्तुदर्शनात्मक लिखाणाच्या मागचा हेतु आपल्याला उत्कटपणें आलेल्या नानाविध लहानमोठ्या जीवनानुभवांचें तितक्याच उत्कटतेनें दर्शन घडविणें हा असतो. या वस्तुदर्शनांत नेहमीं वर्तमानकालच वापरलेला असतो. या लेखनांतून घडविलेलें जीवनदर्शन म्हणजे वर्तमानाचा झटकन् तोडलेला एक लचकाच असतो; त्याला आकार असतोच असें नाहीं; कांहीं स्थूल आकृति—Pattern—त्यांत असतेच असें नाहीं; परंतु त्यांत वर्तमानाचे सगळे गुणविशेष प्रतिबिंबित करण्याची ताकद असते. वर्तमानांतील अनिश्चिति, हुरहूर, अस्थिरता, गतिमानता व्यक्त करण्याचें त्यांत सामर्थ्य असतें; जणू सतत पळणारें जीवन लेखकानें कोठें तरी पकडलेलें असतें व तें आपल्या हातून पळून जाईल कीं काय या भीतीनें त्याचें तेवढ्या घाईत आपल्याला दर्शन घडविलेलें असतें. तें जीवनचित्र इतकें जिवंत असतें कीं, जणू तें त्याच्या हातांत थरथरत असतें; अगदीं ताजा मांसाचा गोळा जसा असतो, तसें तें असतें; त्यांतून जीवनरस निथळत असतो.

“ येथें प्रश्न असा विचारला जातो—व अलीकडे कांहीं टीकाकारांकडून विचारलाहि जात आहे—कीं हीं असलीं जीवनाचीं धावपळीचीं क्षणचित्रें रेखाटण्यांत काय फायदा आहे? जीवनाची ही असली थरथरती स्फुट जाणीव जीवनांतील अंतिम सत्यें थोडींच आमच्या नजरेस आणून देऊं शकेल? तिला तीं व्यक्त करतां येणारच नाहींत. या असत्या क्षणचित्रांना ‘ हॅम्लेट ’ ची योग्यता कधींच प्राप्त होणें शक्य नाहीं. हा आक्षेप खरा आहे. या वस्तुदर्शनांना ‘ हॅम्लेट ’ ची योग्यता प्राप्त होईल असें कोणीहि म्हणत नाहीं; परंतु याचा अर्थ त्यांना वाङ्मयांत स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं, असा नाहीं. त्यांची योग्यता ‘ हॅम्लेट ’ सारखी नसेल, परंतु त्यांजकडून एक मोठें वाङ्मयकार्य घडत आहे. कार्य कोणतें म्हणाल तर श्रेष्ठ साहित्याला प्रत्यक्षांचा मालमसाला पुरविण्याचें. जीवनाचे अनेक लहानमोठे अनुभव, त्यांतील वर्तमानाचा तजेला यत्किंचितहि कमी होऊं न देतां जसेच्या तसे बिंबित करण्याची शक्ति या वस्तुदर्शनाच्या ठिकाणीं असल्यामुळे

जीवनाच्या किती विविध अंगांचे दर्शन आतां वाङ्मयांत होऊं लागलें आहे ! त्यामुळे वाचकांना व लेखकांनाहि केवढा व्यापक, केवढा सखोल, केवढा बहुविध जीवनानुभव मिळत आहे !.....”

नवा महाराष्ट्र-साहित्य १९४८

जनता-वाङ्मय

‘जनता-वाङ्मय’ ‘जनता-वाङ्मय’ म्हणून जें कांहीं म्हणतात तें आजचें जनता-वाङ्मय खरोखरीच जनतेचें, भारतीय सर्वसामान्य जनतेचें, प्रातिनिधिक आहे काय? या प्रश्नासंबंधीं मला काय वाटतें तें मीं लिहावें अशी संपादकांनीं इच्छा प्रकट केली आहे. आजकाल वापरला जाणारा ‘जनता-वाङ्मय’ हा एक अर्थशून्य शब्दसमूह आहे असें माझे मत झालें आहे. रशियन क्रांति यशस्वी होऊन कम्युनिस्ट विचाराची लाट सर्व जगांत पसरल्यानंतर जगांतल्या सर्व भाषांत उत्तम नव्या शब्दांची भर पडली, त्याबरोबरच कांहीं अर्थशून्य शब्दांहि भाषेंत रूढ झाले. तसल्या शब्दांपैकीं ‘जनता-वाङ्मय’ हा मराठी भाषेंत रूढ झालेला एक शब्द आहे. लोकगीत किंवा लोककथा हें खरेंखुरें जनता-वाङ्मय होय. जनतेचें आणि जनतेनें जनतेसाठीं तयार केलेलें असें हेंच वाङ्मय आणि हें वाङ्मय आजचें नाहीं. आज तें वाङ्मय तयार होणें शक्य नाहीं. आज जें ‘जनता-वाङ्मय’ म्हटलें जातें किंवा ‘जनता-वाङ्मय’ तयार व्हावयाला हवें असें म्हटलें जातें, त्या घोषणेंत ज्या जनता-वाङ्मयाचा उल्लेख असतो, तें वर सांगितलेल्या प्रकारचें जनता-वाङ्मय मुळींच नव्हे. तो एक अर्थशून्य शब्दप्रयोग आहे. कसा तें पाहूं.

कम्युनिस्टांचा नवा शोध

मम्मट—जगन्नाथापासून म्हणा किंवा प्लेटो—अरिस्टॉटलपासून म्हणा, तीं

कम्युनिस्ट विचारांचा फैलाव होईपर्यंत टीकाशास्त्रांत 'चांगलें' वाङ्मय आणि 'वाईट' वाङ्मय असे दोन प्रकार होते. मानवी व्यवहाराच्या प्रत्येक क्षेत्राचा आपल्या प्रचाराकरिता उपयोग करण्याचा चंग बांधलेल्या कम्युनिस्टांनीं मात्र टीकाशास्त्रांत एक नवीन गोंधळ निर्माण केला. 'चांगलें' आणि 'प्रतिगामी', किंवा 'क्रांतिकारक' आणि 'प्रतिक्रांतिकारक' असे प्रकार पाडायला त्यांनीं सुरुवात केली. अर्थात् 'पुरोगामी', 'क्रांतिकारक' किंवा 'जनतेचें प्रातिनिधिक' तें चांगलें असं त्यांना सुचवायचें होतेंच. हिंदुस्थानसारख्या पारतंत्र्यांत खितपत पडलेल्या देशांतली जनता, क्रांतिवादी राजकीय पुढाऱ्यांचा शब्द, त्यांना समजत नसलेल्या क्षेत्रांतहि त्या क्षेत्रांतल्या मुरब्बी विद्वानांच्या शब्दापेक्षां अधिक महत्त्वाचा समजते. ही गोष्ट योग्य नसली तरी अगदीं स्वाभाविक आहे. निष्णात वैद्याच्या मतापेक्षांहि गांधीजींचीं वैद्यक विषयक मतें जनतेला अधिक ग्राह्य वाटलीं तर त्यांत नवल वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करणाऱ्या कम्युनिस्टांनीं वाङ्मयक्षेत्रांत आणलेल्या 'पुरोगामी', 'क्रांतिकारक', किंवा 'जनतेचें प्रातिनिधिक जनता-वाङ्मय' या शब्दांच्या मोहजालांत जनता अर्शाच सांपडली. या जनतेपैकीं मीहि एक होतों हें स्पष्टपणें कबूल केलें पाहिजे. 'डिव्हाइन् कॉमेडी' हें महाकाव्य लिहिणाऱ्या डान्टेसारख्या जगांतल्या एका श्रेष्ठ महाकवीला, एका पोरीचें प्रेम न मिळाल्यामुळें, भग्नहृदय झालेला एक 'सन् ऑफ ए विच' अशी शिवी एका उत्साही रशियन कवीनें हांसडली होती. त्याच्यापेक्षां थोड्या कमी उत्साहानें आम्ही 'पुरोगामी' लोकही त्या वेळेला कालिदास, भवभूति, टागोर वगैरेंना 'प्रतिगामी', 'मध्ययुगीन' वगैरे आम्हाला नवीनच उमगलेल्या शिव्या बहाल करीत होतो. आम्हाला कांहीं समजत नव्हतें हें उघड आहे. कम्युनिस्ट टीकाकारांचींहि मतें आतां बदललेलीं दिसतात. पण हें खोल विचारामुळें झालेलें प्रामाणिक मतपरिवर्तन नाहीं. ज्यांना आपण नांवे ठेवीत होतो तीं टागोरांचीं काव्यें चांगलीं आहेत असं त्यांना आतां वाटतें आहे असं नाहीं, तर चीनवर पाशवी अत्याचार करणाऱ्या जपान्यांचा जळजळीत निषेध टागोरांनीं केला होता आणि त्याचा 'लोकयुद्धा'च्या प्रचाराला उपयोग करतां येत होता म्हणून, कम्युनिस्टांना टागोर एकदम गुरुदेव वाटूं लागले; आणि या प्रसंगावर कामगार-संघटनेंत फार थोर कार्य केलेल्या, पण वाङ्मयक्षेत्राचें यथातथाच ज्ञान असलेल्या श्री. डांगे यांच्यासारख्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यानें एक

नाटुकलें लिहून काढलें. एखाद्या लेखकाचा चांगले-वाईटपणा किंवा पुरोगामित्व कम्युनिस्ट टीकाकार स्वतःच्या सोयीप्रमाणें ठरवीत असतात. तेव्हां त्यांच्या वाङ्मयीन मतांना कांहीं किंमत देण्याचें कारण नाही.

उत्तम वाङ्मय हीच कसोटी

कम्युनिस्ट टीकाकारांच्या प्रेरणेनें रूढ झालेल्या जनता-वाङ्मय या शब्दानें कोणताच नवीन अर्थ सांगितलेला नाही. कोणतेंहि उत्तम वाङ्मय, मग तें कालिदास-भवभूतीचें असो वा एखाद्या आजच्या लेखकाचें असो, पुरोगामी, क्रांतिकारक आणि जनतेचें प्रातिनिधिक असतेंच. उत्तम वाङ्मय जनताजीवनांतून आपला जीवनरस शोषून घेतें. जें तसा घेत नाही तें उत्तम नसतें. जीवनाच्या विशाल दर्शनानें मानवी मनाचे नाना बंध तें तटातट तोडून टाकतें म्हणून तें वाङ्मय क्रांतिकारक असतें. तें अनुभवांच्या भांडारांत भर घालतें, जाणिवेचें क्षेत्र विस्तृत करतें म्हणून तें पुरोगामीहि असतें. असें जर आहे तर हजारां वर्षे चालत आलेल्या सर्व जनतेला सहज समजणारा चांगला सुटसुटीत 'उत्तम वाङ्मय' हा शब्दप्रयोग टाकून 'जनता-वाङ्मय' हा कठीण शब्दप्रयोग कां म्हणून वापरावयाचा ? त्याचें कारण आहे. त्याचें कारण असें कीं, हा शब्द रूढ करणारांना उत्तम वाङ्मय कोणतें व अधम वाङ्मय कोणतें हें विशेष कळतहि नव्हतें, आणि त्याची त्यांना पर्वाहि नव्हती. वाङ्मय जनमनाची पकड घेणारें एक प्रभावी साधन आहे हें माहीत असल्यामुळें, आपल्या विशिष्ट राजकीय प्रचाराकरतां त्यांना वाङ्मयाचा उपयोग करावयाचा होता. तेव्हां सर्व उत्तम वाङ्मय हें खरेंखरें 'जनता-वाङ्मय' असूनहि 'जनता' 'बहुजनसमाज' 'क्रांति' इत्यादि विशिष्ट परिस्थितीमुळें लोकप्रिय झालेल्या शब्दांचा फायदा घेण्याकरितां 'जनता-वाङ्मय' हा एक नवीनच शब्दसमूह या लोकांनीं तयार केला आणि त्यांतल्या 'जनता' या शब्दाचा संकुचित अर्थ रूढ केला. 'जनता' म्हणजे फक्त बहुजनसमाज किंवा कामकरी शेतकरी ! पांढरपेशा मध्यम वर्ग किंवा श्रीमान् लोक हे या जनतेत येत नाहीत. कामकरी-शेतकऱ्यांचें-आणि केवळ शेत नांगरून किंवा काम करून आपलें सुखदुःखमिश्रित जीवन कंठणाऱ्या साध्या कामकरी-शेतकऱ्यांचें नव्हे, तर विशेषतः क्रांतिकारक राजकीय चळवळींत काम करणाऱ्या कामकरी-शेतकऱ्यांचें चित्रण ज्या वाङ्मयांत असेल तेंच जनतेचें प्रातिनिधिक

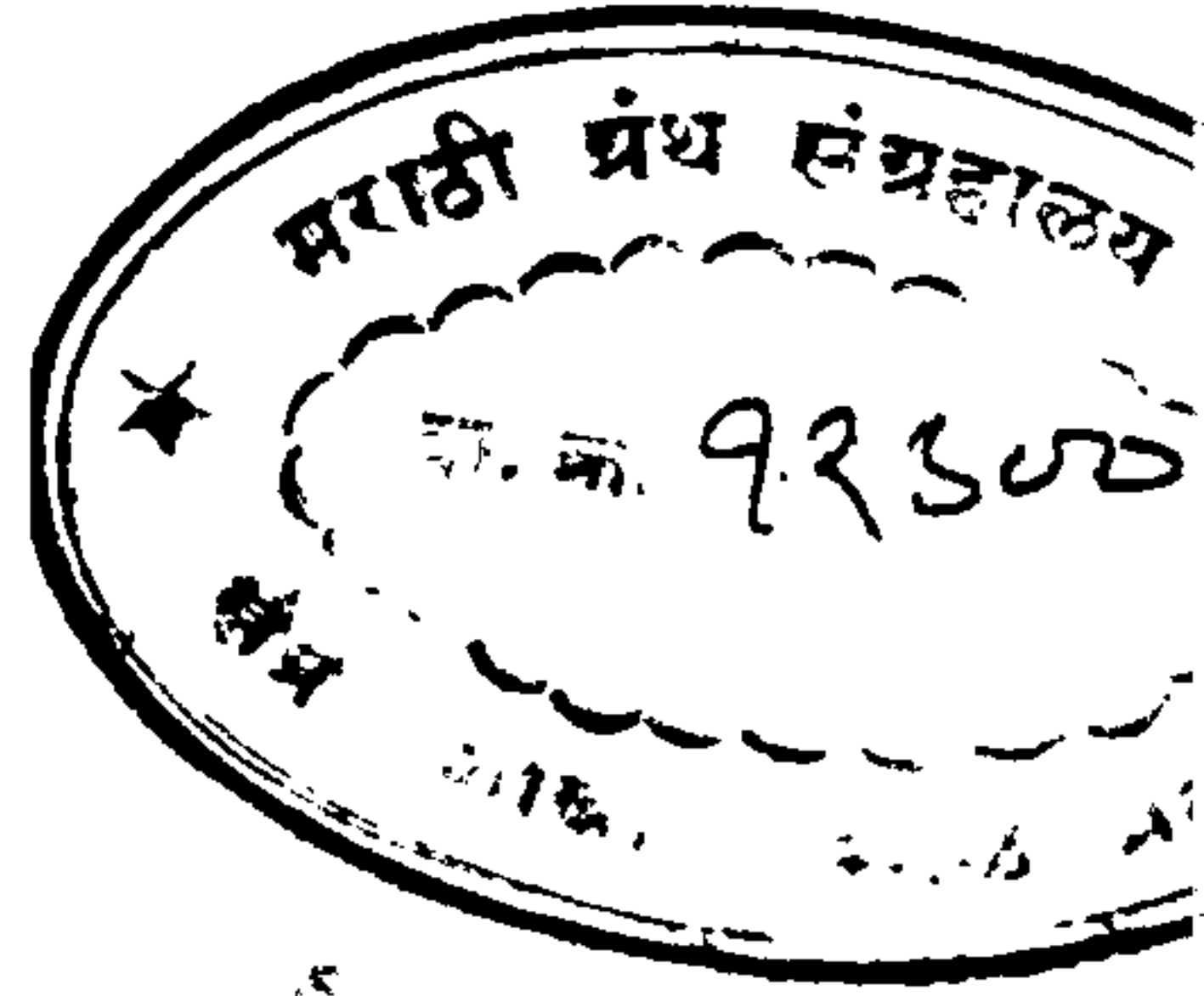
जनता-वाङ्मय किंवा पुरोगामी किंवा क्रांतिकारक वाङ्मय. फूल, मूल, ढग, आकाश यासारख्या विषयावरच्या कविता कितीहि सुंदर असल्या तरी त्या किंवा कालिदासाची प्रेमविह्वल शकुंतला, शेक्सपियरचा द्विधा मन झालेल्या हॅम्लेट, गडकन्यांची सिंधू, सर्व अप्रातिनिधिक, प्रतिगामी, प्रतिक्रांतिकारक !

आजकाल वाङ्मयाला एक प्रकारचा ठराविकपणा आला आहे. विशिष्ट मध्यम किंवा श्रीमंत वर्गाचेच पुन्हा पुन्हा चित्रण केले जाते, तेव्हां लेखकांचे निरीक्षण व्यापक असावे, समाजांतल्या सर्व थरांचे विविध, विशाल, खोल दर्शन शक्य तो त्याने घ्यावे, हे म्हणणे वेगळे आणि वरच्यासारखी जनता-वाङ्मयाची संकुचित व्याख्या करणे वेगळे. क्रांतिकारक कामगारांच्या भिकार किंवा चुर्काच्या चित्रणापेक्षां फुलपाखरांवरील सुंदर कविता खात्रीने अधिक क्रांतिकारक, पुरोगामी किंवा प्रातिनिधिक असते. 'जनतेचे प्रातिनिधिक' या शब्दाचा अर्थ कामगार, शेतकरी, पांढरपेशा, सावकार या सर्वांत वसत असलेल्या मानवतेचे प्रातिनिधिक असाच वाङ्मयांत करावयाचा असतो. याच अर्थाने सर्व उत्तम वाङ्मय जनतेचे प्रातिनिधिक किंवा 'जनता-वाङ्मय' असते.

कामगार-शेतकऱ्यांचा प्रचंड बहुजनसमाज बहुतांशीं निरक्षर आहे. त्यामुळे वरें-वाईट, प्रातिनिधिक-अप्रातिनिधिक, कुठलेच वाङ्मय त्याला वाचतां येत नाही. पण वाचतां आले तरी त्यांना उपरोक्त संकुचित अर्थाचे 'जनता वाङ्मय' आवडेल, कालिदासाची शकुंतला, भवभूतीची सीता, शेक्सपियरचा हॅम्लेट, गडकन्यांची सिंधू आवडणार नाही. या खऱ्याखऱ्या जनता-वाङ्मयाचा आस्वाद त्यांना घेतां येणार नाही असे म्हणणे हा बहुजनसमाजाचा उपमर्द आहे. पुष्कळ वेळ एखाद्या कामकऱ्यांत किंवा शेतकऱ्यांत जितकी सौंदर्यदृष्टि आढळते तितकी चांगल्या चांगल्या विद्वान् पांढरपेशांतहि आढळत नाही. फूल, मूल, ढग, आकाश, प्रेम, अश्रु, हास्य इत्यादि नाना विषयांत नाना प्रकारचे सौंदर्य आहे. पण त्याचा आस्वाद घेण्यासारखी आपली परिस्थिति नाही. म्हणूनच बहुजनसमाजाला क्रांति करावीशी वाटते. तेव्हां बहुजनसमाजाची ही सौंदर्यापेक्षा जिवंत ठेवणे हीहि एक क्रांतिकारकच गोष्ट आहे. क्रांतींतल्या सौंदर्याइतके याहि विषयांतले सौंदर्य बहुजनसमाजाला हवे आहे. सर्व उत्तम वाङ्मय हे क्रांतिकारक कार्य करित असते. गोंकीचा क्रांतिकारक पाव्हलॉव्ह किंवा सानेगुरुजींची 'श्यामची आई' बहुजनसमाजाला जितकी हवी, तितकीच शेक्सपियरची ऑफेलिया किंवा गडकन्यांची

सिंधूहि हवी. कांहीं लोक घरच्या गड्याकरितां जाडा तांदूळ घेतात त्याप्रमाणें बहुजनसमाजासाठीं खास असें 'जनता-वाङ्मय' निर्माण करण्याची कांहीं एक आवश्यकता नाहीं. उत्तम वाङ्मय निर्माण व्हावें आणि उत्तम वाङ्मय बहुजन-समाजाला द्यावें हेंच उत्तम.

'मंगल साहित्य', नवयुग ११ ऑगस्ट १९४६.

कुमार साहित्य

कुमार मित्र हो,

तुम्हाला अधिकारवाणीने कांहीं उपदेश करावा किंवा मार्गदर्शन करावे असल्या कोणत्याहि उद्देशाने तुमच्या या संमेलनाचे अध्यक्षपद मी स्वीकारलेले नाही. मराठी वाङ्मयाबद्दल तुम्हाला वाटणाऱ्या मनस्वी उत्साहांत सहभागी व्हावे आणि माझ्याबद्दल तुम्ही दाखविलेल्या आपुलकीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करावी एवढ्याकरतां मी इथे आलों आहे. साहित्यक्षेत्राचा मला थोडासा अनुभव आहे आणि एके काळीं तुमच्यासारखाच मी कुमार होतो, तेव्हा साहित्यिक किंवा लेखक होण्याची तीव्र इच्छा असलेले पुष्कळ कुमार पुष्कळ वेळां मोठ्या आशेने कांहीं प्रश्न मला विचारतात. माझ्या कुवतीप्रमाणे त्यांना उत्तर देण्याचा मी प्रयत्न करतां. त्या उत्तरांनीं त्यांचे समाधान होते किंवा नाही हे मला सांगतां येत नाही. पण मी जे कांहीं त्यांच्यापार्शीं म्हणतां त्याचा यथे पुनरुच्चार करावासा वाटतो. त्यामधले तुमच्यापैकीं कुणाला कांहीं उपयुक्त वाटल्यास त्याने त्याचा विचार करावा. लेखक व्हायचे असेल तर आम्हीं काय करावे तें सांगा असा एक प्रश्न ही मुले नेहमीं विचारतात. त्यांना थोडक्यांत मी असे सांगतां.

डॉक्टर व्हायचे असेल, वकील व्हायचे असेल, इंजिनियर व्हायचे असेल तर त्या त्या विषयाचे अभ्यासक्रम आहेत आणि ते ते विषय शिकवून तुम्हाला डॉक्टर, वकील किंवा इंजिनियर करणारीं विद्यालये आहेत. त्याप्रमाणेंच कवि किंवा

कादंबरीकार किंवा निबंधकार तयार करणारीं विद्यालये किंवा विद्यापिठे नाहीत, हे तुम्हाला माहीतच आहे. वकील, डॉक्टर किंवा इंजिनियर बरेचसे होऊ शकतात. तसे लेखकाचे नाही. कित्येक लोकांतून एखादा दुसराच कवि किंवा कादंबरीकार निघतो. सर्वसामान्य बुद्धि असलेल्या माणसाला वकील किंवा डॉक्टर होता येईल. पण त्याने कितीही खटपट केली तरी त्याला लेखक होता येईलच असे म्हणता येणार नाही. लेखक व्हायचे असेल तर एक विशिष्ट प्रकारची देणगी निसर्गाने माणसाला दिलेली असली पाहिजे. तिलाच सर्वसामान्यपणे प्रतिभा म्हणतात. ही देणगी सर्वांनाच असेल असे नाही. काहीं थोड्यांनाच ती असते. सर्वच कलांचे असे आहे. कुणी कितीही हुषार किंवा बुद्धिमान् असला तरी त्याला चित्रकार किंवा गवई होता येईलच असे नाही. मुळांतच आवाजांत काहीं तरी सुरेलपणा पाहिजे; तरच माणूस गवई होऊ शकेल. त्याचप्रमाणे रेषा किंवा रंगाच्या साहाय्याने एखादी आकृति किंवा एखादे दृश्य हुबेहूब उठवण्याची शक्ति उपजतच हातांत पाहिजे. तरच माणूस चित्रकार होऊ शकेल. तेव्हा ही प्रतिभा म्हणून जी काहीं गोष्ट आहे ती आधी ज्याला लेखक व्हायचे असेल त्याच्यांत असायला पाहिजे.

प्रतिभा असेल तर दिसून येईल

आता ही प्रतिभा आपणांमध्ये आहे की नाही हे समजणार कसे ? लिहायला सुरुवात करण्यापूर्वीच आपणांस काहीं प्रतिभा आहे, हे कुणालाच समजत नाही. तेव्हा तुमच्यापैकी ज्याला लिहावेसे वाटत असेल किंवा लेखक व्हावे असे वाटत असेल त्याने निरुत्साह होण्याचे काहींच कारण नाही. लिहावेसे वाटते म्हणजे आपणामध्ये काहीं तरी प्रतिभा असावी, असे तुम्ही धरून चालायला हरकत नाही. प्रतिभा असेल तर पुढे मागे लेखक व्हाल, नसेल तर लिहिण्याचा कंटाळा येईल आणि लिहिणे सोडून दुसऱ्या कोणत्या तरी अधिक आवडत्या उद्योगाकडे तुम्ही वळाल. पण लिहावेसे वाटले तर लिहायला काय हरकत आहे ? त्यामुळे नुकसान तें काय होणार ? आपणाला प्रतिभा आहे की नाही याचा विचार करित बसून तुम्ही काहींच लिहिले नाही तर तुमच्यांत प्रतिभा असली तरी ती दृष्टोत्पत्तीला कशी येणार ? तेव्हा कविता म्हणा, गोष्ट म्हणा, निबंध म्हणा, किंवा कसलेहि वर्णन म्हणा, लिहावेसे वाटले की जरूर लिहून

टाकावें. मात्र लिहून टाकावें म्हणजे तावडतोव कुठें तरी छापून येण्याचीहि खटपट करावी असा अर्थ कृपा करून करूं नका. तें फार धोक्याचें आहे. त्यासंबंधी थोडें अधिक पुढें सांगेन. लिहून टाकावें एवढें खरें. म्हणजेच प्रतिभा असेल तर ती दिसून येईल. आणखी दुसरें असें कीं प्रतिभा ही कितीहि निसर्गदत्त देणगी असली तरी प्रयत्नाशिवाय, परिश्रमाशिवाय, व्यासंगाशिवाय कांहींच होणार नाही. असलेली प्रतिभा जागच्या जागीं खुरटून जाईल. अगदीं उत्तमापैकीं गुलाबाच्या फुलाचें वीं आपणाजवळ आहे, पण तें रुजत घालून त्याला आपण योग्य खतपाणी जर केले नाही तर तें जागच्याजागीं सुकून फुकट जाईल. खतपाणी घालून त्याची जोपासना केली तरच सुंदर गुलाबाचें फूल आपल्या हातीं येईल. प्रतिभेचें तसेंच आहे. लेखनकलेचें बीज तुमच्यांत असेल. पण तुम्ही जर परिश्रम करून त्याची जोपासना केली नाही तर त्याचा कांहींच उपयोग नाही.

यावर तुमच्यापैकीं कुणी विचारीलकीं, परिश्रम करायचे म्हणजे काय करायचें? कविता किंवा निबंध आम्ही लिहूं शकतो हे सिद्ध झाल्यावर आणखी करायचें तें काय? आणखी पुष्कळ करायला हवें तुम्ही. आपण लेखन करतो म्हणजे काय करतो? जगांत तुम्हाला जें कांहीं दिसतें किंवा तुम्हाला जे कांहीं अनुभव येतात ते तुम्ही आपल्या विशिष्ट दृष्टिकोणांतून सांगण्याचा प्रयत्न करतां. असें जर आहे तर जितकें तुम्ही जगांत अधिक पाहाल आणि जितके अधिक अनुभव तुम्हाला येतील तितकें तुमचें लिहिणें सुधारणार नाही का? म्हणूनच शक्य तितकें आपलें निरीक्षण वाढविणें, शक्य तितके विविध अनुभव घेणें हे प्रत्येक लेखकाचें कर्तव्य आहे. अर्थात् मला आतां लिहावयाचें आहे, म्हणून उगाच एकसारखें कांहीं तरी पाहात सुटणें किंवा नसते उपद्व्याप करून अनुभवांत भर घालणें याला निरीक्षण करणें किंवा विविध अनुभव मिळवणें म्हणत नाहीत. आजूबाजूला घडणाऱ्या गोष्टींत कांहीं वैशिष्ट्य आढळलें तर तें आपणाला पाहून ठेवायचें आहे किंवा विशिष्ट प्रसंगीं आपणाला असें असें होईल असें वाटलें होतें, पण प्रत्यक्ष तो प्रसंग आला तेव्हां वेगळेंच कांहीं तरी वाटलें, ही जाणीव आपण मनांत सदैव जागृत ठेवली कीं, आपोआपच आपलें निरीक्षण वाढतें आणि नव्या नव्या अनुभवांचीहि भर पडत. नवें कांहीं तरी पाहणें किंवा नवा अनुभव घेणें म्हणजे कांहीं तरी विचित्र गोष्ट शोधून काढणें किंवा कांहीं तरी विक्षिप्त गोष्ट करणें नव्हे.

उलट आपण असें पाहतों कीं, मोठमोठे प्रतिभाशाली लेखक म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत त्यांच्या लिहिण्यांत नेहमींच्या साध्या विषयांतूनच कांहीं तरी नवीन किंवा अपूर्व काढून दाखविलेलें असतें.

आणखी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. लेखक व्हायची, म्हणजे चांगला लेखक व्हायची ज्याला इच्छा असेल त्यानें आपल्या भाषेतलें आणि इतर भाषांतलें-सुद्धां उत्तमोत्तम वाङ्मय एकसारखें वाचीत राहिलें पाहिजे. हा आनंददायक व्यासंग म्हणजेहि प्रतिभेच्या जोपासनेचे एक प्रकारचे परिश्रमच होत. आपण लिहितां तें चांगलेंच असें प्रत्येकाला वाटतें. पण एवढ्यावर आपण समाधान मानूं लागलों तर आपणांत सुधारणा होणें अशक्य आहे. जगांतील उत्तमोत्तम वाङ्मय आपण वाचलें कीं, स्वतः लिहिलेल्याशीं आपण मनांतल्या मनांत त्याची तुलना करतां आणि मग आपणामधली अहंता तर जातेच, पण अधिकाधिक चांगलें लिहिण्याची आपली ईर्ष्याहि वाढते. आपण लिहिलेलें बरें आहे कीं वाईट आहे, उत्तम आहे कीं मध्यम आहे, हें दुसऱ्या कुणीतरी आपणाला सांगण्यापेक्षां आपलें आपणालाच कळलेलें अधिक बरें. ही गोष्ट जगांतल्या उत्तम वाङ्मयाच्या अध्ययनानेंच शक्य होते.

आपले आपण टीकाकार

हें इथें मुद्दाम सांगण्याचें कारण असें कीं, पुष्कळ मुलें आपण लिहिलेली एखादी गोष्ट, एखादा लेख किंवा एखादी कविता आपल्या शिक्षकाला म्हणा किंवा माझ्यासारख्या एखाद्या मित्राला म्हणा दाखवतात आणि यांत कांहीं सुधारणा सुचवा म्हणून सांगतात. असें सांगण्यांत कांहीं चूक आहे, असें मला म्हणायचें नाही. सुधारणा करून घेण्याची इच्छा चांगलीच आहे. पण मित्र काय किंवा मास्तर काय, फार तर शुद्धलेखनाच्या चुका सांगेल किंवा एखादी दुसरी विसंगति दाखवून देईल. मुलांनें काय किंवा मोठ्या माणसानें काय बऱ्यावाईट वाङ्मयकृतींत कांहीं मूलभूत सुधारणा करणें शक्यच नसतें. एखाद्या झाडाला एखादें खुरटें फूल आलें तर तें एकदा आल्यानंतर फारसें सुधारतां येणार नाही. दुसरें फूल चांगलें टक्कळीत येण्याकरतां खतपाणी काय घालावें, काळजी काय घ्यावी तें सांगतां येईल. उत्तमोत्तम वाङ्मयाचा सतत व्यासंग ठेवावा असें मी म्हणतां तें यासाठींच. आपले आपण जितके कडक टीकाकार होऊं तितकी

आपली सुधारणा होईल; आणि आपले आपण कडक टीकाकार उत्कृष्ट वाङ्मयाच्या वाचनाने आणि मननानेच होऊं. एकदा एका मुलाने आपला एक लेख माझ्याकडे सुधारण्याकरतां पाठविला होता, आणि मी तुम्हाला माझे गुरु समजतां, तुम्ही मला वेळोवेळीं साहाय्य कराल का म्हणून विचारलें होतें. त्याला मीं हेंच सांगितलें होतें. शिष्यसांप्रदाय संभाळण्याइतका वेळ मला मिळेल किंवा काय हा प्रश्न किंवा कुणाचा गुरु होण्याची माझी योग्यता आहे कीं नाहीं हा प्रश्न बाजूलाच राहूं द्या, मी ज्यांच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं असे कालिदास, शक्स-पियर, डांटे, केशवसुत, गडकरी वगैरे गुरु आठ बारा आप्यांत तुला मिळतील आणि पुन्हा दिवसाचे चोवीस तास आणि वर्षाचे बारा महिने सदैव तुझ्याजवळ राहतील. तेव्हां त्यांच्या तालमींत तयार होण्याचें सोडून माझ्यासारख्याला गुरु करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें मीं त्याला लिहिलें होतें. या गुरूच्याच तालमींत आपण स्वतःचे अत्यंत कडक टीकाकार होऊं शकतां. बालकवीविपर्यां असें सांगतात कीं, आपल्या किती तरी कविता लिहिल्यानंतर कांहीं वेळाने पुन्हा पुन्हा वाचून ते फाडून टाकीत असत. त्यांच्या खोलींत त्यांनीं फाडून टाकलेले कागदाचे कांहीं कपटे त्यांच्या मित्रांना सांपडले. त्यांतल्या कांहीं ओळी आजच्या कांहीं कांहीं उत्तम कवितांच्या ओळींपेक्षां चांगल्या आहेत म्हणे. कुणी गुरूनें, मास्तरनें किंवा मित्राने या कविता वाईट आहेत असें सांगितल्यामुळे बालकवि त्या फाडून टाकीत नसत. उत्कृष्ट काव्याचें नेहमीं वाचन केल्यामुळे आपल्या या कविता कांहीं विशेष चांगल्या नाहींत असें त्यांचें त्यांनाच वाटे आणि ते त्या फाडून टाकीत हें उघड आहे. स्वतःच इतके निर्दय टीकाकार असलेल्या बालकवींनीं महाराष्ट्र वाङ्मयांतल्या अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाच्या कविता लिहिल्या यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. नाहींतर आपण किती तरी लोक कशा तरी लिहिलेल्या चार ओळी छापून घेण्याकरतां किती खटपट करतो, नाहीं छापून आल्या तर त्या कोरून लिहून ठेवण्यांत किती वेळ घालवतो आणि त्यांच्याभोंवतीं रंगी-वेरंगी वेलबुडी काय काढतो !

थोडे स्पष्ट बोलतो त्याची क्षमा करा. माझे बोलणें तुम्हांला कदाचित् कडू वाटेल, पण तें तुमच्या अत्यंत हिताचें आहे, याबद्दल माझी पुरेपूर खात्री आहे. मला भेटणाऱ्या दहांपैकीं आठ कुमारांना व्यासंगाची किंवा परिश्रमाची आवड असलेली दिसत नाहीं. उत्तम लेखक होण्यापेक्षां लेखक म्हणून प्रसिद्ध

होण्याची घाई त्यांना अधिक दिसते. कुमारमंडळें किंवा कुमार संमेलनें या घाईला उत्तेजन द्यावयाला जर कारणीभूत होतील तर कुमारांचा शारीरिक दृष्ट्या नव्हे तर साहित्यिक म्हणून, कौमार्यावस्था संपावयाच्या आंतच मृत्यु होण्याचा दाट संभव आहे. बालविवाहाचे जे सामाजिक क्षेत्रांत तेच बालप्रसिद्धीचे साहित्य क्षेत्रांत दुष्परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीत. तुम्ही किती लघुकथा किंवा कविता वाचल्या आहेत, कुणाच्या वाचल्या आहेत, कोणत्या विशेष आवडतात, असे प्रश्न स्वतःची कविता किंवा लघुकथा दाखविण्यास येणाऱ्या मुलांना विचारलें तर त्यांच्यापैकीं बरेच जण कांहीं मासिकांतल्या दोनचार वाचल्यात यांपैक्षां विशेष कांहीं सांगत नाहीत. केशवसुतांच्या सर्व वाचून टाकल्यात, बालकवींच्या वाचल्यात, गडकऱ्यांच्या वाचल्यात, यशवंत, गिरीश, माधव ज्यूलियनांच्या वाचल्यात, हरिभाऊ आपटे, फडके, खांडेकर, अत्रे, माडखोलकर बरेचसे वाचलेत असें सांगत नाहीत. असें सांगणारा एखादा दुसराच. याचा अर्थ काय ? या मुलांत साहित्याचें खरेंखरें प्रेम, लेखकाचें जातिवंत बीज आहे असें कसें म्हणावें ? चित्रकलेची खरीखुरी आवड असलेला मुलगा मिळेल तें चित्र कापून ठेवीत असतो. चांगलीं चित्रें कुठें पाहावयाला मिळतील याची हरप्रयत्नांनीं माहिती काढीत असतो, तीं पाहण्याकरतां अन्नपाणी विसरून मैलच्या मैल चालत जात असतो. संगीतासाठीं वेडे झालेले वझेबुवा अगदीं पोरवयांत उत्तर हिंदुस्थानांत अमक्या ठिकाणीं कुणी संगीत उत्तम शिकविणारा आहे हें कळल्याबरोबर आपलें घर सोडून हजारां मैल दूर तिथें पळून गेले. कविता किंवा लघुकथा लिहूं पाहणारा मुलगा इकडून तिकडून पुस्तकें मिळविण्याचा किंवा वाचनाल्यांत जाऊन पुस्तकें वाचण्याचा प्रयत्न करीत नाही म्हणजे काय ?

भलत्या वयांत भलते उद्योग

निरीक्षण वाढविण्यासंबंधीं आणि अनुभव सांठविण्यासंबंधीं सुरुवातीला मी थोडेंसे बोललों. त्या बाबतींतहि माझा हाच अनुभव आहे. मुंबईच्या उपनगरांना लागून असलेल्या कांहीं खेड्यांतील सामाजिक माहिती कांहीं कामाकरतां मी जमवीत होतां. त्याकरतां कांहीं तक्ते मी तयार केले होते, आणि अनेक वेळां या खेड्यांत मी जात असें. या उपनगरांतले कुमार आणि युवक माझे व्याख्यान ठरविण्याकरतां आले, कीं पुष्कळ वेळां 'संयुक्त महाराष्ट्र', 'महाराष्ट्र

विद्यार्पीठ', 'स्वातंत्र्योत्तर साहित्य' वगैरे वगैरे विषयांवरलीं व्याख्यानें जुळवून आणणाऱ्या पुष्कळ संस्था आहेत, तुम्ही कुमार या उद्योगांत वेळ कशाला घालवितां, तुम्ही राहतां तिथून अर्ध्या मैलावर अमुक खेडे आहे तिथें वेळ मिळेल तेव्हां सहज फिरायला म्हणून जा आणि त्या खेड्यांतल्या लोकांशीं गप्पा-गोष्टी करून यांतले कांहीं तक्ते करून आणा. माझेंहि काम होईल आणि तुम्हालाहि एक नवीन प्रकारचें जीवन पाहावयाला मिळेल, असें मी त्यांना सांगत असें. एकदोघांनीं कसे तरी दोनचार तक्ते भरून आणले, पण बाकी पांच-पंधरांच्या बाबतींत ते पुन्हा माझ्या घराच्या बाजूलाहि फिरकले नाहींत, असा अनुभव आला !

सभा, संमेलनें, व्याख्यानें करण्यांत किंवा मासिकें चालविण्यांत कांहीं बाबतें आहे, असें मला म्हणावयाचें नाहीं. पण प्रौढांच्या संस्था, संघ आणि मंडळे हे उद्योग करीत असतात. कुमारांनीं हे उद्योग करावयाचे नसतात आणि केलेच तर ते अगदीं मर्यादित आणि वेगळ्या स्वरूपाचे असावयाला हवेत. लेखनशक्ति पूर्ण विकसित होऊन लेखनाचा व्यवसाय सुरू केल्यानंतर त्या व्यवसायांतून निर्माण होणारे प्रश्न सोडविण्याकरतां संघटना, चळवळी, सभा, परिषदा, संमेलनें, व्याख्यानें प्रौढ साहित्यिकांना करावीं लागतात. भाषणस्वातंत्र्य, मुद्रणस्वातंत्र्य, कागदाची टंचाई, लेखक व प्रकाशकांचे संबंध वगैरे वगैरे प्रश्न सोडविण्याकरतां हे उद्योग असतात. आपणांत असलेली लेखनशक्ति विकसित करणें हें ज्यांचें मुख्य काम आहे त्यांनीं विकसित झाल्यानंतर करावयाचे हे उद्योग आर्धांच करण्यांत आपली शक्ति आणि वेळ वायां घालविण्यांत काय अर्थ आहे ? व्याख्यानें ऐकून स्वतःचा काय होईल तो फायदा करावयाचें सोडून हॉल ठरविणें, खुर्च्या, जाजमें जमविणें, दिवावत्तीची व्यवस्था करणें हे उद्योग कुमारवयांत कशाला हवेत ? आपला लेख, आपली कविता किंवा आपली गोष्ट चांगली कशी होईल यांत लक्ष घालण्याऐवजीं किंवा उत्तमोत्तम वाङ्मयाचें वाचन करीत बसण्याऐवजीं मासिकें काढण्याची जबाबदारी अंगावर घेऊन छपाईचीं विलें, कागदाचे भाव, कचेरीचें भाडें यांच्या विचारांत कुमारवयांतला वेळ घालवून कसें चालेल ? मासिक चालवितां चालवितां मोठीं मोठीं माणसें मेटाकुटीला येतात; मग मुलांनीं हे गट्याटोप कशाला करावयाचे ? प्रसिद्धि देण्याच्या लायकीचे लेख असतील, तर ते कुमारांचे असले तरी मोठीं किंवा मोठ्यांनीं चालविलेलीं मासिकें छापतात.

प्रख्यात लघुकथालेखक श्री. वामन चोरघडे यांनीं कुमार असतांना लिहिलेली पहिलीच लघुकथा 'प्रतिभे' सारख्या अक्कल दर्जाच्या मासिकानें छापली होती. श्री. वामन चोरघडे हे कोण आहेत आणि किती वयाचे आहेत याची 'प्रतिभे' च्या संपादकांना कल्पनाहि नव्हती, हें मला पूर्णपणें माहित आहे. श्री. मंगेश पाडगांवकर हे शाळेंत पांचवी-सहावींत असल्यापासून त्यांच्या किती तरी कविता महाराष्ट्रांतील उत्तमोत्तम मासिकें छापित आहेत. अपरिपक्व, प्रसिद्ध करूं नये असें लिखाण प्रसिद्ध झाल्यानें लेखकांचाच फार तोटा होतो. तेव्हां मोठीं मासिकें आपले लेख छापित नाहींत म्हणून स्वतःचीं मासिकें काढण्याच्या खटपटींत कुमारांनीं पडणें आत्मघाताचें आहे. कांहीं वडे डॉक्टर मुलांना काळजीपूर्वक तपाशीत नाहींत किंवा नीटसे वागवीत नाहींत म्हणून कुमार डॉक्टर किंवा कुमार सर्जन असायला हवेत, असें म्हणण्यासारखेंच हें आहे ! कुमारांनीं हे धंदे करूं नयेत, असें मी म्हणतो याचा अर्थ कुमारांसाठीं मासिकें असूं नयेत असें माझे म्हणणें नाहीं. कुमार डॉक्टर उपयोगाचा नाहीं, पण कुमार आजारी पडला तर त्याला डॉक्टर हवाच. श्री. गोपीनाथ तळवलकरांसारखीं कुमारांसाठीं मासिकें चालविणारीं लायक माणसें आहेत, आणि त्यांनीं अशीं मासिकें अवश्य चालवावीं. तीं कुमारांच्या फायद्याचींच असतात. भलत्या वेळीं आणि भलत्या वयांत हे धंदे करूं नयेत, एवढेंच माझे म्हणणें.

कुमार मंडळांनीं काय करावें ?

या सर्व विवेचनावरून कुमारांनीं सदासर्वकाळ वाचीत, लिहित आणि कष्ट करीत राहावें, कधीं चारजणांनीं एकत्र येऊं नये, कांहीं प्रसिद्ध करूं नये, सभा-संमेलनें करूं नयेत, असें कांहीं तरी गंभीर मी सांगतो आहे, असा गैरसमज करून घेऊं नका. समान वयाच्या आणि एकाच आवडीनिवडीच्या माणसांनीं एकत्र येणें, मंडळें करणें, चर्चा, विचारविनिमय करणें, हें स्वाभाविक आहे, इतकेंच नव्हे तर फायद्याचेंहि आहे. चित्रकलेची आवड असलेलीं मुलें एकत्र येतात, एकमेकांचीं चित्रे एकमेकांना दाखवतात, कोणतें चित्र कुणीं कसें काढलें हें एकमेकांस सांगतात; किंवा नाट्यकलेची आवड असलेलीं मुलें एकत्र जमतात, नाटके बसवतात, नाटके करतात. त्याप्रमाणेंच वाङ्मयाची आवड असलेल्या मुलांनीं मंडळें करणें, मधून मधून एकत्र जमून चर्चा करणें, हस्तलिखित मासिकें

काढणें, त्यांतून आपले लेख प्रसिद्ध करणें, कुणीं कोणतीं पुस्तकें वाचलीं किंवा नवीन काय लिहिलें हें एकमेकांना सांगणें, या गोष्टी चांगल्या आहेत आणि त्या अवश्य कराव्या. त्यांच्या मर्यादा आणि स्वरूप मात्र लक्षांत ठेवलें पाहिजे. मोठमोठ्या साहित्यिकांचीं व्याख्यानें किंवा व्याख्यानमाला इतर संस्थांच्या वतीनें होत असतात. कुमारमंडळांनीं तेंच करण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. एखाद्या विषयाची तयारी करून मंडळाच्या सभासदांनीं आपल्याच लहानशा सभेंत त्या विषयाची आपसांत चर्चा करणें किंवा त्या विषयावर लिहून आणलेले आपले निबंध वाचून दाखविणें हें कुमारांना अधिक महत्त्वाचें आहे. एखाद्या सुप्रसिद्ध साहित्यिकाला अशा सभेंत कधीं आणतां आलें आणि त्याच्या विचारांचा फायदा घेतां आला तर उत्तमच; पण त्याचीं व्याख्यानें आपण जुळवून आणणें, इतर लोकांवर आपण तीं ऐकत बसणें आणि टाळ्या वाजवून घरीं जाणें, हें लेखक होऊं पाहणाऱ्या कुमारांचें काम नाहीं. आपलें आजचें हें संमेलन असेंच सुख्यत्वेकरून स्नेहसंमेलनाच्या स्वरूपाचें असावें अशी माझी कल्पना आहे, आणि तुमचा एक हितचिंतक स्नेही या नात्यानें मला जें सांगावेसें वाटलें तें मी तुम्हाला स्पष्टपणें सांगून टाकलें आहे. पुन्हा एकदा तुमचे मनःपूर्वक आभार मानून माझें भाषण मी आटोपतें घेतों.

(वेळगांव येथील दक्षिण महाराष्ट्र कुमार साहित्य संमेलन-अध्यक्षीय भाषण, २९ मे १९४८.)

गाजलेले ठराव

संपादकांनीं एक मजेदार विषय या लेखाकरतां सुचविला आहे. आमच्या 'गाजलेल्या ठरावांचें भवितव्य' हा तो विषय. सभांतून, संमेलनांतून, परिषदांतून, आम्ही साहित्यिक म्हणा किंवा राजकीय पुढारी म्हणा, मोठमोठे ठराव पास करतो, एकमेकांचीं डोकीं फोडीपर्यंत केव्हां केव्हां पाळी येते, घनघोर वादसंगर होतात; पण पुढें या ठरावांचें होतें तरी काय, असा संपादकांचा प्रश्न आहे. आणि बऱ्याच लोकांच्या मनांत हा प्रश्न येऊन जातो हें खरें आहे.

माझ्या आठवणींतल्या कांहीं ठरावांसंबंधीं मीं लिहावें अशी संपादकांची इच्छा आहे. एक अतिशय गाजलेला ठराव मला आठवतो; तो वीर सावरकरांच्या अध्यक्षतेखालीं मुंबईत झालेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनांतला युद्धविरोधी ठराव होय. हा ठराव मांडण्याचें काम माझ्याकडेच होतें. मला वाटतें विषयनियामक समितींत कडाक्याचा वाद होऊन तो नापास झाला होता, आणि आम्ही मंडळींनीं तो खुल्या अधिवेशनांत पुन्हा मांडावयाचें ठरलें होतें. १९३८ सालचे ते दिवस होते. १९३९ सालीं सुरू होणाऱ्या महायुद्धाचे ढग आकाशांत जमत होते, तेव्हां हा ठराव अगदीं वेळेवरच येत होता. या ठरावावर इतका कडाक्याचा वाद होण्याचें कारण माझ्या मतें बऱ्याच प्रतिनिधींना ठराव मांडणारांची भूमिका नीटशी कळली नव्हती. स्वतः सावरकरहि पहिल्यांदा ठरावाला फारसे अनुकूल नव्हते. म्हणूनच हा ठराव विषयनियामक समितींत नापास झाला-

खुल्या अधिवेशनांत या ठरावावर भाषण करतांना मीं आमची भूमिका जितकी स्पष्ट करतां येईल तितकी स्पष्ट केली तेव्हां सावरकरांनीं आपण अगदीं सर्वस्वीं ठरावाच्या बाजूचे असल्याचें सांगितलें. प्रतिनिधींचीहि खात्री पटली, आणि ठराव प्रचंड बहुमतानें पास झाला.

ठरावाला विरोध तीन प्रकारच्या लोकांकडून होत होता. कसलें आलं आहे युद्ध? हे लोक उगाच युद्ध होणार असं गृहीत धरून कांहीं तरी अर्थशून्य ठराव पास करून घ्यावयाला पाहात आहेत, असं म्हणून स्वतःला शहाणे समजणाऱ्या, पण आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचें काडीमात्र ज्ञान नसलेल्या लोकांचा पहिला प्रकार. युद्ध एक वर्षानेंच सुरू झालें तेव्हां ठराव मांडणारे शहाणे होते कीं हे लोक शहाणे होते हें सिद्ध झालेंच. दुसरा प्रकार साहित्यिकांचा. या राजकीय विषयाशीं आपला संबंध काय असा प्रश्न विचारणाऱ्यांचा. युद्धाला विरोध म्हणजे युद्धकाळांत सरकारशीं असहकारिता करावयाला सांगणें—म्हणजे चळवळ, आंदोलन, राजकारण आलेंच आणि या लोकांच्या मते साहित्यिकांचा राजकारणाशीं कांहींएक संबंध नाही. तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांचा मात्र आमच्याविषयीं अगदीं प्रामाणिक गैर-समज झालेला होता. वीर सावरकरां हि याचपैकीं होते. त्यांना वाटत होतें कीं, अहिंसेच्या तत्वावर आमचा हा युद्धविरोध आधारलेला आहे. त्यांची अशी कल्पना कीं, आमचा सर्वच युद्धांना विरोध आहे, कारण युद्धांत हिंसा होते. हा गैरसमज दूर केल्याबरोबर ही मंडळी उत्साहानें आमच्या बाजूला आली. आमचा म्हणजे सोशालिस्ट मताच्या लोकांचा या आगामी युद्धाला विरोध आहे तो युद्धांत हिंसा होते म्हणून मुळींच नव्हे, तर हें युद्ध साम्राज्यशाही स्वरूपाचें होणार आहे आणि दोन्ही बाजू आपापलीं साम्राज्ये टिकविण्याकरतां किंवा वाढविण्याकरतां हें युद्ध लढणार आहेत, तेव्हां हिंदी जनतेनें या युद्धाला जोराचा विरोध केला पाहिजे ही गोष्ट मीं माझ्या भाषणांत स्पष्ट केली. इतकेंच नव्हे तर साम्राज्यशाही युद्धांतून आमचें स्वातंत्र्ययुद्ध उद्भवलें तर हिंसा-अहिंसेचा मुळींच विचार न करतां हिंदी जनतेनें तें अवश्य लढावें असेंच आमचें मत असल्याचें मीं सांगितलें. आमचा युद्धाला युद्ध म्हणून मुळींच विरोध नाही; स्वातंत्र्ययुद्धांत हिंसा झाली तरी कांहीं पर्वा नाही; आमचा या विशिष्ट साम्राज्यशाही युद्धाला विरोध आहे, ही गोष्ट सावरकर व इतर मंडळींना ताबडतोब पटली.

दुसरा वर्ग म्हणजे साहित्यिकांचा, या राजकीय गोष्टीशीं संबंध काय असें

विचारणारा; त्याला उत्तर देणें सोपें होतें. वाङ्मयाचा प्राण म्हणजे भाषण-लेखन-मुद्रणस्वातंत्र्य. हें स्वातंत्र्य लोकशाही राज्यपद्धतींतच असतें. हुकुमशाही राजवटींत त्यावर वरवंटा फिरविला जातो तेव्हां राजकारण काय चाललें आहे, राजवट कोणती आहे, किंवा कोणती येणार आहे, विशिष्ट युद्धामुळें कोणतीं मानवी मूल्यें टिकणार आहेत, कोणतीं रसातळाला जाणार आहेत, कोणतीं नवीं मूल्यें उदयाला येणार आहेत; याचा साहित्यिकांनीं विचार न करून कसें चालेल ? अशा तऱ्हेचे सर्व युक्तिवाद करून तो ठराव आम्हीं मंडळींनीं पास तर करून घेतला. या ठरावाचें पुढें काय झालें ? या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाला हवें. एक वर्षानें युद्ध सुरू झालेंच. या ठरावांत जी भूमिका होती, जवळ जवळ तशीच भूमिका काँग्रेसनें घेतली. आमच्या हातीं सत्ता देऊन तुम्ही साम्राज्यवादी नाहीं हें दाखवा, मग तुमच्या बरोबरीनें आम्ही इटालियन किंवा जर्मन फॅसिस्टांशी लढावयाला तयार आहोंत असें काँग्रेसनें ब्रिटिशांना बजावलें. अहिंसेच्या तत्वावर काँग्रेस वर्किंग कमिटीनें युद्धाला विरोध दर्शविला नाही, तर ब्रिटिशांच्या साम्राज्यशाही नीतीला त्यांचा विरोध होता. सत्ता दिली असती तर गांधीजींना डावलून अगदीं संपूर्ण हिंसात्मक पद्धतीनें फॅसिस्टविरोधी युद्ध लढावयाला काँग्रेस पुढारी तयार होते. युद्धाविरुद्ध लिहिणाऱ्या किंवा काटेकोर भाषेत बोलावयाचें म्हणजे ब्रिटिशांना युद्धांत पाठिंबा न देणाऱ्या साहित्यिकांना मोठी अडचण भासत होती ती युद्धविरोधाइतकाच त्यांचा फॅसिझमला विरोध होता. त्यांची ब्रिटिश फॅसिस्टांविरुद्ध लढत होती, आणि आम्ही वर्तमानपत्रांतून किंवा भाषणांतून जोरजोरानें फॅसिस्टांवर हल्ले चढवावयाचे म्हणजे अप्रत्यक्षपणें त्यांचा ब्रिटिशांना उपयोग व्हावयाचाच. अर्थात् फॅसिस्टांबरोबरच आमचे पत्रकार साम्राज्यवादी ब्रिटिशांवर तितकेच किंवाहुना त्याहूनहि अधिक जोराचे हल्ले चढवीतच होते. त्यामुळें जनतेची दिशाभूल होण्याचा संभव नव्हता. ब्रिटिश विरोधांत वहावत जाऊन हिंदी जनता फॅसिस्ट मतप्रणालीच्या जाळ्यांत अडकणार नाही याची काळजी घेणें आवश्यक होतें. अशा तऱ्हेनें लोकांचीं मनें तयार करण्याच्या कामीं या ठरावानें योग्य दिग्दर्शन केलें होतें, असें म्हणतां येईल.

यापेक्षां सभा-संमेलनांतल्या ठरावांनीं आणखी कांहीं करावयाला हवें ही अपेक्षाच चुकीची आहे. काय हो, आमच्या गाजलेल्या ठरावाचें पुढें काय झालें, म्हणून मोठ्या कुन्यानें विचारणाऱ्या माणसाला उलट विचारतां येईल कीं,

काय हो अतिशहाणे, सभासंमेलनांतील ठराव कशाकरतां असतात असें तुमचें मत आहे? हरिभाऊ आपट्यांच्या काडंब्या प्रसिद्ध झाल्याबरोबर कितीशी हिंदु बायकांची स्थिति सुधारली, किती विधवांचे पुनर्विवाह झाले, म्हणून मोठ्या गंभीरपणें विचारणारे जितके अडाणी तितकेच उपरोक्त प्रश्न विचारणारे अडाणी होत. आमच्या साहित्यसंमेलनांत साहित्यिक जमले, चहापाणी प्याले, वादविवाद केला, कांहीं ठराव पास केले, आणि घरोघर निघून गेले, काय करायचीं आहेत हीं असलीं संमेलनें म्हणून अगदीं बेंबीच्या दंठापासून कळवळा आल्यासारखें करून कांहीं लोक विचारतात. या लोकांना काय वाटतें ! संमेलनानें भरदार किंवा सॉलिड साहित्यिक कार्य करावें म्हणजे काय जमलेल्या साहित्यिकांनीं त्या चारपांच दिवसांत अव्वल दर्जाच्या दोनतीन काडंब्या, पांचपन्नास सुंदर कविता, शेंदीडशें परिणामकारक लघुकथा पाडाव्या कीं काय ? हें काम साहित्यिक एकेकटे घरीं करित असतात, आणि ते घरींच होतें. समान व्यवसायाच्या चार लोकांनीं एकत्र येऊन चहापाणी पिणें, एकमेकांचा परिचय, स्नेहसंपादन करणें, आणि कार्पीराईट, मुद्रक-प्रकाशक संबंध लेखन, मुद्रणविषयक कायदे वगैरे साहित्यिकांच्या सर्वसामान्य हिताच्या दृष्टीनें लोकमत संघटित करण्याकरतां कांहीं ठराव करणें हेंच सभासंमेलनांचें काम. या ठरावांनीं लोकमताला थोडी-बहुत दिशा लागतेच. अडाण्यासारखी कांहींतरी भलतीच अपेक्षा करावयाची आणि ती अपेक्षा पुरी झाली नाही कीं अगदीं सात्त्विक संतापानें कळवळून शस्त्र करावयाचा ही फॅशन अलीकडे फार बोकळली आहे. गाजलेल्या ठरावा-संबंधीं असेंच म्हणतां येईल. ते गाजले हेंच त्यांचें कार्य. त्यांचें पुढें कांहीं व्हायचेंच नव्हतें तेव्हां 'पुढें काय झालें?' म्हणून विचारतां काय ?

नवा शंकार, दिवाळी १९४७

इब्सेन

युगप्रवर्तक हैं विशेषण ज्याला सर्वार्थानें लावतां येईल असा नाटककार हेन्रिक इब्सेन हा होऊन गेला, याबद्दल दुमत होईल असं वाटत नाहीं. नॉर्वे-सारख्या युरोपमधल्या एका चिमुकल्या देशांत जन्मलेल्या या नाटककारानें लिहिलेल्या नाटकांनीं युरोपच्या रंगभूमीवर आणि अप्रत्यक्षपणें जगाच्या रंगभूमीवर एक नवें युग सुरू केलें. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या वीस वर्षांच्या अवधींत आणि स्वतःच्या पन्नाशी आणि सत्तरीच्या मधल्या काळांत त्यानें लिहिलेल्या सुटसुटीत, वास्तववादी, सामाजिक नाटकांनीं युरोपची नाट्यसृष्टि हादरून गेली. आणि इंग्लंड, जर्मनी व फ्रान्समधले तरुण, उदयोन्मुख नाटककार 'हा कोण संप्रति नवा पुरुषावतार ?' म्हणून इब्सेनकडे पाहूं लागले. १८९० च्या सुमारास इब्सेनच्या या गद्य नाटकांचीं इंग्रजी भाषांतरे विल्यम ऑर्थरनें इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केलीं आणि तेव्हांपासून पुढें जागतिक कीर्ति पावलेल्या इंग्लंडचा श्रेष्ठ नाटककार बर्जॉर्ज नॉर्ड शॉ यानें इब्सेनसंप्रदायाचा ध्वज इंग्लंडमध्ये उभारून ग्रॅनव्हिल, बार्कर, गॉल्सवर्दी वगैरे त्या वेळच्या इंग्लंडच्या तरुण नाटककारांना या ध्वजाखालीं आणलें. आपल्या गुरुदेवतेच्या नाट्यकलेचं मर्म विशद करणारा, 'क्विन्टेसन्स ऑफ इब्सेनिझम' हा आपला ग्रंथ शॉने १८९२ सालीं प्रसिद्ध केला. जर्मनीमध्ये हॉप्टमन्नें इब्सेनसंप्रदायाचं कंकण बांधलं. फ्रान्समध्ये ब्रियनें इब्सेनवादाचा धूमधडाक्यानें प्रचार सुरू केला.

इब्सेन, इब्सेनसंप्रदाय, इब्सेनचं तंत्र इत्यादि शब्दांनीं ज्याचं वर्णन केलं जातं, आणि आधुनिक मराठी रंगभूमीच्या इतिहासांतहि ज्याचा उल्लेख केला जातो तें काय आहे हें थोडक्यांत पाह्यलं पाहिजे. इब्सेननं आपल्या विशीपासून चाळिशीपर्यंत, म्हणजे १८४८ ते १८६८ च्या दरम्यान पुष्कळ कविता आणि नाट्यकाव्यं लिहिलीं. १८६६ सालीं प्रसिद्ध झालेलं 'ब्रॉड' आणि १८६७ सालीं प्रसिद्ध झालेलं 'पीर गुंट' हीं त्याचीं महान् नाट्यकाव्यं प्रख्यात आहेत. १८६९ सालीं त्यानं आपलं, 'दि यंग मेन्स लीग' हें पहिलं गद्य नाटक लिहिलं आणि त्यानंतरच्या पुढल्या एकोणीस-वीस वर्षांत त्यानं त्याचीं सर्व जगांत गाजलेलीं आणि इब्सेनसंप्रदाय नांवाचा संप्रदाय निर्माण व्हायला कारण झालेलीं 'डॉल्स हाऊस,' 'घोस्ट्स,' 'अॅन् एनेमी ऑफ दि पीपल,' 'दि वार्डल्ड डक,' 'रॉस्मरशॉल्म्,' वगैरे सामाजिक नाटके लिहिलीं. १८८८ सालीं त्यानं 'दि लेडी ऑफ दि सी' हें नाटक लिहिलें आणि त्यानंतरच्या बारा वर्षांत म्हणजे १९०० सालीं, 'व्हेन बुड डेड् अवेकन्' हें नाटक लिहीपर्यंतच्या काळांत त्यानं 'हेडा गॅब्लर,' 'दि मास्टर विल्डर,' इत्यादि आपलीं उत्कृष्ट नाटके लिहिलीं. हीं नाटके वर वर पाहतां सामाजिक आहेत, पण तरुण इब्सेनमधला महाकवि इथें परिणत प्रज्ञावस्थेला पोहोचलेला दिसतो. आणि या नाटकांत कमालीची गूढरम्यता आणि प्रतीकात्मता आलेली आहे.

इब्सेनच्या आयुष्यांतल्या शेवटच्या कालखंडांतलीं हीं गूढरम्य नाटकं किंवा पहिल्या कालखंडांतलीं नाट्यकाव्यं यांचा इब्सेनसंप्रदायाशीं फारसा संबंध नाही. इब्सेनसंप्रदाय फोफावायला कारणीभूत झालेलीं नाटकं, त्यानं मधल्या कालखंडांत लिहिलेलीं, ए डॉल्स हाऊस, घोस्ट्स, दि वार्डल्ड डक, अॅन् एनेमी ऑफ दि पीपल, वगैरे. या नाटकांच्या आशयानं आणि घाटानं युरोपमध्ये हलकह्लोळ उठविला. या नाटकांत नोंवतल्या तत्कालीन समाजाचीं जिवंत, रसरशीत चित्रं इब्सेननं अत्यंत वास्तव, स्वाभाविक अशा संवादांतून उभीं केलीं आहेत. समाजांतलीं ढांगं, शिष्टपणा, लब्धप्रतिष्ठितपणा, यांचे बुरखे फाडून त्यांचीं लक्तरें लोंबवलीं आहेत. संकेतांचीं कवचें फोडून टाकलीं आहेत. 'घोस्ट्स' मधली मिसेस आल्विग आपल्या मृत नवऱ्याचं बदफैली जीवन आपल्या एकुलत्या एक मुलापासून लपवून ठेवते. आपला बाप हा एक अत्यंत प्रतिष्ठित थोर पुरुष होता, या समजुतींत तिनें मुलाला लहानाचा मोठा केला आहे.

वैवाहिक जीवनाचीं कित्येक वर्षे तिनं आपल्या ब्रदफैली नवऱ्याच्या सहवासांत तांड मिटून काटलीं आहेत. मुलाला किंवा समाजाला हा माणूस किती सडलेल्या चारित्र्याचा आहे, याची तिनें चुकूनसुद्धां कल्पना येऊं दिलेली नाहीं. कौटुंबिक प्रतिष्ठितपणाच्या देखाव्याला तिनें मुळींच धक्का लागू दिलेला नाहीं. पण बापाच्या दुर्वर्तनाचे परिणाम भयंकर आनुवंशिक रोगाच्या रूपानें भोगणें मुलाच्या नशिबीं येतें. त्यांत आणखी तो एका मुलीच्या प्रेमांत पडतो. त्याला माहीत नसतें कीं, ती मुलगी आपल्या बाहेरख्याली बापाच्या रक्ताची म्हणजे स्वतःची सावत्र बहीण आहे. त्याला माहीत नसतं पण त्याच्या आईला हें रहस्य माहीत असतं. मुलाला सत्य परिस्थिति शेवटीं तिला सांगावीच लागते. भयंकर रोगानं तडफडत स्वतःचा मुलगा मृत्युमुखांत जात असलेला तिला उघड्या डोळ्यांनीं पाहावा लागतो.

‘डॉल्स हाऊस’ मध्यें, मोठ्या नेकीनें आणि परिश्रमांनीं मानमान्यतेला चढलेल्या हेल्मरनें त्याच्यावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या नोरा या आपल्या पत्नीशीं आठनऊ वर्षे अत्यंत सुखांत संसार केलेला असतो. सुंदर, प्रेमळ पत्नी आणि तीन गोंडस, गुटगुटीत मुलें असलेल्या हेल्मरचा संसार जगाच्या दृष्टीनें आदर्श असतो. नोराची खात्री असते कीं, आपलें जसें आपल्या नवऱ्यावर निरतिशय प्रेम आहे आणि आपण ज्याप्रमाणें संसार नवा आणि ओढाताणीचा असतांना आपल्या नवऱ्यासाठीं वाटेल तो त्याग करायला मार्गेंपुढें पाहिलें नव्हतें,—आणि पुन्हा कधीं कठीण प्रसंग आला तर मार्गेंपुढें पाहणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच आपला नवराहि आपल्यावर निरपेक्ष, निःस्वार्थ प्रेम करतो, आणि आपल्यावर कांहीं प्रसंग आला, तर तोहि आपल्यासाठीं वाटेल तो त्याग करायला मार्गें पुढें पाहणार नाहीं. आठ वर्षांच्या सुखी संसारानंतर तसा प्रसंग येतो आणि नोराचे डोळे खाडकन् उघडतात. स्वतःच्या प्रतिष्ठेला किंचित् धक्का लागतो आहे असें दिसल्याबरोबर हेल्मर एकदम नोरावर उलटतो. ‘तुला माझी बायको, माझ्या मुलांची आई म्हणवून घेण्याची मुळींच लायकी नाहीं.’ असें तिला चक्रे सांगतो. त्याचें आपल्यावरचें प्रेम हें आपणाला हवी तेव्हां हवी तशी खेळायला मिळणाऱ्या सुंदर बाहुलीवरल्या प्रेमासारखें आहे, हेल्मरचें बायकोवरील प्रेम हें स्वार्थी, अहंकेन्द्रित, स्वतःवरलेंच प्रेम आहे याची स्पष्ट जाणीव नोराला होते. शेवटच्या अंकांत ती नवऱ्याला स्पष्ट सांगते, ‘गेलीं आठ वर्षे एका परपुरुषा-

बरोबर मी राहात होतं, त्याच्यापासून मला तीन मुलंही झालीं. तुम्हांला मी ओळखलंच नव्हतं. यापुढं या घरांत मला राहणं शक्य नाहीं. एक व्यक्ति म्हणून स्वतंत्र, मानाचं जीवन कसं जगायचं हें मला घराबाहेर जाऊनच शिकलं पाहिजे.' हे उद्गार काढून ती घर सोडून जाते.

या कालखंडांत इब्सेननं लिहिलेल्या या कठोर वास्तववादी, समस्याप्रधान सामाजिक नाटकांचा आशय हा अशा प्रकारचा आहे. हा आशय व्यक्त करतांना इब्सेनच्या नाटकांना जो घाट आला तोहि अगदीं नव्या प्रकारचा होता. त्यानंही तत्कालीन तरुण नाटककारांचे डोळे दिपून गेले. हेंच इब्सेनचं नवं तंत्र. जी सामाजिक वास्तवता इब्सेन आपल्या नाटकांत उभी करित असतो, तिच्यांतली समस्या किंवा नाट्यपूर्ण संघर्ष, नाटक सुरू होतं, तेव्हांच पिकून फुटायला आलेला असतो. कित्येक वर्षांत तो कसा पिकत आला ही गोष्ट संवादांतून सहज-सहजीं कळत जाते. लक्ष केंद्रित झालेलं असतं. ही समस्या कशी फुटणार आणि हिचा शेवट काय होणार यावर. याच्या उलट शेक्सपियरसारख्या नाटककारांच्या तंत्रांत संघर्षाचें फळ सुरुवातीला आपल्या डोळ्यांसमोर आढींत टाकलं जातं, मधल्या अंकांत तें हळूहळू पिकत जातं, आणि शेवटीं तें फुटतं. देस्दिमोनाशीं अथेल्लोचं लग्न होतं, तो आनंदांत संसार सुरू करतो, आयागो हळूहळू त्याच्या मनांत संशयाचं बीज पेरतो, क्रमाक्रमानं अथेल्लोचा मत्सर शिगेला पोहोचतो आणि शेवटीं तो देस्दिमोनाचा प्राण घेतो. इब्सेनच्या 'ए डॉल्स हाऊस' या नाटकांत पहिल्या अंकांतच नोरा-हेल्मरच्या आठ वर्षांच्या सुखी संसारांत सुप्तपणें पिकत आलेला संघर्ष एकदम फुटण्याच्या वेतांत आलेला दृष्टीस पडतो. शेक्सपियरच्या 'टेंपेस्ट' सारख्या नाटकांत तर कांहीं घटनांच्या मध्यें कित्येक वर्षांचा काळ लोटलेला असतो. इब्सेनच्या या पद्धतीमुळें नाटकांत घडणाऱ्या घटनांमध्ये फारसा काळ जाऊंच शकत नाहीं. एकदा सुरू झालेलं नाट्य काळाच्या एका झटक्यांत संपतं. काळाची एकता आपोआपच निर्माण होते. इतक्या थोड्या काळांत झपाट्यानं घडणाऱ्या सामाजिक घटना अनेक स्थळां होऊंच शकत नाहींत. तेव्हां तिन्ही अंकांत स्थळाचा फारसा बदल होतच नाहीं. अशा रीतीनं स्थलैक्य येतं. मिळून फुटायला आलेलाच संघर्ष असल्यामुळें नाटकांतल्या कृतीच्या एकतेला मुळींच फाटे फुटत नाहींत. या सर्व बांधीवपणामुळें जुन्या तंत्रांतल्या नाटकांप्रमाणें अनेक प्रवेशांची आवश्यकता उरत नाहीं, आणि नाटक

एकांकी, एकप्रवेशी होते. इब्सेनतंत्र, तें हेंच. कृति, स्थलकालाची ही एकता पाहून कुणालाहि साहाजिकच प्राचीन ग्रीक नाटकांच्या तंत्राचें वर्णन करतांना अॅरिस्टॉटलनं सांगितलेल्या तीन 'युनिटीं' ची आठवण होईल. अगदीं नवीन नवीन वाटतें तें तंत्र केव्हां केव्हां जुन्याचेंच नवें स्वरूप कसें असतें, हें यावरून दिसून येईल. स्वच्छंदवादी नाटककारांच्या स्वैरतेविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून जन्मलेल्या नव्या इब्सेन तंत्रानं प्राचीन अभिजाततावादाच्या संयमाचेंच नकळत पुनरुज्जीवन केलें. याचा अर्थ हाच कीं, कांहींतरी नावीन्य आणायचें या हव्यासानें किंवा जुन्या तंत्रापेक्षां नवें तंत्र श्रेष्ठ म्हणून इब्सेननें आपल्या नाटकांची रचना विशिष्ट तंत्रानुसार केली नाहीं, तर त्याला जो कांहीं जीवनानुभव व्यक्त करावयाचा होता तो त्या विशिष्ट पद्धतीनं अधिकांत अधिक परिणामकारक रीतीनं त्याला व्यक्त करतां आला म्हणून.

पण कोणत्याहि युगप्रवर्तकांचा संप्रदाय निर्माण झाला, म्हणजे जें होतं, तेंच इब्सेनसांप्रदायिकांनीं करायला सुरुवात केली. इब्सेन हा एक मोठा जीवन द्रष्टा दलावंत होता. तो महाकवि होता. मानवाचें मन अगाध आहे, आणि मानवी जीवन अपार आहे. तें कोणत्याहि संप्रदायाच्या चौकटींत बसूं शकत नाहीं, या सत्याची त्याला पूर्ण जाणीव होती. विशिष्ट कालखंडांतल्या त्याच्या नाटकांनीं कांहीं सामाजिक समस्यांवर विदारक प्रकाश पाडला असेल, आणि स्वतःला झालेलें समाजाचें दर्शन परिणामकारक रीतीनं मांडीत असतां, त्याचीं नाटकं एकांकी एकप्रवेशी झालीं असतील, पण एकांकी एकप्रवेशी तंत्राचीं नवीं नाटकं लोकप्रिय करण्याकरतां किंवा सामाजिक समस्या सोडविणारांना मार्गदर्शन करण्याकरतां त्यानं नाटकं लिहिलीं नाहींत. सांप्रदायिकांनीं मात्र इब्सेनवाद निर्माण केला, आणि इब्सेनवाद म्हणजे एकांकी एकप्रवेशी रचनेचा थाट, कांहीं तरी सामाजिक समस्येचा आशय आणि कठोर वास्तववादी दृष्टि. वास्तववादी दृष्टि म्हणजेहि जीवन दिसतं तसं रंगवाच्यचं आणि दिसतं तसं रंगवतांनाहि घृणास्पद, घाणेरडं तेवढंच पाहायचें. रंगभूमीवर इब्सेननं कठोर वास्तवता आणली हें खरें आहे. पण दिसणाऱ्या वास्तवाच्या मागली मानवी मनाची अगाधता, गूढता आणि मानवी जीवनाची अगम्यताहि त्या महाकवीनं रंगवली आहे. शेक्सपियरचीं श्रेष्ठ नाटकं वाचतांना कोण हा दुरतिक्रम मनुष्यस्वभाव, असं वाटतं. उदारधी अथे-ल्लोचा सर्वनाश अथेल्लोच्याच संशयी स्वभावानं होतो. हॅम्लेटचं मनोदौर्बल्यच त्या

उमद्या राजपुत्राचं जीवन उद्ध्वस्त करून टाकतं. सोफोक्लीस, युरिपिडीससारख्या श्रेष्ठ ग्रीक नाटककारांचीं नाटकां वाचल्यानंतर मानवजातीला असहाय्य, अगतिक करून टाकणाऱ्या सर्वशक्तिमान् भगवती भवितव्यतेच्या भयानक स्वरूपाची तीव्र जाणीव होऊन मन अस्वस्थ होतं. केवळ सामाजिक समस्या सोडविण्याकरितां इब्सेननं नाटकं लिहिलीं असतीं तर स्त्रियांना समानता आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यावर 'डॉल्स हाऊस' नाटकाचं अवतारकार्यच संपलं असतं. पण 'डॉल्स हाऊस' अजूनहि वाचवतं, आणि पुढच्या पिढ्यांनाहि वाचावसं वाटेल. कारण स्वतःच्या व्यक्तिविकासाकरतां भरला संसार सोडून स्त्रियांनीं घराबाहेर पडलं पाहिजे हा संदेश देण्याकरतां इब्सेननं तें नाटक लिहिलं आहे असं वाटत नाहीं, तर आठ वर्षे सुखाच्या भ्रमाखालीं दडपलं गेलेलं नोराचं तेजस्वी व्यक्तित्व, नव्याचं खरं स्वरूप दिसल्याबरोबर त्या घराच्या चार भिंतींत राहूंच शकत नाहीं. मानवी व्यक्तित्वाचा केव्हां केव्हां किती अनपेक्षित विकास झालेला असतो; अशी कांहींतरी अभूतपूर्व जाणीव तें नाटक वाचतांना आपल्या मनाला होते. 'वोस्टस्' मधल्या दुर्दैवी मिसेस आल्विगला, जिवाची पांखर करून लहानाचा मोठा केलेल्या आपल्या मुलाचं मरण उघड्या डोळ्यांनीं पाहावं लागलं, तेव्हां बापाच्या दुष्कृत्यांचीं फळं मुलांना भोगायला लावणाऱ्या अगम्य भवितव्यतेचा आपण विचार करूं लागतो.

आपल्या आशयाचे ठोकळे होत आहेत आणि तंत्राचा सांचा वनत चालला आहे हें इब्सेनसारख्या जीवनदर्शी कलावंताला पाहवलं नाहीं, यांत आश्चर्य नाहीं. जाणूनबुजून म्हणा किंवा सहजासहजीं म्हणा, इब्सेनवादावर पहिल्या जोराचा हल्ला चढविला इब्सेननंच. कांहीं झालं तरी कठोर सत्य निर्भयपणें आणि निर्लज्जपणें सांगितलंच पाहिजे, हाच गुरु इब्सेनचा संदेश असं समजणाऱ्या सांप्रदायिकांचं आपल्या 'वाईल्ड डक' नाटकांत इब्सेननं विदारक विडंबन केलं आहे. सोळा सतरा वर्षे सुखानं संसार करीत असलेल्या एका कुटुंबाच्या जीवनांत सत्य समजल्याशिवाय खरं सुख मिळत नाहीं, असं समजणारा एक स्वयंमन्य ध्येयवादी विनाकारण लुडबूड करतो, आणि त्या कुटुंबाला दुःखाच्या खाईत लोटतो. नाटकाच्या शेवटीं नाटकांतला एक शहाणा माणूस रेलिंगा म्हणतो, 'आपल्या ध्येयाचे गळे डोक्यावर घेऊन इतरांचीं दारें टोठावीत सुटणारे हे असले गळे जगांत नसतील तर जीवन खरोखरच पुष्कळ सुसह्य होईल !'

पूर्ववयांत इब्सेननं अनेक कविता आणि ब्रांड, पीरगुन्टसारखीं महान् नाट्य-काव्यें लिहिलीं. या नाट्यकाव्यांचे विषय महाकाव्यांना शोभेसेच आहेत. विविध व्यक्तिविशेषांचीं नाट्यपूर्ण, काव्यमय चित्रणं करून मानवी अंतःकरणांतली धर्म-बुद्धि, प्रीतिभावना, आत्मप्रचीतीची ओढ इत्यादि चिरंतन जीवनमूल्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न इब्सेननं या काव्यांत केला आहे. शेवटच्या कालखंडांत लिहिलेल्या प्रतीकात्मक नाटकांतहि मानवी जीवनाच्या गूढतेचा पदोपदीं प्रत्यय येतो. इब्सेनला कोणते प्रश्न डान्त होते, याची प्रचीति त्यानं तरुणपणीं लिहिलेल्या एका लहानशा कवितेंतहि येते. या कवितेंत इब्सेन म्हणतो, ' हें जग आहे तरी काय ? इथं कांहीं घुबडं जन्माला येतात, त्यांना काळोखाची भीति वाटते, तर कांहीं माशांना पाण्याचा तिरस्कार वाटतो, आम्ही माणसांहि तसलींच. '

इब्सेन हा केवळ एक रूढिभंजक समाजसुधारक नव्हता, तर स्वतंत्र जीवना-नुभवांना स्वतंत्र अभिव्यक्ति देणारा स्वतंत्र प्रज्ञेचा महाकवि होता. सामाजिक समस्या आज आहेत, तर उद्यां नाहीत. एका रूढीचं भंजन करावं, तर दुसरी रूढि तयार होते, पण जीवनाचा प्रवाह अखंड आहे, त्याचीच प्रचीति इब्सेनच्या नाटकांत येते.

(ऑल इंडिया रेडिओच्या सौजन्यानें)

—अलका, जून १९५७.

विडंबनकार अत्रे

विडंबनकाव्याला मराठी वाङ्मयांत स्वतंत्र आणि मानाचें स्थान प्राप्त करून घ्यावयाला कोणती एक व्यक्ति कारणीभूत झाली असेल तर ती अत्रे होय, याबद्दल मुळींच दुमत होणार नाही. अत्र्यांचीं ' झेंडूचीं फुलें ' प्रसिद्ध होण्यापूर्वी विडंबनकाव्यें झालीं नव्हतीं असें नाही. सामान्य माणसें परिचित कवितांचीं किंवा गीतांचीं नेहमीं विडंबनें करीत असतात. ' पांडू न्हावी जनक जया ' हें विडंबन लोकांच्या तोंडीं केव्हांपासून आहे. पण अत्र्यांनी ज्या प्रमाणांत आणि ज्या कौशल्यानें विडंबनें लिहिलीं त्याला तोड नाही. म्हणूनच मराठी वाङ्मयांत विडंबनकार म्हणजे अत्रे हें समीकरणच होऊन गेलें. विडंबनगीतांचे निरनिराळे प्रकार आहेत आणि बहुतेक पट्टीच्या विडंबनकारांनीं कोणत्यातरी एका प्रकारांत विशेष कौशल्य दाखविलें आहे. विडंबनकार म्हणून अत्र्यांचा विशेष हा कीं, ते कोणताहि प्रकार सारख्याच सहजतेनें हाताळूं शकतात. सर्वांत साधा आणि अगदीं प्राथमिक विडंबनप्रकार म्हणजे मूळ कवितेंतला एखादा दुसरा शब्द मार्मिकपणें बदलून ती हास्यास्पद करून टाकायची. ' पांडुनृपति जनकजया ' तल्या ' नृपति ' ऐवजीं ' न्हावी ' हा शब्द घातला कीं झालें. मुळांतलें नादसौंदर्य तसेंच ठेवायचें. फक्त शब्दाचा विपर्यास करून अर्थाचा अनर्थ करावयाचा. इंग्रजी कवि पोप याच्या एका कवितेचं कॅथरीन फॅन्शॉ हिनें केलेलें विडंबन या शाब्दिक विडंबनाचें उत्तम उदाहरण म्हणून सांगण्यांत येतें.

‘ Here shall the Spring her earlist sweets bestow,

Here the first roses of the year shall blow, या दोन ओळींतील
‘ Sweets ’ शब्दाबद्दल ‘ Coughs ’ हा शब्द घातला आहे आणि ‘ roses ’
च्या जागी ‘ noses ’ टाकला आहे !

‘ आम्ही कोण ? म्हणून काय पुसता ’ या केशवसुतांच्या प्रख्यात कवितेची
अत्र्यांनीं केलेल्या विडंबनांतील,

‘ आम्हाला वगळा गतप्रम झणीं होतील’ ना मंडळें
आम्हाला वगळा उडून सगळे जातील ना कावळे ’

या ओळींनीं केलेला अनर्थ इथं आठवल्याशिवाय राहात नाहीं.

शाब्दिक कोटी करून हसविणें हा विडंबनाचा अर्गांच साधा आणि सामान्य
प्रकार झाला. विडंबनकेलेच्या थोर उपासकाचें एवढ्यावर कधींच समाधान
होणार नाहीं. ‘ तारांगणें ’ या केशवसुतांच्या शब्दाएवजीं ‘ मंडळें ’ हा शब्द
घातल्यामुळें हसूं येतें, पण हसवण्यापेक्षांहि फाजील फुगलेल्या कवीश्वरांचीं लक्तरें
लेंबवणें हा विडंबनकाराचा हेतु आहे. ‘ आम्ही कोण ’ ‘ नवरस ’ वगैरे कवितां-
तून कवींचीं आणि ‘ प्रेमाचें पिठलें, ‘ प्रेमाचा गुलकंद ’ वगैरे कवितांतून प्रेम-
वीरांचीं लक्तरें अत्र्यांनीं किती लेंबविलीं आहेत हें सुपरिचित आहे. या दुसऱ्या
प्रकारच्या विडंबनांत एखाद्या थोर किंवा लोकप्रिय कवीच्या कवितेंतला शब्द
आणि शैली विडंबनकार उचलतो, पण त्याचा हेतु त्या कवीचें व्यंग दाखवि-
ण्याचा किंवा त्याच्या कवितेची थड्या करण्याचा नसतो. त्याला झोडपायचा
असतो तिसऱ्यालाच. लोकांच्या जिभेवर असलेली किंवा कानांत घुमणारी
लोकप्रिय कविता तो निवडतो एवढ्याचकरतां, कीं आपलें झोडपणें सर्वतांमुखी
होऊन परिणामकारक व्हावें. अत्र्यांचे ‘ मनाचे श्लोक ’ या प्रकाराचें नितांत-
सुन्दर उदाहरण आहे. श्रीसमर्थ रामदासांची खोडी काढण्याचें अत्र्यांच्या ध्यानीं-
मनींही नाहीं. आबालवृद्धांच्या तोंडीं बसलेल्या समर्थांच्या ‘ मनाच्या श्लोकां ’ ची
चौकट घेऊन अत्र्यांनीं समाजांतल्या अनेक अवलियांना उभे सोडून काढले
आहे. त्यांपैकीं कित्येकांत वाचकाला स्वतःचें प्रतिबिंब दिसेल.

‘ तिन्हार्ईत कोणी तरी जाय पंथें
तरी रोखुनी पाहणें त्याकडे तें !

अहा, अंगना त्यांतुनी ती असेल
 वळोनी तरी पाहि मागें खुशाल ’
 ‘ कधीं आगगाडींतुनी हिंडतांना
 सिनेमा तमाशे तसे पाहतांना,
 विचारी मना त्वां न खर्चीत जावें
 सदा श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें ! ’
 ‘ यदा खाद्यपेयावरी हात मारी
 विलें देइ सारून मित्रांसमोरी
 —अरेरे, घरीं राहिले आज पैसे—
 खिसे चांचपोनी मना बोल ऐसें । ’

हे श्लोक वाचतांना हसतां हसतां कित्येकांचा चेहरा मधूनमधून गोरामोरा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. असले मर्मभेदक आणि मार्मिक विडंबन करावयाला केवळ एखादा दुसरा शब्द फिरविण्याचें कौशल्य असून भागत नाहीं. मूळ काव्याची शैली आत्मसात् करण्याइतका त्या काव्याचा व्यासंग हवा.

विडंबनकार अत्र्यांचा एक असामान्य विशेष हा कीं, पुष्कळ विडंबनांतून त्यांनीं एकाच अणकुचीदार धोंड्यानें मूळ कवितेचा लेखक आणि त्यांना हास्यास्पद वाटणारे समाजांतले नमुने यांना सारखेंच घायाळ केलें आहे. ‘कषाय—पेय—पात्र—पतित मक्षिकेप्रत’ कवितेंत तर संस्कृतप्रचुर रचनेचा अतिरेक करणारे एक जडजंबाल कवि, प्रौढ संस्कृत शब्दांच्या शेजारीं चमत्कारिक फारशी शब्द बसविणारे दुसरे एक कवि, आणि नकली राष्ट्रभक्त, कौन्सिलचे विनडोक सभासद, आचरट कवि वगैरे मंडळी या सर्वांना सारखेंच रक्तवंवाळ केलें आहे, हें पुढील ओळींवरून दिसून येईल.

‘ अयि नरांग-मल-शोणित-भक्षिके
 जनु-विना-शक जंतु सुरक्षिके !
 असु-परोक्षित हारक-ताक्षिके
 क्या हुवा अफसोस ! मक्षिके
 ‘ तुजविना कविमुखें दिसतील कीं,
 भृंगहीन कमलासम ती फिकीं,
 कौन्सिलांत सभासद आणि

मारतील कवणा तुजवांचुनीं ?
 ' राजकारण रोज नवें नवें
 राष्ट्रभक्त करण्यास तयार हें
 शिंकुनी अहह ! देइल या पुढें
 त्या इशारत कोण तरी गडे ? '

विडंबनकार हा केवळ निष्णात वेडावणारा असेल तर आपण पोटभर हसूं, त्यांत आणखी तो मर्मभेदक टीकाकार असेल तर हसतां हसतां त्यांच्याबद्दल आपणाला भीतियुक्त आदरहि वाटेल्. पण वेडावतांना किंवा टीका करतांना तो स्वतंत्र सौंदर्य निर्माण करीत असेल तर कलावंत कवि म्हणूनहि तो आपलें मन जिंकील. विडंबनकार हा जर उत्तुंग कल्पनाशक्ति आणि असाधारण भाषाप्रभुत्व असलेला स्वतंत्र प्रतिभेचा कवि असेल तर त्याचें विडंबनकाव्य म्हणजे वाङ्मयेक्षतांतली एक 'अघटित घटना' होऊन वसते. वाङ्मयांतल्या उत्तर ध्रुवाचें आणि दक्षिण ध्रुवाचें अश्रुतपूर्व मीलन त्या कृतींत पाहावयाला मिळतें. उत्तम कला आणि उत्तम टीका हीं दोन टोके त्या विडंबनकाव्यांत एकत्र आलेलीं असतात. अन्यांच्या 'झेंडूच्या फुलां'तील 'श्यामले—' ही अशीच एक अनन्यसाधारण कलाकृति आहे.

' तूं छोकरी, नहि सुन्दरी
 मिष्किल बाल चिचुन्दरी,
 काळा कडा मी फत्तरी
 तूं काश्मिरांतिल गुल्दरी !
 मैदान मी थरपार्करी
 तूं भूमि पिकाल गुर्जरी
 अरबी समुद्रहि मी जरी
 तूं कुद्रती रस निर्झरी !
 माजूम मी तूं याकुती
 मी हिंग काबुलि तूं मिरी
 काडे चिराइत मी कडू
 तूं कालिका खडिसाखरी
 मी घोंगडें अन् लत्तरी

मखमल तूं मउ भर्जरी
 कांदेबटाटे भात मी
 मुर्गीं विन्यानी तूं परी
 जरि मूल हें कमरेवरी
 तरि तूं मला छकुल्यापरी !
 स्मरते मला तव सानुली
 मूर्ती मनोहर पर्करी !
 घे माडगें, घे गाडगें
 घे गुल्चमन्, घे वाडगें
 ताम्बूल घे, आम्बील घे,
 घे भाकरी, घे खापरी !

: या ओळींत हुवेहुव वठलेल्या नकलेचें सौंदर्य आहे, वेडावण्यांतली गंमत आहे, विदारक व्यंगदर्शन आहे, पंचवीस पट्टीचे टीकाकार मिळून करूं शकले नसते इतकी अमोघ टीका आहे; आणि आश्चर्य म्हणजे बालकवीच्या उत्तम काव्यांतले नाजूक नादमाधुर्य आणि गडकऱ्यांच्या उत्कृष्ट कवितेंतला डोळे दिपून टाकणारा कल्पनाविलास आहे. मूळ कवीला अचूक जमीनदोस्त करून टाकणारी टीका आणि ज्याचे शब्द वर्षानुवर्षे मनांत घोळत राहतात असें अवीट गोडीचें काव्य यांचा इतका मनोहर मिलाफ असलेल्या 'श्यामले—' या कवितेला खरो-खरच वाङ्मयांत तोड नाही. म्हणूनच विडंबनकार 'ज्ञाले बहु, असतिल बहु;' परंतु अत्रे 'यासम हा' !

नवयुग, १२ फेब्रुवारी १९५०.

‘श्री. के. क्षी.’ वीं वेड कां पांघरठें ?

माधवराव पटवर्धन स्मृतिदिनाच्या दिवशीं मीं पुण्यांत केलेल्या भाषणावर गेल्या ‘नवयुगा’च्या अंकांत ‘श्री. के. क्षी.’ यांनीं आपल्या ‘सागरांची ऊर्मी’ या सदरांत कांहीं विचार प्रकट केले आहेत. एक मार्मिक टीकाकार आणि विचारवंत म्हणून ‘श्री. के. क्षी.’ यांच्याबद्दल मला अत्यंत आदर आहे. त्यांचे विचार एकावयाला किंवा वाचावयाला मी नेहमींच उत्सुक असतो. माझ्या भाषणाचा परामर्श घेतल्याबद्दल त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. मात्र त्यांचा हा परामर्श वाचून माझ्या भाषणाबद्दल कांहीं गैरसमज उत्पन्न होण्याचा संभव आहे असें मला वाटतें. माझ्या भाषणांतून माझ्या वाङ्मयविषयक मतांबद्दल कांहीं निष्कर्ष काढण्याचा ‘श्री. के. क्षी.’ यांनीं प्रयत्न केला आहे. स्थूलापेक्षां सूक्ष्माकडे किंबहुना सूक्ष्माकडेच पाहणाऱ्या ‘श्री. के. क्षी.’नीं असे गैरसमज करून घ्यावे याचें मला आश्चर्य वाटतें; कारण माझ्या भाषणाकडे अगदीं स्थूलपणें पहाणाराचेहि असे गैरसमज होण्याचें कांहीं कारण नव्हतें असें मला वाटतें.

‘श्री. के. क्षी.’ च्या लिहिण्यावरून प्रेमादि परिचित मनोविकार नव्या कवींनी आतां रंगवूं नयेत, कमलनाल, चाफेकळ्या टाकून दुसरे उपमादृष्टान्तच त्यांनीं वापरावे असें कांहीं तरी संदेश मीं नव्या कवींना दिले असें कुणाला वाटेल. अमकें करा, तमकें करूं नका असे संदेश कवींना किंवा कलावंताना देणें अर्थशून्य आहे असें मला वाटतें आणि असे कोणतेहि संदेश मी दिले नाहींत

आणि देणार नाहीं. नव्या कवींनीं काय करावें हें सांगण्यापेक्षां ते काय करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, त्यांत त्यांना अडचणी कोणत्या आणि कां येत आहेत यांचा सहानुभूतिपूर्वक विचार झाला पाहिजे असें माझे म्हणणें होतें. नवे कवि करीत आहेत तेच बरोबर आहे किंवा तेच चांगले आहे, आणि त्यांच्या पूर्वीच्या कवीनें केले तें चूक आहे किंवा पुन्हा तें कुणी करूं नये असें मला मुळांच वाटत नाहीं. तसें वाटत असतें तर माधवराव पटवर्धनांच्या प्रेमकाव्याचा माझ्या प्रास्ताविक भाषणांत इतक्या पोटतिडिकेनें मीं उल्लेख केलाच नसता. माधव ज्युलियन, गडकरी, अनिल, कुसुमाग्रज, पु. शि. रेगे वगैरे नव्याजुन्यांचें प्रेमकाव्य मला मनःपूर्वक आवडतें आणि नेहमीं आवडेल. हे विकार रंगवीत बसूं नका असें मी कुणाला कसें सांगेन ? या विषयावर खरें जातिवंत काव्य लिहिणाऱ्या जुन्या किंवा नव्या कवींविरुद्ध माझी तक्रार नव्हती. त्याच त्याच कल्पना गुळ-गुळीत, गोडगोड शब्दांत पुन्हा पुन्हा घोळून कांहीं तरी 'पद्यमय भानगडी' करणारांवर माझा रोख होता. या असल्या भानगडी करणारांपेक्षां चमत्कारिक वाटणाऱ्या, दुर्वोध, क्लिष्ट, मोडक्यातोडक्या भाषेत विज्ञानानें आणि मनो-विश्लेषणानें खुल्या केलेल्या नव्या अनुभवांना आणि नव्या जाणीवांना व्यक्त करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करणारेहि पत्करले असें मीं प्रतिपादन केले. या लोकांचे प्रयत्न यशस्वीच आहेत किंवा तेच प्रयत्न चांगले आहेत, दुसरे चांगले असूं शकत नाहीत असें माझे मुळांच म्हणणें नव्हतें, आणि नाहीं.

मी कुणी 'हजरत' नाहीं !

कोणत्याहि कालखंडांत खरें काव्य थोडें असतें आणि पद्यमय लटपटीच बऱ्याच असतात आणि या नव्या कवींतलेहि बरेच तसेच असतील; पण म्हणून हें नवें काव्य काव्यच नव्हे, कांहीं तरी विशिष्टपणा आहे असें म्हणून तें सर्वेच 'समरिली डिसमिस' करूं नका असें मीं सुरुवातीला स्पष्ट म्हटलें होतें. पूर्वी दहा हजार वर्षांत झाली नव्हती इतकी भौतिक प्रगति गेल्या शेंदीडशें वर्षांत वैज्ञानिक शोधामुळे झाली आहे. त्यामुळे जीवनांतले किती तरी नवे अनुभव आणि नव्या जाणीवा आधुनिक कवीपुढें उभ्या आहेत. ज्या धडाक्यानें ही भौतिक प्रगति झाली त्या मानानें मानवी मनाची किंवा भाषेची झालेली नाहीं. तेव्हां प्रामाणिकपणें हे अनुभव, या जाणीवा व्यक्त करूं पाहणाऱ्या नव्या कवीला अनेक अडचणींना

तोंड घावें लागतें, त्याची भाषा दुर्बोध वाटते, त्याच्या व्याकरणाची मोडतोड होते. पण ठराविक उपमादृष्टान्तांचा शिळा चोथा व्याकरणशुद्ध भाषेत आणि निर्दोष वृत्तरचनेंत चघळणारांपेक्षां,—कधींच जुन्या न होणाऱ्या विषयांवर जातिवंत काव्य लिहिणारांपेक्षां नव्हे,—असले अयशस्वी किंवा चुकीचे प्रयत्न करणारेहि वरे. कवींना मीं ‘नवी लाईन’ दिली, आणि ती नवी लाईन काय, तर जुने विषय टाका आणि स्टीम इंजिन, विजेचे खांब वगैरेना काव्यांत आणि आपल्या खोल जाणीवेंत जागा द्या, असें ‘श्री. के. क्षी.’ म्हणतात. जुन्या विषयांप्रमाणेंच जातिवंत कवि या नव्या गोष्टींचेंहि काव्य करूं शकतो, त्यांत त्याला कांहीं अडचणी आहेत त्या समजावून घेण्याचा आपण प्रयत्न करूं या, एवढेंच मीं म्हटलें. ‘नवी लाईन’ वगैरे देण्याकरतां अवतार घेतलेला मी कुणी ‘हजरत’ आहे, असा वारा माझ्या डोक्यांत शिरलेला नाही. अशा तऱ्हेनें नसती भूमिका माझ्या व्याख्यानावर लादून ‘श्री. के. क्षी.’ स्वस्थ बसलेले नाहीत. मी आणि माझ्यासारखे ‘लोक’ किंवा ‘मंडळी’ यांच्या एकंदर कला किंवा वाङ्मयविषयक मतांची त्यांनीं, अलीकडे त्याच्या लिखाणांत वारंवार दिसून येणाऱ्या जगदुद्धारासाठीं जन्म घेतलेल्या प्रेषिताच्या सुरांत चर्चा केली आहे. ‘हे लोक’ किंवा ‘ही मंडळी’ कोण आहेत आणि त्यांनीं आपलीं मते ‘श्री. के. क्षी.’ ना केव्हां व कुठें सांगितलीं तें मला माहित नाही, पण माझीं अशीं मते असल्याचें, तीं कुठें व्यक्त केल्याची किंवा ‘श्री. के. क्षी.’ च्या कानांत सांगितल्याचें मला आठवत नाही. उलट पुण्यांतल्या माझ्या व्याख्यानांतून कांहीं मतांचा सूर निघाला असेल तर तो ‘श्री. के. क्षी.’ नेहमीं प्रतिपादित असलेल्या मूल्यांचाच निघाला. मीहि गुणात्मक (Qualitative) प्रगतीवर विश्वास ठेवणारा, काव्यांत बुद्धीच्या खेळापेक्षां सहजदर्शन हवें असें मानणारा, समुद्राच्या लाटा, प्रिय व्यक्तीचें हास्य, बालकांच्या क्रीडा हे विषय कधींहि जुने होत नाहीत असें समजणारा, चैतन्य अथवा Life म्हणजेच अनंतत्व अशी प्रतीति असलेलाच आहे.

हा विज्ञानवादाचा पुरस्कार काय ?

माझ्या भाषणांत विज्ञानवादाचा किंवा दुसऱ्या कसल्या वादाचा मीं मुळींच पुरस्कार केला नाही. ज्ञान, विज्ञान, शरीरसौष्टव, अस्थिचर्म, राजकारण, मनो-

विश्लेषण, जीवनांतला कोणताहि आणि कसलाहि प्रश्न काव्यांत येऊं शकतो, मात्र त्याचें काव्य करण्याची शक्ति पाहिजे. ती शक्ति नसल्यास “हेंच सांगते विज्ञांटबाई, तेंच सांगतो वाळ टिळकही, गोखले तेच, गोखले तेच !” अशा प्रकारचें राजकीय काव्य किंवा काव्याचें विडंबन निर्माण होतें असें मीं म्हटलें. विज्ञानाच्या वाढीमुळें काव्याचा प्रांत हळूहळू संकुचित होत जातो आहे, काव्य रोडावतें आहे हें ईस्टमनचें विधान बरोबर नाहीं. विज्ञान आणि काव्य परस्पर-विरोधी असण्याचें कारण नाहीं; कारण विज्ञानानें खुल्या झालेल्या नव्या नव्या अनुभवांना इतर कोणत्याहि अनुभवाप्रमाणें मानवी जाणीवेंत रुजविण्याचें, त्यांचें मानवीकरण करण्याचें कार्य काव्य करीतच राहिल. तेव्हां विज्ञानाच्या वाढीमुळें काव्याचा तोटा होण्याऐवजीं काव्याला अधिकाधिक विषय मिळतील म्हणजे फायदाच होईल. नुसती विज्ञानाची वाढ ही धोक्याची आहे, ती केवळ मानवांतल्या पशुतेला पोषक होईल, कवीनें ती पचवून मानवाच्या जाणीवेंत रुजवली म्हणजेच ती मानवतेला पोषक होईल असें सांगण्याचा माझा आशय होता. हा विज्ञानवादाचा पुरस्कार झाला काय ? हा मुद्दा सांगतांना विन् यूटिंगचें Reality minus dreams is animality (वास्तवता उणे स्वप्नें म्हणजे पशुता) हें वचन उद्धृत करून विज्ञानाच्या वास्तवतेंत हीं स्वप्नें किंवा काव्य घालून त्या अॅनिमॅलिटीची ह्युमॅनिटी किंवा त्या पशुतेची मानवता कवीच करूं शकतो असें मीं म्हटलें. हा ‘स्पेसमधल्या’ किंवा संख्यात्मक प्रगतीचा पुरस्कार ? विज्ञान बाह्यसमृद्धि वाढवतें तर काव्य या समृद्धीची जाणीवेंत भर घालून अंतःसमृद्धि वाढविते असें मीं म्हटलें. ही क्वान्टिटीची (quantity) तरफदारी कीं क्वालिटी (quality) ची ? पूर्वीच्या काव्यांत बुद्धीच्या उलट्यासुलट्या कोलांट्या दाखविणारा फापटपसारा फार असे, टी. एस. इलियटसारखे आधुनिक कवि शक्य तितकें शुद्ध, निर्भेळ काव्य लिहिण्याचा प्रयत्न करीत असतात. लॉजिकल किंवा बुद्धिनिष्ठ सुसंगतीपेक्षां भावनेची संगति त्यांच्या काव्यांत अधिक असते. या गोष्टी आधुनिक काव्याचे कांहीं चांगले गुण म्हणून मी दाखवून दिले आणि क्रोचेच्या Expression of Intuition या कलेच्या व्याख्येचा उल्लेख केला. यावरून बुद्धीच्या खेळापेक्षां सहजदर्शनालाच काव्यांत मी महत्त्वाचें स्थान देतां हें दिसून येत नाहीं काय ? असेंच कांहींतरी, आपल्या तापलेल्या कल्पनेंतून निर्माण केलेल्या ‘लोकां’ च्या आणि ‘मंडळीं’ च्या इतर

कांहीं मतांसंबंधीं ‘श्री. के. क्षी.’ नीं ठोकून दिलें आहे. या ‘लोकां’ ना किंवा या ‘मंडळीं’ ना म्हणे सुंदर स्त्रीच्या नुसत्या शरीरसौष्टवाचें चित्र नको आहे, तिच्या अंतःशरीरांतील अस्थिचर्मादि आशयाचेंहि चित्र हवें आहे, असल्या ‘ओंगळ’ अंतर्भेदांत कलेची प्रगति आहे असें त्यांना वाटतें. शरीरसौष्टवाबरोबरच अस्थिचर्माचेंहि चित्र काव्यांत किंवा कलेंत आलें तर कुठे विघडलें ? सुंदर काव्यांत किंवा खऱ्या कलेंत तें सुंदरच होणार. आयागो रंगविणारा शेक्सपियर ओंगळ आणि देस्डिमोनाचे चित्र काढणारा शेक्सपियर सोज्वळ असें एखाद्या टीकाकाराला म्हणावयाचें असेल तर त्यानें लेखणी टाकून देऊन वस्तराच हातीं घेतलेला बरा. अस्थिचर्माला स्पर्श करण्याची ज्यांना कधीं संधि मिळत नाही किंवा मिळाली तरी स्पर्श करण्याची ज्यांना ताकद नाही त्यांनीं केवळ शरीरसौष्टव पाहात जिभल्या चाटव्या हें ठीक आहे; पण सर्वांनींच तसें करावें हा आग्रह कां ?

सौंदर्यवादाची सोल एजन्सी !

माझ्या भाषणांत काव्याच्या सूक्ष्म किंवा गुणात्मक प्रगतीचाच आणि सहजदर्शनाचाच पुरस्कार प्रकट झाला होता, विज्ञानाच्या दास्याचा मुळींच पुरस्कार नव्हता, हें ‘श्री. के. क्षी.’ सारख्या व्यापक दृष्टीच्या आणि मार्मिक टीकाकाराच्या लक्षांत आलें नसेल असें मला मुळींच वाटत नाही. त्यांनीं मुद्दाम असें वेड पांघरण्याचें कारण एवढेंच कीं सूक्ष्मता, सहजदर्शन, सौंदर्यवाद इत्यादि मूल्यांचा पुरस्कार करणारा सान्या महाराष्ट्रांत (कीं सान्या जगांत ?) एकुलता एक मीच आहे, माझी ही ‘सोल एजन्सी’ आहे; इतरांना हें कांहीं समजत नाहीं, समजणें शक्य नाहीं, समजलें आणि ते बोलले तरी तें रद्द समजावें, अशा कांहींतरी ‘गंडा’ची त्यांना तीव्र बाधा झाली आहे. आपण एखाद्या देवदूतासारखे सौंदर्यवादाच्या स्वर्गाकडे बोट दाखविण्याचें एकमेवाद्वितीय कार्य एकट्यानें करतो आहोंत आणि सारे ‘लोक’ आणि सारी ‘मंडळी’ विज्ञानवादाच्या नरकाच्या मार्गानें सारखी रीघ लावून चालली आहे अशा मोठ्या सुंदर सुखस्वप्नांत ‘श्री. के. क्षी.’ दंग झालेले दिसतात. तसें कांहीं नाहीं, बरेचसे ‘लोक’ आणि ‘मंडळी’ तुमच्याच मार्गावर आहेत किंबहुना त्याच बाजूला रीघ लागली आहे, आणि तुम्ही उभे राहण्यापूर्वीहि लागली होती हें नम्रपणें ‘श्री. के. क्षी.’च्या नजरेला आणून त्यांचा देवदूताचा झगा हलकेंच खालीं उतरवतांना मला वाईट वाटतें.

“ चांफा ”

‘चांफा’ ही एक सहजसुंदर कविता आहे याबद्दल कधीच दुमत नव्हतं. पण ती प्रतीकात्मक असल्यामुळे तिचा गूढ अर्थ काय असावा याबद्दल बरीच मतमतांतरं होती म्हणतात. ‘दीपज्योतीस’ या ‘बी’ कवींच्याच कवितेत बालविधवेचें वर्णन ‘जगदुद्यानांत नासून वाया जायला न उगवलेली चांफेकळी’ असें केले आहे. तेव्हा ‘चांफा’ कवितेतला ‘बोलेना, चालेना, कांहीं केल्या फुलेना’ असा खंत करीत बसलेला चांफा म्हणजे बालविधवेचें तर प्रतीक नव्हेना, अशी शंका कांहींच्या मनांत आली. कांहींना ‘हरपलेल्या श्रेया’ साठीं खंत करीत बसलेला तो जीवात्मा असावा असें वाटलें. पण स्वतः ‘बी’ कवींनींच एके ठिकाणीं या कवितेच्या भूमिकेचें स्पष्टीकरण केलेलें असल्यामुळे शंकाकुशंका काढीत बसावयाचें कांहीं एक कारण नाही. कवि म्हणतात, “निसर्गसिद्ध शुद्ध प्रेमभावनेचे निघालेले निःशंक आतुर उद्गार ‘चांफा’ या कवितेत आहेत. प्रमीभूत ध्येयविषयाची गांठ पडली असतां आणि प्राप्ति झाली असतां संबंध देहस्वभाव पालटून निखळ प्रेम हाच एक सहजस्वभाव वनून जातो.”

प्रेमभावनेचे आतुर उद्गार या कवितेत आहेत हें स्पष्ट झालें तरी प्रमीभूत ध्येय-विषयाची प्राप्ति म्हणजे स्त्री-पुरुषांमधलें भोगातीत सफल प्रेम कीं ‘कोण मी—चांफा ? कोटें दोवेजण ?’ असें म्हणणाऱ्या श्रेयशोधकाची सफल साधना, हा प्रश्न उरतोच. माझ्या मतें ‘बी’च्या या कवितेत हीं दोन्ही आहेत आणि त्यांत विसंगत

असें कांहींच नाही. 'पिंगा,' 'वेडगाणे' वगैरे लिहिणाऱ्या 'बी' कवींची भूमिका वेदान्त्याची आहे. ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति शंकराचार्यांनाहि परकायाप्रवेश करून का होईना, विषयोपभोगांचा अनुभव घेऊनच करून घेतां आली. स्त्री-पुरुषांमधल्या उदात्त प्रीतीचें कमलहि भोगकर्दमांतून उगवलें तरच तें जिवंत व खरें असेल. आमच्या प्रेमाला वैषयिकता माहीतहि नाही, आमचें प्रेम केवळ शुद्ध, सोज्ज्वळ, उदात्त आहे असें म्हणणारे स्त्री पुरुष अननुभवी, मूर्ख किंवा पट्टीचे टांगी असतात. हिंदु तत्त्ववेत्त्यांची किंवा कलाकोविदांची यासंबंधींची भूमिका अगदीं स्पष्ट आहे. जिवाशिवाच्या भेटीसाठीं बांधलेल्या भव्य देवाल्यांच्या प्रवेशद्वारावर स्त्री-पुरुषांच्या संभोगाचीं अनन्यसुंदर चित्रें त्यांनीं मोकळ्या मनानें आणि मोकळ्या हातांनीं इतस्ततः कोरलीं आहेत. या चित्रांचें वर्णन प्रख्यात कलाकोविद आनंद-कुमारस्वामी यांनीं 'Two in One' म्हणजे 'बी' च्या भाषेंत 'कोठें दोघेजण?' असेंच केले आहे.

या प्रेमाचें प्रतीक म्हणून रसरशीत रंगाचा, मत्त गंधाचा चांफा 'बी' नीं निवडला आहे. तो केवळ उदात्त प्रेमाचें प्रतीक नव्हे तसाच केवळ 'बाह्याकडे धांवणाऱ्या', केवळ 'विषयाचा किडा' झालेल्या प्रेमाचेंही प्रतीक नव्हे. तो बाह्यांतून आंतराकडे पोहोचलेल्या, विषयकर्दमांतून तरारून तेजोन्मुख झालेल्या प्रेमाचें प्रतीक आहे. चांफा 'फुलीं फुलून' त्याच्या तेजानें दिशा आटून जाऊन, 'कोण मी—चांफा? कोठें दोघेजण?' असें होण्यापूर्वी आंब्याच्या बणांत मैनांसर्वे गळ्यांत गळे घालून त्याची मैत्रीण त्याला गाणीं ऐकवते. केतकीच्या बनीं दरवळलेल्या गंधानें तो धुंद होतो. कलिकेच्या अंगाला लागून धांगडधिगा घालणाऱ्या वायूच्या संगतींत स्पर्शाचा तो अनुभव घेतो. हे नादगंधस्पर्शादि वैषयिक अनुभव देत देत त्याची मैत्रीण त्याच्या बरोबर झिम् पोरी झिम् असा 'झपूझा' चा खेळ सुरू करून साऱ्या 'विश्वाचें आंगण उणें करते,'—सर्व विषयोपभोगांच्या पलीकडे जाते; आणि मग 'दिठीं दीठ मिळून' 'शुद्ध रसपानां' त तो 'मुखस्तंभ राणा' विरघळून जातो. आंबा, केतकी, चांफा इत्यादि जन-मनांत वर्षानुवर्ष रुजलेल्या प्रतीकांच्या साहाय्यानें एक सूक्ष्म जीवनानुभूति कवीनें लोकगीतांच्या सहजसुंदर शब्दांत दिली आहे.

244

रामकृष्णांचा देश

आपल्या भारताचा नकाशा खालीं निमूळता होत जाणाऱ्या त्रिकोणांत जर आपण बसवला, तर उत्तरेकडला जवळ जवळ सर्व रुंद भाग ' उत्तर प्रदेश ' व्यापून टाकतो, असें दिसते. तेव्हां भारताच्या चौदा-पंधरा प्रदेशांपैकीं या मोठ्या थोरल्या प्रदेशाला ' उत्तर प्रदेश ' हें ऐसपैस नांव अगदीं सार्थ आहे, असें म्हणायला हरकत नाही. भारताच्या दक्षिणेकडले लोक साऱ्या उत्तरेलाच ' हिंदुस्थान ' म्हणत. हिंदुस्थानी म्हणजे उत्तरेकडला, आणि उत्तरेकडला म्हणजे सर्वसाधारणपणें आज आपण ज्याला ' उत्तर प्रदेश ' म्हणतो त्या प्रदेशांतला.

यू. पी., युक्तप्रांत, उत्तर प्रदेश

' उत्तर प्रदेश ' या नांवांतलीं आद्याक्षरें घेतलीं तर इंग्रजींत ' यू. पी. ' असें या प्रांताचें नांव होतें, पण इंग्रजांच्या अमदानींत या प्रांताला ' यू. पी. ' म्हणत तें युनायटेड प्रॉव्हिन्सेस, या नांवांतलीं आद्याक्षरें घेऊन. इंग्रजांनीं हा युक्त किंवा संयुक्त प्रांत केला. त्याचा इतिहास मजेदार आहे. १८३४ मध्ये इंग्रजांनीं आग्रा हा एक इलाखा केला, त्या आधीं या इलाख्याचा भाग बंगाल इलाख्याला जोडलेला होता, नि त्याचें नांव ' पश्चिम प्रांत ' किंवा ' वेस्टर्न प्रॉव्हिन्सेस ' असें होतें. आणखी दोनच वर्षांनीं, म्हणजे १८३६ त या प्रांताला वायव्य प्रांत किंवा नार्थ वेस्टर्न प्रॉव्हिन्सेस असें नांव देण्यांत आलें. पुढें १८५६ मध्ये

अयोध्येच्या वेगमेचें राज्य खालसा करण्यांत येऊन एक नवा अयोध्या प्रांत किंवा औध प्रॉव्हिन्स करण्यांत आला. १८७७ सालीं वायव्य प्रांत आणि अयोध्या प्रांत हे एक करण्यांत आले, पण वायव्य प्रांताचा लेफ्टनंट गव्हर्नर कायम ठेवण्यांत आला होता; आणि औध किंवा अयोध्या प्रांताचा चीफ कमिशनरहि तसाच ठेवलेला होता. १९०२ सालीं हे दोन प्रांत संपूर्णपणें एक होऊन त्यांचा युक्तप्रांत-युनायटेड प्रॉव्हिन्सेस किंवा यू. पी. हा प्रांत झाला. आजचा यू. पी. किंवा उत्तर प्रदेश हा असा झालेला आहे.

रामकृष्णांचा, नेहेरू-पंतांचा देश !

उत्तर प्रदेशाचा तसा इतिहास पाह्यचा झाला तर रामकृष्णांच्या काळापासून तो नेहेरू-पंतांच्या काळापर्यंत पाहावा लागेल. रामाची अयोध्या उत्तर प्रदेशांत आहे, तशीच कृष्णाची मथुरा आणि राधेचें वृंदावन ! कौरव-पांडवांचें इंद्रप्रस्थ, हस्तिनापूर दिल्लीच्या आसपास म्हणजे उत्तर प्रदेशांतच; कारण दिल्ली हा जरी आज वेगळा प्रदेश केलेला असला तरी तो उत्तर प्रदेशाचाच एक भाग आहे. दिल्ली म्हणजे इतिहासच इतिहास ! हिंदुसम्राट् पृथ्वीराज चौहान, घोरी, लोदी, गुलाम घराणीं, बाबर, अकबर, शहाजहान, औरंगजेब हे मोगल सम्राट् आणि दिल्लीचं तख्त फोडणारा मराठावीर महादजी शिंदे; इंग्रजांचा दिल्ली दरबार, आणि आजची आमची राजधानी दिल्ली ! महाभारत घडविणाऱ्या कौरव-पांडवांचें युद्ध झालं तें कुरुक्षेत्र दिल्लीजवळच; आणि नंतरचा इतिहास घडविणारें पानिपतहि तिथेंच. हिंदुमात्राचीं सर्व पापें धुऊन टाकणारी परमपवित्र नदी गंगा आणि कृष्णाक्रीडांनीं पावन झालेली यमुना याच प्रदेशांतून वाहतात. हरिद्वार, हृषिकेश, काशी, प्रयाग हीं हिंदुधर्मीयांचीं पुण्यक्षेत्रें इथलींच.

फा हिन आणि ह्यूएनत्संग म्हणतात—

रामायण-महाभारताचा पौराणिक काल सोडल्यास नंतरच्या इतिहासांतल्या व-याच महत्त्वाच्या घडामोडी उत्तर प्रदेशांत झालेल्या दिसतात. मगधांतल्या किंवा बिहारमधल्या बुद्धगयेंतील बोधिवृक्षाखालीं भगवान् गौतम बुद्ध झालेले असले तरी उत्तर प्रदेशांतल्या काशी-वाराणशीजवळच असलेल्या सारनाथ येथें त्यांनीं हरिणवनांतलें आपलें पहिलें प्रख्यात प्रवचन केलें. मौर्य चंद्रगुप्ताचा

नातु सम्राट् अशोक, याचे इ. स. पूर्व दोनशें अडीचशें वर्षे आधींचे शिलालेख प्रयाग, वाराणशी, आणि मसुरीजवळच्या कळसी या ठिकाणी आहेत. मौर्य-कालानंतरचीं नाणीं उत्तर प्रदेशांत केलेल्या उत्खननांत सांपडलेलीं आहेत. त्यांच्यावरून मथुरेच्या आसपास इसवी सनाच्या आधीं कांहीं वर्षे शूरसेनाचें राज्य होतें. प्रयाग, अलाहाबाद, हीं कौसंबी राज्याचा भाग होत; आणि रोहिलखंडांत पांचालाचें राज्य असावें, असें दिसतें. इसवी सनाच्या चौथ्या शतकांत गुप्तवंशांतल्या समुद्रगुप्ताच्या साम्राज्यांत उत्तर प्रदेशाचा बहुतेक भाग होता. त्या काळांत सारा भारत हिंडून गेलेला चिनी प्रवासी फा हिन् उत्तर प्रदेशाबद्दल लिहितांना म्हणतो, ... 'इथले लोक खाऊनपिऊन चांगले सुखी असलेले दिसले. जमिनीवर त्यांना कर द्यावा लागतो, पण बाकी कसल्याच करांचा त्यांच्यावर भार नाही. अयोध्येच्या आसपास सर्वत्र अरण्य पसरलेलें दिसतें. गुप्तांनंतर कनोजच्या हर्षवर्धनाचें साम्राज्य उत्तर प्रदेशावर होतें. त्या काळांत म्हणजे सातव्या शतकांत भारतांत आलेला चिनी प्रवासी ह्यू एनत्संग यानं हि उत्तर प्रदेशाच्या सुखसमृद्धीचें वर्णन केलें आहे. अकराव्या शतकापासून मुसलमानांच्या स्वान्या सुरू झाल्या. पृथ्वीराज चौहानाचें दिल्लीचें राज्य, आणि जयचंद्राचें कनोजचें राज्य, हीं दोन शेवटचीं हिंदु राज्यें नष्ट झालीं, आणि सोळाव्या शतकांत बाबरानें मोंगल साम्राज्य स्थापन केलें, तोंपर्यंत घोरी, गुलाम वगैरे घराण्यांनीं उत्तर प्रदेशावर सत्ता गाजवली. यानंतरचा मोंगल साम्राज्याचा इतिहास सुप्रसिद्ध आहे.

देवालये, मंदिरे, ताजमहाल

या इतिहासाचे अवशेष असलेले अनेक वास्तुकलेचे आणि शिल्पकलेचे सुंदर नमुने उत्तर प्रदेशांत ठिकठिकाणीं पाहावयास सांपडतात. मथुरेच्या आसपास केलेल्या उत्खननांत चौथ्या पांचव्या शतकांतल्या गुप्तकालीन शिल्पकलेचे सांपडलेले नमुने त्यांच्या सौंदर्यामुळे जगप्रसिद्ध झाले आहेत. झांशी जिल्हांतल्या देवगडमधलें छोटसें गुप्तकालीन मंदिर, सौंदर्य, आणि प्रमाणबद्धतेत प्राचीन ग्रीक वास्तूशीं सहज स्पर्धा करील असें आहे. कनोजच्या हिंदुसम्राटांच्या काळांत कनोज, जानपूर, अयोध्या, मथुरा, वाराणशी, वगैरे ठिकाणीं आठव्या ते बाराव्या शतकांपर्यंतच्या कालखंडांत मोठमोठीं देवालये बांधलीं गेलीं होतीं. त्यांचे अवशेष आज

दिसतात; पण नंतरच्या राज्यकर्त्यांनी त्यांची मोडतोड करून उठविलेल्या मशिदींच्या आणि दर्ग्यांच्या स्वरूपांत! कुमाऊं आणि बुंदेलखंड इथे मात्र त्या काळांतलीं कांहीं देवालये शाबूत आहेत. ललितपूर येथे दहाव्या ते बाराव्या शतकांतलीं कांहीं सुंदर जैन देवालये आणि शिल्पे अजूनहि सुस्थितींत आहेत. मथुरेजवळच्या उत्खननांतून इसवी सनाच्या पहिल्या-दुसऱ्या शतकांतील कुशान राजाच्या कारकीर्दींतलीं जैन मंदिरे, शिल्पे, आणि शिलालेखहि बरेच बाहेर आले आहेत. नंतरच्या मोंगल सम्राटांनी बांधलेल्या दिल्ली, आग्रा येथील दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, इतमाद-उद्दौला, इत्यादि संगमरवरी वास्तु, फत्तेपूर-शिक्रींतला राजप्रासाद आणि अतुलनीय ताजमहाल या उत्तर प्रदेशांतल्या वास्तु शिल्पांचीं नुसतीं नांवे उच्चारलीं तरी पुरे आहेत.

पुरभय्ये इथलेच

उत्तर प्रदेशाची उत्तर सीमा नगराज हिमालयाला भिडलेली असल्यामुळे, नंदादेवी, नंदरकोट, त्रिशूला इत्यादि हिमालयाच्या हिमाच्छादित शिखरांचे जिथून सदासर्वकाल दर्शन घेतां येते, अशीं मसूरी, नैनिताल, अल्मोडा, इत्यादि प्रख्यात निसर्गरमणीय हवेचीं ठिकाणे या प्रदेशाला लाभलीं आहेत. उत्तरेकडले हिमालय आणि शेवालिक हे पर्वत सोडल्यास उत्तर प्रदेशाचा बहुतेक सर्व भूभाग अगदीं सपाट आहे. गंगा-यमुनेच्या अमूपापाण्याने बारा महिने भिजणाऱ्या उत्तर प्रदेशाच्या सुपीक भूमींत गहू, जांघळा, बाजरीचे भरघोस पीक येते, फळभाज्यांनीं बागा ओथंबून जातात, आणि सकस अन्नावर पुष्ट झालेल्या गाई-म्हशी भरपूर दूध देतात. या अन्नपाण्यावर पोसलेले उत्तर प्रदेशांतले आपले भाईवंद-आपण ज्यांना पुरभय्ये म्हणून ओळखतां, ते धिप्पाड, उंचेपुरे, भरभक्कम असल्यास नवल काय? पुरभय्या म्हटलें कीं डाळरोटी खाऊन, दूधतूप पिऊन आपल्या चारपायीवर तुलसीदासाचे रामायण मोठमोठ्याने वाचीत पडलेला असा माणूस आपल्या डोळ्यांपुढे उभा राहतो, तें बरोबरच आहे.

टांगेवाले नवाब

सुपीक जमीन, उत्तम हवापाणी, आणि मोठमोठ्या बादशाह्यांची ऐतिहासिक परंपरा यामुळे उत्तर प्रदेशांतल्या सर्वसामान्य माणसाच्या बागणुकींतहि

एक प्रकारचा दरवारी रुवाव आढळतो. उत्तर प्रदेशांतल्या नवाबी राहणीबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या लखनौ शहरांत कांहीं वर्षांपूर्वी मी आणि माझा एक मित्र गेलो होतो. एके दिवशीं सकाळीं एक टांगा ठरवून सर्व शहर पाहून व्यायचें आम्हीं ठरवलें. हॉटेलांतून बाहेर पडल्यावर एक म्हातारा टांगेवाला दृष्टीला पडला. दोनतीन तास सर्व शहरांत भटकायला ताशी काय घेशील म्हणून आम्हीं त्याला विचारलें. तो म्हातारा गंभीरपणें आमच्या चेहऱ्याकडे पाहात म्हणाला, 'जनाब, मी असातसा टांगेवाला नाहीं, तासावर पैसे मोजण्याच्या कसल्या गोष्टी करतां ? खूष झाल्यावर द्या पांचदहा रुपये म्हणजे झालं.' 'असा तसा नाहींस म्हणजे तूं आहेस तरी कोण ?' आम्हीं विचारलें. 'जनाब, मी देशासाठीं अनेक वेळां कारावास भोगलाय, चांगल्या जमीनदार कुळांतला आहे मी. देशासाठीं सर्वस्व घालवून आतां पोटासाठीं हा धंदा करायचं माझ्या नशिबीं आलंय !' पुढें गांव भटकतांना त्याच्याबरोबर झालेल्या बोलण्यावरून आणि त्याच्या एकंदर चाल-चालणुकीवरून तो खरें बोलत होता याबद्दल आमची खात्री झाली. आमच्या दुसऱ्या एका प्रवासी मित्राला भेटलेला टांगेवाला तर आपण लखनौच्या कुठल्यातरी नवाबाच्या वंशजांना मिळणाऱ्या पांचशें रुपये तनख्याचा अडीचशेंवा भाग, म्हणजे दोन रुपये आणण्याकरितां दर महिन्याला आपण आपलें जपून ठेवलेलें जरीचें जाकीट घालून सरकारी कचेरींत जातो, म्हणून सांगत होता ! लखनौ, बनारस, अलाहाबाद, दिल्ली यांच्यासारख्या उत्तर प्रदेशांतल्या मोठमोठ्या शहरांतली सत्रजीकी मंडी, किंवा भाजीवाजार पाहण्यासारखा असतो. रसरशीत लाल गाजरें, पांढरे शुभ्र मुळे, हिरव्यागार काकड्या, सुंदर रंगसंगति साधून भाजीवाजारांत मांडलेल्या दिसतात. बोरें किंवा भोकरें विकणाराहि त्यांच्यावर फुलांच्या पाकळ्या विखरून आणि कलाबूतच्या रुपेरी तारा पसरून आपला माल आकर्षक करावयाला चुकणार नाहीं.

मस्तपणा आणि सुस्तपणा

या मस्तपणाबरोबर सुस्तपणाहि अर्थात् आढळतो. सकस, सपाट, प्रदेशांतल्या लोकांना फारसे श्रम न करतां पुष्कळ पिकवतां येत असल्यामुळे त्यांच्या मस्तीबरोबर सुस्ती येणें हें साहजिक आहे. सर्व कारभार आरामशीरपणें चालतो. तुम्ही घाईत असलांत तरी लखनौमधला दुकानदार घाईघाईनें किंवा चटपट

तुम्हांला हवें तें कापड किंवा हवीं तीं फुलें देईल, फार काय तुम्हांला हवा असलेला माल त्याच्याजवळ नसला तर ताबडतोब तो नाहीं म्हणून सांगेल ही आशाच नको ! इथें रुवावांत ' आप चलो, ' ' आप चलो, ' एकमेकांना म्हणत असतां दोघांचीहि गाडी चुकते, यांत आश्चर्य नाहीं.

या आरामशीरपणाच्या आवडींत जीवनांनंद मोकळेपणानें लुटण्याची प्रवृत्ति आहे. ' उत्तर प्रदेशां ' तल्या मोठमोठ्या शहरांत किंवा दिल्लीसारख्या राजधानीच्या रस्त्यांतहि एखादा मोठा डॉक्टर किंवा वकील खुशाल स्वतः मेवामिठाई खात किंवा दुसऱ्याला खिलवीत उभा असलेला दिसतो. वसंतपंचमीच्या दिवशीं वसंत ऋतूंत निसर्गांत दिसणारे नाना रंग एकमेकांवर पिचकान्यांनीं उडवण्यांत असंस्कृत खेडूतच नव्हे, तर सुसंस्कृत नागरजनहि दंग झालेले दिसतात. असा आहे उत्तर प्रदेश आणि अशीं आहेत तिथलीं माणसें !

—आकाशवाणीच्या सौजन्यानें.

७ नोव्हेंबर १९६१

जहाज

एका इंग्रजी नियतकालिकांत 'जहाज'---दि शिप् या विषयावर एक अति-शय उबोधक आणि मनोरंजक लेख कांहीं दिवसांपूर्वी मी वाचला. हजारों वर्षांपूर्वी जहाज हें वाहतुकीचें साधन कुठें व कसें अस्तित्वांत आलें असेल, माणसांना पहिल्यांदा नदी किंवा समुद्र तरून जाण्याची कल्पना कोणत्या परिस्थितींत आली असेल, पहिली होडी किंवा होडकें कसें झालें, त्या होडक्या-पासून तों आजकालच्या पन्नास हजार, साठ हजार टन वजनाच्या युद्धनौकांपर्यंत जहाजाचा विकास कसा कसा होत गेला, वगैरे अनेक प्रश्नांची या लेखांत जितकी शास्त्रीय, तितकीच मनोरंजक चर्चा केलेली होती. निरनिराळ्या देशांतल्या जहाजांचे आकार विशिष्ट प्रकारचेच कां, यंत्रांचा शोध लागल्याबरोबर जहाजांच्या रूपांत एकदम आमूलाग्र फरक कसा झाला, नवीन गरजां निर्माण झाल्या तशा जहाजांत नवीन नवीन सुधारणा कशा झाल्या, इत्यादि अनेक प्रकारची माहिती लेखकानें या लेखांत दिलेली होती. हिंदुस्थानांतहि प्राचीन काळापासून जहाजे बांधलीं जात असत. हिंदु दर्यावर्दी दूरदूरच्या सफरी करीत असत. आजचा इंडोनेशिया किंवा जावा, सुमात्रा, बाली वगैरे देशांवर, इंडोचायना किंवा हिंदु चीन वगैरे आग्नेय आशियांतील दूरदूरच्या देशांवर हिंदु साम्राज्य पसरलें होतें, या गोष्टी आमच्यापैकीं बऱ्याचशा लोकांना माहीतहि नाहींत. मधल्या काळांत हिंदु धर्म अगदीं संकुचित दृष्टीचा झाला आणि समुद्रप्रवास करणें हें पाप ठरवून त्याला

प्रायश्चित्तेहि सांगून ठेवलीं; त्यामुळें समुद्राच्या सफरी, व्यापारासाठीं दूरदेशीं प्रयाण किंवा आरमारी लढाया या गोष्टी या देशांतल्या लोकांना माहीतहि नसाव्या, अशी परकीयांचीच नव्हे, तर आमच्या लोकांचीहि कल्पना झाली. या कल्पनेइतकी चुकीची कल्पना दुसरी कोणतीहि नसेल. 'दर्यावर्दी' सारख्या मासिकानें या विषयावरील अधिकारी लेखकांचे लेख वेळोवेळीं प्रसिद्ध करून या विषयाला चालना द्यावयाला हवी, असें मला वाटतें. मात्र तसा मुळींच अधिकार नाहीं, पण सर्वसामान्य माणसाला या विषयावरचीं चार पुस्तकें पाहून जें सुचतें तेंच या विषयाकडे इतरांची दृष्टि वेधण्याच्या हेतूनें मी सांगणार आहे.

वर उल्लेखिलेल्या 'जहाजा' वरच्या लेखांत व्यापार करण्याच्या निमित्तानें जहाज पहिल्यांदा अस्तित्वांत आलें असावें असें म्हटलें आहे. पण यावर कांहीं टीकाकारांनीं घेतलेला आक्षेप मला बरोबर वाटतो. टीकाकारांच्या मतें जहाज पहिल्यांदा होडीच्या रूपानें मासे मारण्याकरितां अस्तित्वांत आलें असावें. जमीन नांगरण्याचें औत म्हणा किंवा धान्य उकडण्यासाठीं मातीचें भांडें म्हणा, या ज्या अन्नामुळें आपण जगतां त्याच्याशीं अत्यंत जिह्वाळ्याचा संबंध असलेल्या गोष्टी ज्याप्रमाणें माणसानें इतर सर्व साधनांच्या आधीं तयार केल्या असणार, किंवा याहीपेक्षां पूर्वीं नांगरणें किंवा शिजविणेंहि माणसाला माहीत नव्हतें तेव्हां मांस मिळविण्याकरितां श्वापदें मारण्याचा भाला त्यानें बनविला असेल, त्याप्रमाणेंच जिथें श्वापदें नाहींत पण मासे आहेत अशा प्रदेशांतील माणसांनीं मासे धरण्याकरितां होडी तयार केली असेल, हें सयुक्तिक वाटतें. पोटासाठीं हें साधन तयार केल्यानंतर कांहीं वर्षांनीं पुरून उरलेल्या वस्तु विकण्याकरितां किंवा व्यापाराकरितां होडीचें मोटें जहाज करून जलपर्यटनाला माणूस बाहेर पडला. व्यापारामागोमाग इतर व्यापार्यांशीं चढाओढ, इतर देशांशीं संबंध, या संबंधांतून संघर्ष, आणि मग दूरदेशाच्या लढाया मारण्याकरितां तोफा-बंदुकांनीं सज्ज अशीं जहाजे किंवा युद्धनौका, हें सर्व आलेंच. म्हणजे पहिल्यांदा मासेमारी होडी, नंतर व्यापारी जहाज आणि शेवटीं युद्धनौका असा हा विकासक्रम दिसतो. कदाचित् यामध्यें आणखी एक अवस्था मासेमारी होडीच्या नंतर घालतां येईल. व्यापाराला मोठमोठ्या जहाजांतून बाहेर पडण्याआधीं चांचेगिरीसाठींहि जहाजांचा उपयोग झाला असण्याचा संभव आहे.

जहाजांच्या आकारांत आणि स्वरूपांत वेळोवेळीं झालेल्या फेरफारांचाहि

अभ्यास मनोरंजक होईल. धान्य नेण्यासाठीं एका आकाराचें जहाज उपयुक्त होईल, तर तेल नेण्यासाठीं निराळ्या प्रकारचें बांधावें लागेल. जिथें पाऊस कमी तिथें शिडाचा आकार विशिष्ट प्रकारचा असेल, तर पावसाचा मारा ज्या प्रदेशांत फार तिथें वेगळ्या प्रकारच्या शिडांची आवश्यकता भासेल. त्रिकोणी शिडा-पेक्षां चौकोनी शिडे, पाण्याचा मारा अधिक चांगल्या रीतीनें घेऊं शकतें. तेव्हां पूर्वेकडल्या देशांत या प्रकारचीं शिडे अधिक आढळतात असें तज्ज्ञांचें मत आहे. वाफेच्या यंत्राचा शोध लागल्याबरोबर शिडांच्या जहाजांची मृत्युघंट्याच वाजली; तरी पण चार चार महिन्यांच्या प्रवासाला पुरेल इतका वाफेच्या इंजिनाला लागणारा कोळसा बरोबर घेणें कठीण असल्यामुळें वाफेवर चालणारीं जहाजे आल्यानंतरहि शिडांच्या जहाजांतून युरोपचा व्यापार पूर्वेकडील देशांशीं कित्येक वर्षे चालला होता. पण सुवेझचा कालवा झाला आणि हा प्रवास एकदम कांहीं आठवड्यांवर आला, तेव्हां या प्रवासासाठीं शिडांचीं जहाजे संपुष्टांत आलीं. औद्योगिक क्रांति होऊन यंत्रयुग सुरू झाल्याबरोबर जहाजांच्या बांधण्यांत आणखी एक क्रांतिकारक सुधारणा झाली. स्फोटक गोळे, टॉरपेडो वगैरे विध्वंसक शस्त्रास्त्रांसमोर टिकाव धरण्याकरितां आठ-आठ, बारा-बारा, सोळा-सोळा इंच जाड पोलादी पत्र्यांचीं चिलखतें जहाजांवर चढलीं. अंतर्गत जळणाचें किंवा इंटरनल कंब्रशनचें इंजिन निर्माण झालें, म्हणूनच पाणबुड्या बोटी शक्य झाल्या.

इंडोचायनांतल्या कांब्रोडियांत अंगकोर येथें विष्णूचें प्रचंड देवालय आहे किंवा जावा, सुमात्रा, ब्राह्मी येथील गांवांचीं नांवे, लोकांचीं नांवे, पांडवांच्या कथांनीं भरलेलें तेथलें वाङ्मय या सर्व गोष्टी हिंदु संस्कृतीच्या प्रभावाची साक्ष देतात. यावरून प्राचीन काळीं किती दूरपर्यंत हिंदुस्थानांतील लोक जाऊन पोहोचले होते हें दिसून येतें. निरनिराळ्या पुराणांत समुद्रप्रवासांचें आणि नौकांच्या अपघातांचे अनेक उल्लेख आहेत. जावा, सुमात्रा या देशांत सातव्या आठव्या शतकांत श्रीविजयाचें शैलेंद्र साम्राज्य नांवाचें अत्यंत वैभवशाली साम्राज्य पसरलें होतें. इंडोचायनांतील कांब्रोडियामध्ये नवव्या शतकापासून पुढें चारशें वर्षे जयवर्मा, यशवर्मा, इंद्रवर्मा, सूर्यवर्मा इत्यादि सम्राटांनीं राज्यें केलीं. पांडुरंगम्, अंगकोर हीं मोठमोठीं शहरें वसविलीं आणि हिंदु देवांचीं प्रचंड देवालये बांधलीं. हिंदु साम्राज्याचा हा एवढा विस्तार नौकानयनाचा प्रचंड विकास झालेला असल्याशिवाय होणें शक्य नव्हतें. ख्रिस्ती शतकापूर्वीं एकदोन

शतकापासून तो पंधराव्या शतकापर्यंत हिंदु नौकानयनाच्या विकासाचे पुरावे सांपडतात. ग्रीक आणि अरब लोकांशीं हिंदूंचा घनिष्ठ व्यापारी संबंध होता. आंध्रदेशांत सांपडलेल्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या शतकांतल्या म्हणजे सतराशें वर्षांपूर्वीच्या नाण्यांवर दोन डोलकाठ्यांच्या जहाजांचीं चित्रे आहेत. अजंठा येथील लेण्यांत जहाजांचीं कितीतरी चित्रे आहेत. एका चित्रांत लंका किंवा सिलोनवरली स्वारी दाखविली आहे, आणि हत्ती घेऊन जाणारीं जहाजे त्यांत आहेत. अकराव्या शतकांतल्या एका तामीळ शिलालेखांत पंधराशें व्यापाऱ्यांच्या एका संघाचा उल्लेख आहे. जडजवाहिर, रत्ने, घोडे, हत्ती, अत्तरे, औषधे घेऊन हे शूर आणि धाडसी लोक पाण्यावरून आणि जमिनीवरून सहा खंडे फिरण्याकरितां जन्मले, असें हा लेखक म्हणतो. या त्रोटक माहितीवरून दर्यावर्दी हिंदूंचा इतिहास कुणीं लिहिला तर तो किती रोमहर्षक होईल, हें स्पष्ट दिसते.

दर्यावर्दी, दिवाळी १९४७.

अहिंसक सिंह

जुन्या काळाच्या मानानें अलीकडे जंगलांतल्या जीवनांत खूपच सुधारणा झाली होती. जातिभेद हळूहळू मोडत होता. कुन्याच्या मुलीशीं लांडग्याचा मुलगा लग्न करीत होता. एखाद्या सिंहिणीबरोबर वाघ कालक्रमणा करीत असलेला दिसे. त्याचप्रमाणें वाघ, सिंह, कोल्हे, कुत्रे वगैरेंच्या मुलींचीं लग्नेंही पूर्वीच्या मानानें फारच उशीरा, प्रौढ वयांत होत होतीं. नराच्या बरोबरीनें माद्यानांही समान हक्क हवे होते आणि त्यांनाही स्वतंत्र, स्वावलंबी व्हावयाचें होतें. तेव्हां विवाह प्रौढपणीं होऊं लागले होते हें साहजिकच होतें. जातिभेद मोडत जाऊन कोल्ह्याची मुलगी कुन्याशीं, कुन्याची लांडग्याशीं विवाह करीत होती हेंहि बरोबरच होतें.

पण या सुधारणेबरोबर एक अडचणहि निर्माण झाली होती. वाढलेल्या माद्यांना एखादे वेळीं नरच मिळेनासा होई आणि त्यांना जन्मभर अविवाहित राहावें लागे, किंवा मिळेल त्या म्हातान्याकोतान्या नराशीं नाहीतर खालच्या जातींतल्या नराशीं सुधारणा म्हणून नव्हे तर नाइलाज म्हणून लग्न करावें लागे. एका सिंहकुमारीचें असेंच झालें. करीन तर खूप आयाळवाल्या लांबलचक शेपटीच्या मृगराज सिंहाशींच लग्न करीन म्हणून बरींच वर्षे ती अविवाहित राहिली. असा मृगराज तिच्या वाटेला कधीं गेला नाही, किंवा त्याच्या वाटेला ती जाऊं शकली नाही. लहानसहान पुष्कळसे सिंह तिच्या गुहेच्या दारावर

खेडे घालीत असत, पण तारुण्याच्या कुर्च्यात तिने त्या सर्वांना वाटेला लावले. पुढे वय झाले आणि कुणीच तिच्या वाटेला जाईना, तेव्हां पिसाळल्यासारखे होऊन दिसेल त्याच्याशीं लग्न करण्याच्या इराद्यानें ती बाहेर पडली. ढाट जंगलांत कांहीं वेळ वाट चालल्यानंतर दूर अंतरावर एक चांगला माजलेला मेंढा जात असलेला तिच्या दृष्टीला पडला. ती लांब लांब उड्या टाकीत त्याच्या मागे धावू लागली. आपणाला ती खायला येत आहे असें वाटून तो जीव घेऊन पळू लागला. तो पुढे आणि ती मागे अशीं तीं दोघे धावत होतीं. त्या जंगलांत एका वटवृक्षाखालीं एक महात्मा कित्येक वर्षे तपश्चर्या करीत बसला होता. त्याच्या समोरून तीं दोघे पळत जाऊ लागलीं, तेव्हां त्यानें हांक मारून त्या सिंहकुमारीला थांबविलें.

“काय आहे काय ?” तो तिला म्हणाला, “त्या गरिबाला कां उगाच खातेस ?”

“छे, छे, महाराज,” तिनें उत्तर दिलें, “त्याला खाण्याकरितां मी त्याच्या मागे लागले नाहीं; त्याच्याशीं मला लग्न करायचें आहे.”

“जय अहिंसा ! जय अहिंसा !!” असें हर्षभरानें उद्गारत तो महात्मा म्हणाला, “याचकरतां आज कित्येक वर्षे मी घोर तपश्चर्या करतो आहे. सिंह आणि शेळी, सिंहीण आणि मेंढा यांनीं गुण्यागोविंदानें सुखासमाधानानें एकत्र संसार करावा, हीच तर माझी महत्त्वाकांक्षा. झालं, आज माझी तपश्चर्या फळाला आली.”

तो मेंढा दूर उभा राहून मध्येच ती सिंहकुमारी कां थांबली तें मागे वळून पाहात होता.

महात्म्यानें त्या मेंढ्याला हांक मारली. तो त्या महात्म्याजवळ येऊन थरथर कांपत उभा राहिला.

“भिऊं नकोस बेटा,” तो महात्मा म्हणाला, “तिच्या मनांतून तुला खायचें नाहीं. आज माझी तपश्चर्या फळाला आली. तुझ्याशीं लग्न करून तिला तुझ्या बरोबर प्रेमाचा संसार करायचा आहे.”

मेंढा आश्चर्यचकित होऊन पाहू लागला. जातिभेद मोडत जाऊन जंगलामध्ये वाघ-सिंहीणीचीं किंवा लांडगा-कुत्रीचीं तुरळक लग्नें होत होतीं; पण सिंहीणीचें मेंढ्याशीं लग्न होण्याचा जंगलाच्या इतिहासांत हा पहिलाच प्रसंग होता. त्याला

तें खरेंच वाटेना. आपणाला कधीं काळीं सिंहकुमारी मिळेल असें त्याला स्वप्नांतहि वाटलें नव्हतें. पण महात्म्यानें त्याची खात्री पटवून त्या दोघांचे हात एकमेकांच्या हातांत दिले, तेव्हां तो आनंदानें वेमान झाला आणि सिंहीणीच्या पोटांत त्यानें एक जोरानें दुःशी मारली.

मेंढा आणि सिंहीण यांचा संसार सुखानं चालला होता. चार पांच वर्षांत त्यांना तीन चांगले गोंडस मुलगे झाले. मुलगे चांगले होते, पण जंगलांत त्यांना कोण कुठें थारा देईना. त्यांचे पाय आणि शरीर मेंढ्यासारखे आणि तोंड सिंहासारखें होतें. तो मेंढा आणि ती सिंहीण पुन्हा त्या महात्म्याच्या भेटीला गेलीं आणि आपल्या मुलांची अडचण त्यांनीं त्याला सांगितली.

“ कांहीं काळजी करूं नका, ” तो महात्मा म्हणाला, “ लवकरच त्रिखंडांत गाजणाऱ्या अशोक सम्राटाचें शांततामय चिरस्मरणीय युग सुरू होणार आहे. त्या युगांत अशोकस्तंभावर तुमच्या सर्व मुलांस मानाचें स्थान मिळेल. कांहीं काळ भारतास दास्यत्वाच्या काळोखांत राहावें लागल्यानंतर स्वातंत्र्याची सुप्रभात उगवेल. तिरंगी निशाणावर अशोकचक्राची स्थापना होईल. दोन अडीच हजार वर्षे ऊनपाऊस खाऊन जुनाट झालेल्या अशोकस्तंभावरील मेंढ्यासारख्या दिसणाऱ्या सिंहांना राजचिन्हाची प्रतिष्ठा प्राप्त होईल. त्या चिन्हांत तुमच्या मुलांना यावच्छंद्रदिवाकरौ मानाचें स्थान मिळेल. इतिशं ! ”

अशोकचक्र, दिवाळी १९४७

ॐ
॥८॥

पत्रकार संघ, का. स्थलप्रत.
अनुक्रम ३४२९३ वि: ...
... १४२५ ... नों हि ३५१९६३ .

२४

आफ्रिकेचा आवाज

आफ्रिका म्हणजे काळोखांतलें काळें खंड या नांवानें जगज्जेते गोरे लोक ओळखत असत. आतां हें खंड चांगलेंच जागें झालें आहे आणि काळोखांतून उजेडांत येऊं लागलें आहे. या वर्षीं सोळा नवीं आफ्रिकी राष्ट्रें युनोचीं सभासद झालीं. जागतिक राजकारणांत यापुढें आफ्रिकी जनतेचा आवाज अधिकाधिक ऐकूं येऊं लागेल. या आवाजाची थोडीवहुत कल्पना मोठमोठ्या आफ्रिकी नेत्यांच्या वक्तव्यांवरून आणि लेखांवरून येते. केनियाचे जोमो केन्याटा आणि टॉम बोया, काँगोचे पॅट्रिस लुमुम्बा, गिनीचे सेकुतुरे, घानाचे डॉ. अंकुमा, न्यासालँडचे डॉ. हेस्टिंग्ज बांदा, सेनेगलचे लिओपोल्ड सेंघर इत्यादींनीं आफ्रिकेच्या भवितव्याची अनेक वेळां चर्चा केली आहे. त्या चर्चेतून आफ्रिकेचा आवाज आतां जगभर घुमतो आहे. आफ्रिका पत्रकारांशीं बोलते आहे.

आफ्रिका—गुलामगिरी, वसाहतवाद इत्यादि बंधनांतून मोकळे होऊन आम्ही आतां जगाच्या डोळ्यांसमोर हळूहळू येऊं लागलों आहोंत. आम्हांला पुष्कळच समस्यांना तोंड द्यायचें आहे.

पत्रकार—त्यांतल्या त्यांत महत्त्वाच्या प्रश्नांसंबंधीं मला तुमच्याशीं बोलायचें आहे.

आफ्रिका—आफ्रिकेसंबंधीं तुमच्या डोक्यांत कांहीं चुकीच्या कल्पना असतील तर त्या तुम्हीं आधीं काढून टाकल्या पाहिजेत.

पत्रकार—कसल्या चुकीच्या कल्पना ?

आफ्रिका—कालपरवांपर्यंत युरोप अमेरिकेंतल्या चांगल्या शहाण्यासुत्या लोकांना वाटायचं कीं आफ्रिका म्हणजे घनदाट जंगलं, भयंकर वन्य पशु आणि रानटी लोक. आफ्रिकेसंबंधीं बोलतांना नेहमीं ब्रिटिश आफ्रिका, फ्रेंच आफ्रिका, पोर्तुगीज आफ्रिका, बेल्जियन आफ्रिका या भाषेंत लोक बोलायचे.

पत्रकार—आणि...

आफ्रिका—आणि काय ?

पत्रकार—आणि दक्षिण आफ्रिका. गोऱ्या काळ्यांच्या भेदाचें अवडंबर माजवून नि वर्णद्वेषाचें एक तत्त्वज्ञानच करून गोऱ्यांची दक्षिण आफ्रिका साऱ्या जगभर सुप्रसिद्ध झाली आहे.

आफ्रिका—खरं आहे तें. अशा तऱ्हेनें आफ्रिका म्हणजे या ना त्या गोऱ्या राष्ट्रांची आफ्रिका म्हणून ओळखायचें. आफ्रिकी जनतेचें भवितव्य लंडन, पॅरिस, ब्रुसेल्स किंवा लिस्बनमध्ये ठरायचें. आफ्रिका खंडापासून हजारों मैल अंतरावरून आफ्रिकेच्या भाषेची, संस्कृतीची, समाजरचनेची कांहींच कल्पना नसलेले लोक आफ्रिकी जनतेचं बरंवाईट करायचे.

पत्रकार—पण हें १९६० साल आफ्रिकेच्या इतिहासांत क्रांतिकारक ठरणार आहे असं नाहीं तुम्हांला वाटत ?

आफ्रिका—वाटतं ना ! ब्रिटिशांनीं नायजेरिया, न्यासालँड वगैरे या वर्षीं मुक्त केलें. फ्रेंचांनीं मोरोक्को, ट्यूनिस मुक्त केलेंच होतें. पण या वर्षीं सेनेगल, सुडान स्वतंत्र केले. बेल्जियन कांगो सोडून गेले. सोळा नवीं आफ्रिकी राष्ट्रं या वर्षीं युनोर्चीं सभासद झालीं. पुढें मागें युनोचे एक तृतियांश सभासद आफ्रिकी असतील. यापुढें जगाला आफ्रिकेचा विसर पडून चालणार नाहीं.

पत्रकार—या क्रांतीच्या स्वरूपाची थोडीबहुत कल्पना तुम्ही खात्रीनें देऊं शकाल.

आफ्रिका—ह्या क्रांतीचा जगानें नि आफ्रिकेनें दोघांनींही विचार केला पाहिजे.

पत्रकार—तो कसा काय ?

आफ्रिका—जगाच्या राजकारणांत आज लोकशाही राष्ट्रं नि कम्युनिस्ट राष्ट्रं असे दोन गट पडले आहेत. ह्या गटांच्या रस्सीखेचींत नवीं आफ्रिकी राष्ट्रं

खूपच महत्वाचं कार्य करू शकतील.

पत्रकार—कोणत्या गटांत हीं राष्ट्रं जातील असं तुम्हाला वाटतं ?

आफ्रिका—त्यांच्यापैकीं बहुतेक कोणत्याहि गटांत जाणार नाहीत. मध्य-स्थाची भूमिका घेऊन या रस्सीखेचीचा ताण कमी करण्याचं कार्य तीं करू शकतील.

पत्रकार—आमच्या भारताची हीच भूमिका आहे.

आफ्रिका—या गोष्टीची जशी जगानें दखल घ्यायची त्याचप्रमाणें दारिद्र्य, रोगराई, शिक्षणप्रसार हे स्वतःचे प्रश्न आतां झपाट्यानें सोडवले पाहिजेत हें आफ्रिकी राष्ट्रांनीं ओळखलं पाहिजे. आफ्रिकेला आणखी दोन प्रश्नांना तोंड द्यावं लागेल.

पत्रकार—ते कोणते प्रश्न ?

आफ्रिका—दक्षिण आफ्रिकेचा वर्णद्वेष आणि आफ्रिकेंतल्या अनेक जमातींचं ऐक्यरक्षण. बाहेरच्यांचा वर्णद्वेष आणि आंतला जमातवाद हे आफ्रिकेचे दोन मोठेच शत्रु आहेत. आमच्या राष्ट्रवादाच्याहि मर्यादा आम्हीं ओळखल्या पाहिजेत.

पत्रकार—जमातवादाचं संकट, राष्ट्रवादाच्या मर्यादा या गोष्टींचं थोडं स्पष्टीकरण कराल तर बरं होईल.

आफ्रिका—कांगो, नायजेरिया, घाना इत्यादि नवीं आफ्रिकी राष्ट्रं अस्तित्वांत आलीं हें ठीकच झालं. त्या त्या राष्ट्रांतल्या नागरिकांना आपण काँगोली आहोंत, आपण नायजेरियन आहोंत, आपण घानियन आहोंत याचा अभिमान वाटावा हेंहि फार उत्तम आहे. पण हा राष्ट्रवाद विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे जातां कामां नये. संबंध आफ्रिकेचे असे बरेच प्रश्न आहेत. तेव्हां काँगोलीज काय, घानियन काय किंवा नायजेरियन काय, यांनीं आपण आफ्रिकी आहोंत हें कधींहि विसरतां कामा नये. आफ्रिकेचे अनेक प्रश्न सर्व आफ्रिकी राष्ट्रांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक सहकार्यानेंच सुटतील.

पत्रकार—त्या दृष्टीनें घानाची राजधानी आक्रा येथें १९५८ साली एक 'ऑल आफ्रिकन पीपल्स कॉन्फरन्स' झाली होती ना ?

आफ्रिका—होय. त्याचप्रमाणें जशी अरब राष्ट्रांची 'अरब लीग' आहे, किंवा अमेरिकी उत्तरदक्षिण राष्ट्रांची 'ऑर्गनायझेशन ऑफ अमेरिकन स्टेट्स' आहे, तशीच एक 'आफ्रिकन कम्युनिटी—' कम्युनिटी ऑफ इंडिपेन्डन्ट आफ्रिकन

स्टेटस, करण्याची खटपट घानाचे अंक्रुमा, गिनीचे सेकुतुरे, लायबेरियाचे ट्वमन् वगैरे आफ्रिकी नेते करीत आहेत. ह्या 'कम्युनिटी' तलं प्रत्येक आफ्रिकी राष्ट्र आपलं सार्वभौमत्व अवाधित ठेवील, एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारांत कुणी हस्तक्षेप करणार नाहीं, आर्थिक व राजकीय सहकार्याचे कसोशीनें प्रयत्न करण्यांत येतील, आणि ज्या आफ्रिकी राष्ट्रांना अजूनहि स्वातंत्र्याचा लाभ झालेला नाहीं त्यांच्या मुक्ततेच्या प्रयत्नांना सर्व राष्ट्रे सर्वतोपरी साहाय्य करतील. मात्र राष्ट्रवादाचा अतिउत्साह दाखवायचा म्हणजे दुसऱ्या टोंकाळा जाऊन संकुचित जमातवादाची कास पकडायची, असं होतां कामा नये.

पत्रकार—तें कसं काय ?

आफ्रिका—अहो, आमचीं आफ्रिकी राष्ट्रे अनेक जमाती मिळून झालेलीं आहेत. काँगोमध्ये लुलुआ जमात वालुबाना कापून काढूं पाहते, तर नायजेरियांत योरुबा, इवो, हौसा ह्या जमाती अनेक वेळां आपसांत झगडत असतात. उत्तरेकडले नायजेरियन मुसलमानधर्मीय आहेत, तर दक्षिणेकडील ख्रिस्ती आहेत. पूर्वीच्या फ्रेंच आफ्रिकेंतल्या पश्चिमेकडल्या सेनेगल, सुडानमध्ये ख्रिस्ती धर्माचं प्राबल्य आहे, तर उत्तरेकडे मोरोक्को, ट्यूनिस, आल्जेरिया मुसलमानी धर्माचे आहेत. ह्या सर्व संकुचित निष्ठांवर राष्ट्रावादानें मात केली पाहिजे. ही सर्व आम्हां आफ्रिकी लोकांची जबाबदारी आहे. पण जगांत शांतता आणि लोकशाही नांदायला हवी असेल, तर एकेकाळीं आमचे मालक असलेल्या गोऱ्या राष्ट्रांवरहि एक मोठी जबाबदारी आहे.

पत्रकार—ती कोणती ?

आफ्रिका—या खंडांत त्यांनीं आगगाड्या आणल्या, मोठमोठीं बंदरें बांधलीं, तांब्याच्या आणि सोन्याच्या खाणी शोधून काढल्या, कॉफी, कोकोचे प्रचंड मळे उठवले, कांहीं प्रदेशांत शाळा, कॉलेजे, विश्वापीठं, इस्पितळं स्थापन केलीं, आधुनिक सुधारणेचीं सर्व अंगं आणलीं हें खरं आहे. आम्ही त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतां. पण स्वार्थयज्ञाचा पशु माजवण्याकरतां त्यांनीं ह्या सर्व चांगल्या गोष्टी केल्या हें विसरतां येत नाहीं. आफ्रिकेंतल्या खनिज व मनुज संपत्तीला लुटण्याकरतां पाश्चिमात्य राष्ट्रे तिथं आलीं हें सत्य आहे.

पत्रकार—पण आतां तीं आफ्रिकेचा एक एक प्रदेश सोडून भराभर जात आहेत ना ?

आफ्रिका—जात आहेत, पण सर्वच वन्या बोलानें आणि आपला आब राखून जात नाहीत. जागतिक शांततेच्या नि लोकशाही मूल्यांच्या दृष्टीनें काळीं आणि गोरीं राष्ट्रं ह्यांचे संबंध परस्पर स्नेहाचे नि विश्वासाचे राहायला हवेत. आफ्रिकेंतले प्रदेश गोऱ्यांच्या वसाहती असतांना गुलामांचा व्यापार, काळ्यांचा अपमान करणारे अनेक कायदे, गोऱ्यांची मगूर वागणूक इत्यादींमुळे गोऱ्यां-विरुद्ध संतापाची नि सूडाची भावना आफ्रिकी जनतेच्या मनांत निर्माण झाली होती ह्यांत आश्चर्य नाही. कांहीं गोरे शिक्षक, डॉक्टर, तंत्रज्ञ, समाजसेवक ह्यांच्या निःस्वार्थी कार्यामुळे ही भावना निवळत असे. पण दक्षिण आफ्रिकेंत आज जें चाललें आहे नि फ्रान्स किंवा बेल्जियन ह्यांनीं आपल्या वसाहती सोडून जातांना जें वर्तन केलें तें ही भावना निवळायला खास साहाय्य करणार नाही.

पत्रकार—फ्रान्सनं किंवा बेल्जियननं काय केलं ?

आफ्रिका—कांगो सोडतांना बेल्जियन राज्यकर्त्यांनीं नि भांडवलदारांनीं जमातीविरुद्ध जमाती उठवल्या, प्रांतांविरुद्ध प्रांतांना चिथावलं, कटांगाच्या शोबेला मुख्यमंत्री लुमुम्बाविरुद्ध चिथावलं. हें सर्व तुमच्या डोळ्यांसमोर अगदीं ताजं आहे.

पत्रकार—फ्रान्सनेंही हेच प्रकार केले का ?

आफ्रिका—ह्याहीपेक्षां वाईट ! १९५८ च्या ऑक्टोबरमध्ये गिनीमधून फ्रान्सनें आपलें बिन्हाड बाजूला हालवलं, तेव्हां फ्रेंच अधिकाऱ्यांनीं सरकारी कचेऱ्या आफ्रिकी नेत्यांच्या हवालीं करण्यापूर्वी तिथल्या फायली, खुर्च्या, टेबलं कपाटं, टेलिफोन सर्व कांहीं ओरबाडून स्वतःच्या घरीं नेलं. गिनींतल्या मोटमोठ्या शहरांतले विमानतळ आणि लष्करी ठाणीं तिथल्या सर्व यंत्रसामग्रीसह जमीनदोस्त करून टाकलीं. लष्करी गाड्या, मोटारी, कारखाने जाळून खाक केले, कोनाक्रो या गिनींतल्या आधुनिक शहरांत फ्रेंच व्यापाऱ्यांनीं आपल्या मोटारी रस्त्यावरून जाणाऱ्या-येणाऱ्या आफ्रिकी स्त्रीपुरुषांच्या नि सायकलस्वारांच्या गर्दींत मुद्दाम बेफामपणें घुसवून कित्येकांना जखमी किंवा जायबंदी केलें. ह्या जाळ-पोळीचा परिणाम काय झाला ?

पत्रकार —काय ?

आफ्रिका—गिनीचे अध्यक्ष सेकुतुरे ह्यांनीं सरळ कम्युनिस्ट चेकोस्लोव्हाकिया-कडून लष्करी सामान नि शस्त्रास्त्रं आयात केलीं. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या गोऱ्यांनीं

चालवलेला काळ्यांचा छळवाद तर आतां जगाच्या कोनाकोपऱ्यांत माहीत झाला आहे. जुने वसाहतवादी आफ्रिकेंतून निघून जात आहेत, तितक्यांत कांहीं नवे वसाहतवादी निर्माण होत आहेत.

पत्रकार — आणखी नवे वसाहतवादी कोण येत आहेत आफ्रिकेंत ?

आफ्रिका—तसे, अगदीं नवे कुणी येत नाहींत, पण जाणारे किंवा जायला उठलेले पुन्हा आपले पाय घडू रोवूं पाहात आहेत.

पत्रकार — कोण ?

आफ्रिका — गिनी, सेनेगल, मोरोक्को, ट्यूनिशिया वगैरे वसाहती फ्रान्सनें सोडल्या, पण सहारा वाळवंटांत तेलाचा अमाप सांठा असल्याची कुणकुण लागल्यावरुन आल्जेरिया सोडायला फ्रान्स तयार नाहीं. स्पेनच्याहि गिनी आणि सहारामध्यें लहान लहान वसाहती आहेत. इतके दिवस त्या असून नसल्यासारख्या होत्या. पण आतां गिनी प्रदेशांतलं तेल काढण्यासाठीं एक कंपनी ७६ लक्ष डॉलर्स खर्च करणार आहे, तर सहारांतल्या तेलासाठीं दोन-चार पाश्चिमात्य कंपन्या अहमहमिका करीत आहेत.

पत्रकार — तें कांहीं असलं तरी आतां वसाहतींचे नि साम्राज्यांचे दिवस संपले आहेत, हें बऱ्याचशा पाश्चिमात्यांना पटलं आहे. ज्यांना पटलं नसेल त्यांना लवकरच पटेल.

आफ्रिका — खरं आहे. आतां वसाहतवादापेक्षांहि आम्ही आमच्या विकासाचा कसोशीनें विचार केला पाहिजे. आफ्रिका म्हणजे एक कोटी चौरस मैल प्रदेश आणि २३ कोटी माणसं. ह्या अफाट प्रदेशांतल्या कोट्यवधि मागासलेल्या जनतेला सुखी करण्याची जबाबदारी आमच्या आफ्रिकी नेत्यांवर आहे. जनता सुखी करायची म्हणजे झपाट्यानें आर्थिक प्रगति केली पाहिजे. आर्थिक प्रगतीसाठीं उद्योग-धंदे पाहिजेत. उद्योग-धंदे सुरू करायचे म्हणजे भांडवल पाहिजे. आज जें आफ्रिकेचं उत्पन्न आहे त्यांतलं १५ टक्के जर आधींच पाठीला लागलेलं पोट आणखी आवळून आफ्रिकी जनतेनें नव्या भांडवलासाठीं द्यायचं ठरवलं तर एकंदर देशाचं उत्पन्न ५ टक्क्यांनीं वाढेल.

पत्रकार — आफ्रिकेची आर्थिक परिस्थिति आज आहे तरी काय ?

आफ्रिका—अमेरिकी माणसाचं सरासरी वार्षिक उत्पन्न २००० डॉलर्स आहे, युरोपियनांचं सरासरी ९०० डॉलर्स आहे, तर आफ्रिकी माणसाचं ७०

डॉल्स आहे ! तरी पण पोट आवळून राष्ट्राच्या विकासासाठीं भांडवल वाढ-विण्याची खटपट मोठ्या उत्साहानें गिनी, ग्राना वगैरे आफिरकी देशांत चालली आहे.

पत्रकार— विकासाचा हा खटाटोप लोकशाही राज्यपद्धतीनें यशस्वी करतां येईल असं तुम्हांला वाटतं, कीं एकपक्षीय हुकुमशाहीचा आश्रय घ्यावा लागेल?

आफिरका— आफिरकेचे बहुतेक नेते आणि बुद्धिजीवी लोक इंग्लंड, फ्रान्सच्या लोकशाहीवादी वाङ्मयावर पोसलेले आहेत. निःशस्त्र प्रतिकार, सनदशीर राज-कारण, सार्वत्रिक मतदानाचा हक्क इत्यादि लोकशाही तत्त्वांवर त्यांचा दृढ विश्वास आहे. ह्याबद्दल त्यांच्यावर कांहीं शिष्टांनीं ते भांडवलदारांचे हस्तक आहेत असेहि आरोप अनेक वेळां केले आहेत.

पत्रकार— तसे आरोप आमच्या गांधी-नेहरूंवरहि केले गेले होते.

आफिरका— गांधी नेहरूंबद्दल आमच्या बहुतेक नेत्यांच्या मनांत नितांत आदर आहे. तेव्हां हुकुमशाही पद्धतीकडे त्यांच्यापैकीं कुणी झुकणार नाहीं, असं वाटतं. पाश्चिमात्य राष्ट्रांनीं दुष्टपणानें म्हणा किंवा मूर्खपणानें म्हणा, आमची कोंडी करून आम्हांला हुकुमशाही तत्त्वज्ञानाच्या जाळ्यांत ढकलूं नये ! आफिरके-तलीं जुनीं ग्रामराज्यं, ऐतिहासिक परंपरा आणि पाश्चिमात्यांच्या नव्या कल्पना, नवीं तंत्रं, नवीं मूल्यं ह्यांच्या समन्वयानें एक 'आफिरकी समाजवाद' निर्माण करतां येईल असंहि आमच्या कांहीं विचारवंतांना वाटतं.

पत्रकार— आफिरकेकडून कांहीं नवीन शिकण्यासारखं असेल तर जगानं जरूर शिकावं. बरं आहे; आपण फार महत्त्वाची माहिती दिलीत ह्याबद्दल आभार.

‘ युगदीप ’ २६ जानेवारी १९६१

काळोख उजळू लागला

[गोऱ्या सत्ताधाऱ्यांनीं आफ्रिकेला काळोखाचें खंड असें नांव दिलें होतें. हें नांव देतांना त्यांच्या मनांत तद्देशियांचा काळाकुळकुळीत रंग होता, कीं आफ्रिकेबद्दल असलेल्या अज्ञानांचा अंधकार होता, कीं पारतंत्र्याचा काळोख होता तें सांगतां येत नाहीं. तें कांहीं असो, आतां हा काळोख झपाट्यानें उजळू लागला आहे. एकामागून एक आफ्रिकेंतील देश स्वतंत्र होत आहेत, आशियांतल्या देशांशीं हातमिळवणी करून गोऱ्यांच्या वर्चस्वाला तोंड देत आहेत, जगाच्या घडामोडींत भाग घेत आहेत. आफ्रिकेचा तिथें राहून अभ्यास केलेल्या एका तज्ज्ञाशीं झालेलें बोलणें आणि या विषयावरल्या पुस्तकांचें वाचन यांच्यांतून आफ्रिकेवर प्रकाश टाकणारी पुढील काल्पनिक मुलाखत तयार केली आहे. आफ्रिकातज्ज्ञाशीं पत्रकार बोलत आहेत.]

पत्रकार—आफ्रिकेंतील नीग्रो लोक काळेकुळकुळीत असतात, म्हणूनच आफ्रिकेला काळें खंड किंवा काळोखाचें खंड असं नांव युरोपियनांनीं दिलं का ?

आफ्रिकातज्ज्ञ—साहेबांनीं तें नांव कां दिलं सांगतां येणार नाहीं, पण आफ्रिकेंत फक्त नीग्रो आहेत, आणि आफ्रिकेंतले सर्व लोक काळे आहेत, हें खरं नाहीं.

प.—म्हणजे ? आफ्रिकेंत गोरे लोक आहेत ?

आ.—गोरे लोक आहेत, तुम्हा आम्हा भारतीयांसारखे गव्हाळ वर्णाचे आहेत, आणि अर्थात् काळेहि आहेत. सहारा वाळवंटाच्यावर आफ्रिकेच्या

उत्तर भागांतील मोरोक्को, ट्युनिशिया, आल्जेरिया, ईजिप्त वगैरे देशांतले लोक अरब आहेत. ते चांगले गोरे असतात. इथिओपिया किंवा अँविसिनिया हवसाणांतले लोक चांगले गव्हाळ वर्णाचे, पातळ ओठाचे आणि सरळ नाकाचे असतात. पूर्व, पश्चिम किंवा दक्षिण आफ्रिकेंतल्या नीग्रोंतसुद्धा सर्वच काळे-कुळकुळीत, जाड ओठांचे, रुंद नाकाचे आणि कुरळ्या केसांचे नसतात. पश्चिम आफ्रिकेंतले 'नीग्रो' या वर्णनाला जुळणारे असतात, पण दक्षिणेकडील बांदू त्यामानानें वरेच उजळ, सरळ नाकाचे आणि आर्यवंशीयांसारखे असतात.

प.—आफ्रिकेसंबंधीं बोलतांना एखाद्या देशासंबंधीं बोलल्यासारखें आम्ही बोलतो; तें एक खंड आहे आणि त्यांत अनेक प्रकारचे, अनेक भाषा असलेले, विविध सांस्कृतिक पातळीचे लोक असणें शक्य आहे हें विसरतो.

आ.—अगदीं बरोबर. सतराव्या शतकांत डचांनीं केलेली दक्षिण आफ्रिकेची वसाहत किंवा उत्तरेकडील ईजिप्त वगैरे राज्यें सोडलीं तर काळी आफ्रिका खरोखरच काळोखांत होती. गेल्या शतकांत इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, बेल्जियन, पोर्तुगीज इत्यादि युरोपियनांचें लक्ष आफ्रिकेकडे गेलें आणि आपल्या मूळ देशापेक्षां मोठमोठ्या वसाहती त्यांनीं तिथें केल्या. पोर्तुगीज आणि बेल्जियन लोकांनीं शिक्षण, संस्कृति, राजकारण यांचा वासहि आपल्या प्रजेला लागणार नाहीं याची काळजी घेतली, तर इंग्रज-फ्रेंचांनीं त्यामानानें आपल्या काळ्या प्रजेची पुष्कळच 'सुधारणा' केली. त्यामुळें फ्रेंच-कांगोंतल्या जनतेची सांस्कृतिक पातळी वेगळी तर नदीच्या पलीकडल्या बेल्जियन-कांगोंतल्या लोकांची वेगळी असा प्रकार झाला आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतल्या काळ्या आफ्रिकनांना कांहींच राजकीय अधिकार नाहींत, तर इंग्रजांच्या पूर्व, पश्चिम, मध्य आफ्रिकेंतले वरेचसे देश स्वतंत्र होऊन राष्ट्रकुलांत ब्रिटिश पंतप्रधानांच्या मांडीला मांडी लावून त्यांचे पंतप्रधान बसत आहेत किंवा लवकरच बसतील. याशिवाय आणखी कितीतरी मजेदार भेद झाले आहेत.

प.—ते कोणते ?

आ.—पूर्वपश्चिम रेल्वे नसल्यामुळें पश्चिमेकडल्या आफ्रिकनांचा पूर्वेकडल्यांशीं जवळजवळ कांहींच संबंध येत नाहीं. तसंच प्रत्येक प्रदेशांत अनेक जमाती किंवा टोळ्या, आणि प्रत्येक जमातीची वेगळी भाषा आहे. अशा शेंकडां जमाती आहेत, आणि कमीत कमी सातशें भाषा आहेत ! प्रत्येक जमातीचा नायक

किंवा राजा असतो. कांहीं जमाती वन्य आणि मागासलेल्या आहेत, तर 'मसाई' किंवा 'येरुवा' सारख्या कांहीं फार प्राचीन परंपरा असलेल्या आणि खान-दानीच्या आहेत. केन्याचे प्रख्यात नेते जोमो केन्याटा हे 'क्विकुयु' जमातीचे आहेत, तर टॉम् बोया हे लुओ जमातीचे आहेत. कांगोंतले कांहीं नेते 'बालुवा' आहेत, तर कांहीं 'बसांगो' आहेत.

प. —युरोपियनांच्या आगमनामुळे आणखी नवे भेद निर्माण झाले असतील?

आ. —झालेच आहेत. युरोपियनांच्या आधुनिक उद्योगधंद्यांनीं गजबजलेल्या शहरांतले आफ्रिकन आणि जंगलांतल्या खेड्यापाड्यांतले यांच्यांत फार मोठी दरी निर्माण झाली आहे. पण त्यापेक्षांहि मोठे दोन तट राजकीयदृष्ट्या जागृत झालेल्या सुशिक्षित आफ्रिकनांत पडले आहेत. युरोपियनांचे वर्चस्व झुगारून देऊन आफ्रिकेचे प्रदेश स्वतंत्र आणि स्वायत्त व्हावे असें सर्वांनाच वाटते; पण कांहींना पाश्चिमात्यांच्या आधुनिक भौतिक सुधारणांच्या आदर्शानुसार आफ्रिकेचं भविष्य घडवावं असं वाटतं, तर कांहींच्या मनांत पाश्चिमात्यांबद्दल इतका तिरस्कार निर्माण झाला आहे कीं, त्यांना आपल्या जुन्या पारंपरिक जातजीवनाच्या पायावरच आफ्रिकेची पुनर्घटना करावीशी वाटते. घानाचे ख्वामे-संक्रुमा आणि केन्याचे नुकतेच बंधमुक्त झालेले जोमो केन्याटा या दोघांचेहि लंडनमध्ये शिक्षण झाले आहे, पण अंक्रुमांना त्या जुन्या जमाती आणि त्यांचे ते राजेरजवाडे यांचा तिरस्कार वाटतो, तर केन्याटांना जुन्या जमातीजीवनाचं पुनरुज्जीवन करावंसं वाटतं.

प. —पण आफ्रिकन नेत्यांत असे परस्परविरोधी विचारांचे दोन तट झाले तर आतां भराभर स्वतंत्र होत चाललेल्या आफ्रिकेंतल्या निरनिराळ्या प्रदेशांचं भवितव्य काय ?

आ. —तसं भ्यायचं कांहीं कारण नाही. भारताप्रमाणें आफ्रिकेंतहि या दोन प्रवृत्तींचा एक चांगला समन्वय होत असलेला दृष्टीला पडतो.

प. —तो कोणता ?

आ. —आपल्या परंपरेचा किंवा अस्मितेचा ज्वलंत अभिमान कायम ठेवूनहि औद्योगिक विकास, राजकीय लोकशाही, सामाजिक समता इत्यादि आधुनिक गोष्टींचा जोरदार पुरस्कार करावयाचा अशी आजच्या आफ्रिकी राष्ट्रवादाची प्रवृत्ति आहे. घानाचे डॉ. अंक्रुमा १९५३ मध्ये एका भाषणांत म्हणाले,

‘...इंग्लंडमधल्या लोकांना आपण एक राष्ट्र आहोंत याची कल्पनाहि नव्हती. त्या काळीं कित्येक शतकांपूर्वी आमच्या पूर्वजांचीं आफ्रिकेंत साम्राज्यें होतीं. अकराव्या शतकांत उत्तरेकडून मूर लोक आले आणि त्यांनीं हीं साम्राज्यें धुळीला मिळवलीं. आज आपण ज्याला घाना म्हणतां त्या प्रदेशांतल्या साम्राज्यांतले लोक एके काळीं लोकर, कापूस, रेशीम, मखमल इत्यादींचीं वस्त्रें धारण करीत होते; तांबें, सोनें, कापड इत्यादींचा व्यापार करीत होते आणि रत्नजडित शस्त्रा-स्त्रांही वापरीत होते...’ अंकुमा नव्याचे पुरस्कर्ते असूनहि त्यांचा जुन्याचा अभिमान हा असा आहे.

प.—पण हें ऐतिहासिक सत्य आहे का ?

आ.—आहे. आफ्रिका जिंकणाऱ्या युरोपियनांची आणि बऱ्याचशा इतर लोकांची अजूनहि अशीच कल्पना आहे कीं, आफ्रिकेंत गोरे राज्यकर्ते किंवा वसाहतवाले येण्यापूर्वी सर्वत्र पशुसदृश रानटी लोकांच्या टोळ्या होत्या. सर्व सुधारणा, संस्कृति गोऱ्या लोकांनीं आणली. पण तें मुळींच खरें नाहीं. युरोपियन संशोधकांनींच डॉ. अंकुमा म्हणतात तें उत्खननांतल्या व इतर अनेक पुराव्यांनीं सिद्ध केलें आहे. तिबक्तू ते वामाको—अटलांटिक महासागरापर्यंत एके काळीं आफ्रिकी साम्राज्य पसरलें होतें, त्यांत अनेक विद्वान्, न्यायनिपुण माणसें होतीं. पूर्व आफ्रिकेंतल्या केन्याच्या किनाऱ्यावर सांपडलेले जुने अवशेष अरब किंवा फारशी असावेत अशी कल्पना होती ती आतां खोटी ठरली आहे. आफ्रिकी राज्यांचेच ते आहेत. वनिन येथें सांपडलेल्या सोळाव्या शतकांतल्या ब्राँझच्या सुंदर कलाकृति, आज नायजेरिया म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एके काळच्या ‘योरुबा’ राज्याच्या काळांतल्या आहेत. तेंच न्होडेशियांतल्या शिंबाववे येथील अजस्र किल्ल्यासंबंधीं म्हणतां येईल.

प.—अस्सं ? जगांतल्या फार थोड्या लोकांना या आफ्रिकी इतिहासाची कल्पना आहे.

आ.—याच इतिहासांतून प्रेरणा घेऊन आपल्या राष्ट्रवादी भावना व्यक्त करण्याकरितां आजचे आफ्रिकी नते ‘आफ्रिकी अस्मिता’ (आफ्रिकन पर्सनॅलिटी नीग्रोत्व, नेग्रिट्यूड) असे नवे शब्द निर्माण करीत आहेत. १९५८ मध्ये आक्रा येथे भरलेल्या परिषदेंत डॉ. अंकुमा यांनीं ‘आफ्रिकन पर्सनॅलिटी’ हा शब्द पहिल्यांदा वापरला. त्या परिषदेंत ते म्हणाले, ‘...एकोणिसाव्या शतकांत

युरोपियनांनीं आफ्रिकेचा शोध लावला. विसाव्या शतकांत आफ्रिकी आफ्रिकेचा शोध लावतील...'

प.—'नेग्रिट्यूड' म्हणजे काय ?

आ.—'नीग्रोत्व'—आपल्या काळेपणाचा अभिमान ! हा शब्द मार्टिनिक येथील फ्रेंच वसाहतींतील प्रख्यात नीग्रो कवि एमी सेझेअर वापरांत आणला यांची आज फ्रेंच भाषेतल्या उत्तम कवींत गणना होते. त्यांचें शिक्षण पॅरिसच्या प्रसिद्ध सॉरबॅ विद्यापीठांत झालें. आपणाला आपला 'नेग्रिट्यूड' चा साक्षात्कार कसा झाला हें त्यांनीं स्वतःच सांगितलें आहे. पॅरिसमध्ये फ्रेंच जीवनाशीं ते अगदीं एकजीव होऊन गेले होते. फ्रान्समध्ये एकदा आगगाडींतून प्रवास करीत असतां त्यांच्या शेजारी फ्रेंच सैन्यांतला एक साधा नीग्रो सैनिक येऊन बसला. त्यांना कसेसेंच झालें. ते अंग चोरून बसले. घरीं आल्यावर त्या प्रसंगाची आठवण होऊन त्यांना स्वतःची एकदम शरम वाटली. आपण एखाद्या गोऱ्या फ्रेंचासारखें वागलों हें त्यांच्या ध्यानांत आलें. मी काळा नीग्रो आहे आणि या काळेपणांतच माझे 'मीपण' आहे, याचा त्यांना त्या क्षणीं साक्षात्कार झाला. आपल्या स्वदेशासंबंधीं—मार्टिनिकसंबंधीं—त्यांनीं १९३९ सालीं एक दीर्घ कविता—'स्वदेशी परतण्यावर टिप्पण्या' ही लिहिली. या कवितेला 'नेग्रिट्यूडचा जाहीरनामा' म्हणतात. आफ्रिकेचा इतिहास, आफ्रिकी टोळ्यांचें परस्परसाहाय्यक पारंपरिक सहजीवन, आफ्रिकी जनतेची गुलामगिरी, दुःख, वेदना यांतून एक स्वतंत्र आफ्रिकी संस्कृति निर्माण झाली आहे. तीच नेग्रिट्यूड किंवा नीग्रोत्व.

प.—फ्रेंच शिकलेल्या आणि स्वयंपूर्णपणें फ्रेंच झालेल्या नीग्रो कवीनें 'नीग्रोत्वा'चा असा जयजयकार करावा हें आश्चर्य नाही का ?

आ.—मुळींच नाही. इंग्रजी भाषेच्या 'वाघिणीचं दूध' पिऊन जहाल स्वातंत्र्यवादी आणि भारतीयत्ववादी झालेल्या तुम्हा आम्हाला तर मुळींच नाही. या 'नीग्रोत्वा'चीं वैशिष्ट्यें, दुसरे एक फ्रेंच भाषेतले मोठे नीग्रो लेखक सेझेअर-प्रमाणेंच पॅरिसमध्ये शिक्षण घेतलेले आणि त्यांचे मित्र लिओपोल्ड सेंधर यांनीं थोडक्यांत चांगलीं सांगितलीं आहेत.

प.—तीं कोणतीं ?

आ.—सेंधर हे फ्रेंच पार्लमेंटचे कित्येक वर्षे सदस्य होते आणि आतां फ्रेंच-पश्चिम आफ्रिकेंतल्या एका स्वतंत्र झालेल्या देशाचे ते अध्यक्ष आहेत. पॅरिसमध्ये

१९५६ सालीं झालेल्या एका सांस्कृतिक परिषदेत ते म्हणाले, 'नीग्रोंचें वैशिष्ट्य हे गोरे लोक जें पाहून पृथक्करण करून जाणतात तें काळा नीग्रो अनुभवून प्रचीतीनें जाणतो. म्हणून आफ्रिकी लेखकांना मी आर्जवून सांगतां कीं, आंतर-राष्ट्रीय कीर्तीचा मोठा लेखक व्हायचें असेल, तर तुमचें स्फूर्तिस्थान आफ्रिकी संस्कृतींतच असायला पाहिजे. आफ्रिका मातेकडे जसजशी पाठ फिरवाल तसतशी तुमची स्फूर्ति दुवळी होऊन तुम्ही क्षुद्र लेखक व्हाल'.....नेग्रिट्यूडच्याविरुद्ध कांहीं नीग्रो कवि आहेत हेंहि सांगायला हवें.

प. — म्हणजे आफ्रिकेचा अभिमान सोडून 'कॉस्मॉपॉलिटन' झालेले ?

आ. — तसं नव्हे. ते स्वाभिमानशून्य झालेले नाहींत. पण परकें किंवा गोरे लोक, जेव्हां नीग्रो टोळ्यांच्या त्या सहजीवनाचें, त्यांच्या सुंदर नाचगाण्यांचें किंवा त्यांच्या भूतकालीन वैभवाचें कौतुक करतात, तेव्हां त्यांना साहजिकच या कौतुक करणाऱ्यांच्या हेतूंचा संशय येतो.

प. — तो कसा काय ?

आ. — त्यांना वाटतं, आपण जुन्या काळांतल्यासारखेंच रानटी राहावं असं यांना वाटतं. याचं कारण जंगलांतलीं जनावरां पाहण्यांत जशी यांना एक चांगली करमणूक वाटते तशी आम्हाला आमच्या रानटी अंवास्थेंत पाहण्यांत वाटते; आणि दुसरें असं कीं, आम्ही असे रानटी राहिलों म्हणजे यांना आमच्यावर यावच्छंद्रदिवाकरौ आपलं राज्य सुखानं चालवितां येईल !

प. — असं ?

आ. — नायजेरियांतला इंग्रजी लिहिणारा नीग्रो कवि डेनिस ओसांदेवे आपल्या एका कवितेंत म्हणतो, 'एखाद्या गोऱ्या इतिहाससंशोधकाला जिभल्या चाटायला लावण्याकरितां आमच्या जुन्या चालीरीतींना प्रदर्शनयोग्य चमत्कारिक वस्तु म्हणून जपूं नका ! एक गंमत लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. आफ्रिकेंतल्या ब्रिटिश वसाहतींतले ओसोदवेसारखे नीग्रो कवि 'नीग्रोत्वा' च्या कल्पनेची हेटाळणी करतात, तर परेंच वसाहतींतले सेझेकर किंवा सेंधरसारखे लेखक तिचा उदोउदो करतात.

प. — हें असं कां ?

आ. — मला वाटतं, परेंच आफ्रिकेंत वर्णद्वेषहि नव्हता आणि काळ्यांच्या रानटीपणाचें खरें किंवा खोटें कौतुकहि फार नव्हतें. तेव्हां मोकळेपणानें आपल्या

जुन्या परंपरेचा आणि काळेपणाचा अभिमान सुसंस्कृत नीग्रो बाळगू शकतो. ब्रिटिश आफ्रिकेंत-विशेषतः दक्षिण आफ्रिकेंत-काळ्यांचा तिरस्कार आणि काळेपणाचें मुद्दाम केलेलें कौतुक या दोन्ही परस्परविरुद्ध गोष्टी एकाच वेळीं होत्या. त्यामुळें हा अभिमान संशयास्पद ठरतो. सुदैवानें बहुतेक सर्व आफ्रिकी नेते यापैकीं कोणत्याच एका एकांतिक प्रवृत्तीचे पुरस्कर्ते नाहींत. परंपरेच्या योग्य अभिमान्यांच्या पायावर आधुनिक नवी आफ्रिका उभी करण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत.

—‘ माणूस ’ दिवाळी १९६१.

काळी आफ्रिका आणि गौरा युरोप

[डेव्हिडसन निकोल हे आफ्रिकेंतल्या नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या सिंगापूर-लीओन या देशांतल्या एका प्रख्यात महाविद्यालयाचे प्राचार्य आहेत. ते जीवरसायनशास्त्रज्ञ असले तरी समाजशास्त्र आणि संस्कृतीचा इतिहास यांचाहि त्यांचा व्यासंग मोठा आहे. आफ्रिकेच्या प्रमुख विचारवंतांपैकीं ते एक आहेत. १९६० च्या जूनमध्ये बर्लिन येथें 'सांस्कृतिक स्वातंत्र्य समिती'-तर्फें काँग्रेस फॉर कल्चरल फ्रीडम झालेल्या 'परंपरा आणि आधुनिकता' या विषयावरल्या परिसंवादांत डेव्हिडसन निकोल यांनीं वाचलेल्या या विषयावरल्या निबंधाच्या आधारेणें ही उद्बोधक मुलाखत तयार केली आहे.]

पत्रकार—आफ्रिका आणि आशिया यांच्या पारंपरिक संस्कृतीवर गोऱ्यांच्या किंवा पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीचे झालेले बरेवाईट परिणाम आपण सांगावे अशी विनंती आहे.

निकोल—त्याच्या उलट पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीवर आफ्रिकेच्या किंवा आशियाच्या संस्कृतीनें केलेले परिणाम तुम्हांला नकोत का ?

प.—असे परिणाम झालेत ?

नि.—अर्थात् झालेत. जेत्यांच्या संस्कृतीचे जितांच्या संस्कृतीवर जसे परिणाम होतात तसेच जितांच्या संस्कृतीचे जेत्यांच्या संस्कृतीवरहि होतात. कोणत्याहि दोन संस्कृति कोणत्याहि कारणानें एकत्र आल्यावर एकीचेच परिणाम दुसरीवर

होतील असें नाहीं— दोघांचेहि एकमेकांवर परिणाम होणार.

प.— तं कसें काय ?

नि.— हें पाहा, चीनच्या संस्कृतीवर जपानच्या संस्कृतीचे परिणाम झालेत. ग्रीकांचे रोमन संस्कृतीवर झालेत. पाश्चिमात्य युरोपखंडावर रोमन संस्कृतीचा केवढा पगडा आहे हें मी सांगायला पाहिजे असं नाहीं. अमेरिकेचें मूळच युरोपांत असल्यामुळें युरोपियन संस्कृतीची अमेरिकेवर गडद छाया आहे यांत नवल नाहीं. आफ्रिकेंतल्या आम्हां नीग्रोना गुलाम म्हणून अमेरिकेंत नेण्यांत आलें. त्यामुळें ते नीग्रो अमेरिकन झाले हें खरें आहे. पण अमेरिकेचें नृत्य, संगीत, विनोद यांच्यावर नीग्रो किंवा आफ्रिकी संस्कृतीची खूपच छाप आहे. उलट आपल्या चित्रपटांनीं, संगीतानें, वेपभूषण्या वैशिष्ट्यांनीं आज अमेरिका युरोपमधल्या तरुण पिढीवर, विशेषतः ब्रिटनच्या तरुण पिढीवर जबरदस्त परिणाम करीत आहे. रशियाच्या तरुण पिढीवरहि अमेरिकेच्या या गोष्टींचा परिणाम होतो आहे. रशियाच्या वृत्तपत्रांत यासंबंधीं तक्रारी असतात. विशेष गंमत म्हणजे अमेरिकेची तरुण पिढी आजकाल भारतीय वेन्दातासारख्या किंवा चिनी तावसारख्याच्या धर्ममतांकडे किंवा जपानच्या झेन बौध्द मतांकडे आकर्षित होते आहे !

प.— गंमत आहे खरी ! आफ्रिकेचा किंवा आशियाचा युरोपशीं संबंध कित्येक शतकांपासून होता; पण या दोन संस्कृतींचा संगम म्हणा, समन्वय म्हणा, किंवा संघर्ष म्हणा, अलीकडेच कां फार दिसूं लागला ?

नि.— याचं कारण उघड आहे. धर्मप्रसाराकरितां, व्यापाराकरितां किंवा साम्राज्यविस्ताराकरितां युरोपचे लोक तसे पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आफ्रिकेंत किंवा आशियांत टाण मांडून वसले आहेत. पण पोर्तुगीज काय, फ्रेंच काय किंवा ब्रिटिश काय, यांच्या साम्राज्याचा प्रचंड विस्तार एकोणिसाव्या शतकांत झाला. मोठमोठ्या वसाहती याच शतकांत अस्तित्वांत आल्या.

प.— या शतकांतच एवढी मोठी उलथापालथ व्हायचं कारण काय ?

नि.— युरोपांतच औद्योगिक क्रांति होऊन प्रचंड उलथापालथ झाली होती. गिरण्या, वाफेच्या गाड्या, विजेचीं यंत्रं यांच्या उत्पादनांत अचाट वाढ झालेली होती. तयार माल विकण्याकरितां युरोपियनांना नव्या नव्या बाजारपेठा आणि कच्च्या माल मसाल्याचे प्रदेश हवे होते. सवंग किंवा नाममात्र वेतन देऊन नफ्याचे

डोंगर उभे करण्याकरितां आशिया किंवा आफ्रिका या खंडांत—आपल्या हक्काच्या साम्राज्यांत ते नवे नवे कारखाने काढूं लागले; सोन्याच्या, हिऱ्याच्या खाणी चालवूं लागले. पूर्वीच्या शतकांतल्या व्यापारामुळे किंवा धर्मप्रसारामुळे आफ्रिकें-तल्या फार मोठ्या जनसमुदायांशीं विस्तार करून युरोपियनांचा संबंध आलेला नव्हता. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत साम्राज्यांचा विस्तार करून युरोपियनांनीं उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणावर सुरू केले तेव्हां मोठमोठीं शहरें निर्माण होऊं लागलीं, कामासाठीं आजूबाजूच्या खेड्यांतली जनता शहराकडे धावूं लागली, आणि झपाट्यानें वाढत जाणाऱ्या या मजूरवर्गाचें जीवन शहरी होऊं लागलें. खेड्यांतल्या आफ्रिकी संस्कृतीचे त्यांच्या मनावरले संस्कार कमी होऊन शहरांतल्या पाश्चिमात्य संस्कृतीचे परिणाम वाढूं लागले.

प.—या परिणामांचें सर्वसामान्य स्वरूप तुम्ही सांगू शकाल का ?

नि.—सांगेन. आधुनिकतेच्या लोंढ्यांत जुनी परंपरा साफ धुऊन जात नाहीं, असा अनुभव आहे.

प.—तें कसं काय ?

नि.—आमच्या आफ्रिकेंतल्या कोणत्याहि प्रदेशांतलें सामाजिक जीवन वेग-वेगळ्या टोळ्यांत किंवा जमातींत विभागलेलें होतें हें तुम्हांला माहित असेलच. प्रत्येक टोळीचा किंवा जमातीचा एक नायक असतो, विशिष्ट दैवतें असतात, आयुष्यांतल्या जन्म, विवाह, मृत्यु इत्यादि महत्त्वाच्या प्रसंगीं करावयाचे विशिष्ट विधि किंवा कर्मकांड असतें. शहरांत कामाकरितां आलेल्या आमच्या कांहीं लोकांनीं कांहीं शहरांत मजूरसंघाएवजीं किंवा ट्रेड युनियनएवजीं आपल्या जमाती बनविण्याचा आणि जनतेचे नायक निवडण्याचा किंवा थोडक्यांत सांगा-यचें म्हणजे ज्या खेड्यापाड्यांतून ते आले तिथल्या समाजयंत्राची रचना शहरांत उभारण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा तऱ्हेनें निवडलेल्या टोळीच्या किंवा जमातीच्या नायकाला सरकारदरबारीं मान्यताहि त्यांनीं मिळविली आहे.

प.—आपली प्राचीन परंपरा शहरांत किंवा पाश्चिमात्य औद्योगिक वातावरणांत जिवंत ठेवण्याचा हा प्रयत्न दिसतो ?

नि.—अगदीं बरोबर. जन्म किंवा विवाहाच्या वेळचे विशिष्ट पारंपरिक विधि करवून घेण्याकरितां शहरांतल्या त्रायकामुलांना क्वचित्प्रसंगीं खेड्यांत पाठ-विण्यांतहि येतें. त्याचप्रमाणें जुनीं देवदैवतें नव्या शहरांत किंवा औद्योगिक

केंद्रांत पार नाहीशीं होऊन जात नाहीत. फार काय, आमच्या आफ्रिकी टोळी-वाल्यांनीं मुसलमान किंवा ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला तरी टोळीच्या देवदैवतांची पूजाअर्चा ते चालूच ठेवतात. त्यांना बकऱ्याकांबड्यांचे बळी वर्षातून द्यायचे असतात तेव्हां देतच असतात. एक उदाहरण सांगण्यासारखें आहे.

प.—कोणतें ?

नि.—नायजेरियांतली योरुबा जमात प्रसिद्ध आहे. या जमातीची एक लोह-देवता किंवा लोखंडाचें दैवत आहे. त्याचें नांव ओगुन. शहरांत येऊन टॅक्सी किंवा लॉन्ग्या चालविण्याचा धंदा करणाऱ्यांनीं या दैवताची पूजा शहरांत आणली आहे. टॅक्सीवाले आणि लॉन्ग्या चालवणारे ओगुनला आपलें दैवत मानतात, आणि अपघात होऊं नयेत म्हणून वर्षानुवर्ष ओगुनला बकऱ्या-कांबड्यांचे बळी देतात. देवाला खूप करण्याकरितां किंवा पिशाच्चाला शांत करण्याकरितां कांहीं तरी बळी देण्याची ही कल्पना बहुतेक सर्व धर्मांत आहे. आधुनिक निरीश्वरवादी भौतिक संस्कृतीचे तडाख्यावर तडाखे बसले तरी ही कल्पना कांहीं समूळ उखडली जात नाही !

प.—पारंपरिक संस्कृति टिकविण्याचे हे प्रकार झाले; त्याप्रमाणें आधुनिक पाश्चिमात्य संस्कृति पचविण्याचे कोणते प्रकार दृष्टीला पडतात ?

नि.—या बाबतींत एका प्रसिद्ध ब्रिटिश उद्योगपतीचें मत असं आहे. तो म्हणतो, कीं आफ्रिकी लोक नकल करण्यांत तरबेज आहेत. युरोपियनांच्या बऱ्या-वाईट सर्वच गोष्टींची ते नकल करतात. आफ्रिकेंत येऊन जाणाऱ्या बऱ्याच लोकांचें असंच मत आहे. त्यांच्या या नकलप्रियतेचें आणि आत्मप्रदर्शनप्रेमाचें उदाहरण म्हणून आफ्रिकी लोकांना सायकली, काळे चष्मे, डबल ब्रेस्ट कोट, हवाबंद डब्यांतलीं फळें, कोका कोला पेय इत्यादींचें जें वेड आहे तें पुढें करतात.

प.—हें मत बरोबर आहे का ?

नि.—सर्वसामान्यपणें बरोबर आहे, असंच म्हटलं पाहिजे. पाश्चिमात्यांच्या सुधारणेची पहिल्यांदाच नजरभेट होते तेव्हां डोळे अशा तऱ्हेनें दिपून जाणं साहजिकच आहे. पण या बाबतींत दोन गोष्टी विसरतां कामा नयेत.

प.—त्या कोणत्या ?

नि.—अशा प्रकारची नकल करणारांत तरुणांचीच संख्या जास्त असते ही एक गोष्ट; आणि दुसरी म्हणजे, एका संस्कृतीचा दुसरीशीं कोणत्याहि कारणानं

संबंध आला म्हणजे त्यांचे परस्परांवर कांहींना कांहीं बरेवाईट परिणाम हे होता-तच. आफ्रिकेची अमेरिकी संस्कृतीवर छाप पडली आहे, तर अमेरिकेची युरोपवर पडते आहे. हें मात्र खरें आहे कीं, कुणी कुणाचीहि नक्कल करो,—आफ्रिकी युरोपियनांची करो, कीं ब्रिटिश तरुण त्यांच्या देशांत आलेल्या अमेरिकी सैनिकांची करोत—नक्कल बहुधा संस्कृतीच्या वरवरल्या अंगांची किंवा वाईट अंगांचीच केली जाते. आफ्रिकी ज्या युरोपियन गोष्टींची नक्कल करता त्या उच्चभ्रू युरोपियनांना आपल्या संस्कृतीचें मोटें विलोभनीय किंवा महत्त्वाचें अंग आहे, असें मुळींच वाटत नाहीं; ब्रिटिश तरुण जें करतात तेंहि अमेरिकनांना आपल्या संस्कृतींतलें मोटें आदरणीय आहे असें वाटत नाहीं.

प.—त्यांना असं कां वाटतं ? इतर जें घेतात तें त्या संस्कृतींतलं खरोखरच फारसं चांगलं नसतं का ?

नि.—खरोखरच नसतं; तेव्हां त्यांना तसं वाटतं तें बरोबरच आहे. मात्र दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं, जे मूठभर युरोपियन आफ्रिकेंत स्थायिक होऊन आपल्या संस्कृतीच्या पायाभूत चांगल्या गोष्टी आफ्रिकी लोकांना घेतां येत नाहींत,—फक्त वरल्या तेवढ्या ते घेतात, म्हणून त्यांचा तिरस्कार करीत असतात ते स्वतःसुद्धां त्या पायाभूत चांगल्या गोष्टी हळूहळू विसरून जात असतात ! त्यांचं त्यांना हें कळत मात्र नाहीं.

प.—आजची ही जी पाश्चिमात्य, औद्योगिक समाजाची शहरी किंवा बहुजन संस्कृति आहे तिचा तुमच्या देशी, जमातनिष्ठ, आफ्रिकी संस्कृतीवर कांहीं चांगला संस्कार झालाच असेल ?

नि.—निश्चितपणें झाला आहे. मुसलमानांला कुराण वाचतां येणं आवश्यक असतं; त्यामुळें आफ्रिकेंत जिथें मुसलमानधर्माचा प्रसार झाला तिथें अरबी लिपि लोकांना चांगली अवगत झाली. लायबेरियांतल्या वाई जमातींत आणि कॅमेरूनस-मध्ये या लिपीचें ज्ञान बऱ्याच लोकांना झालें. पण आफ्रिकेचा विस्तार लक्षांत घेतां या अरबी लिहिण्यावाचण्याचा प्रसार म्हणजे कांहींच नव्हे असें म्हटलें पाहिजे. पण आफ्रिकेंत थोडाबहुत जो लिखित इतिहास सांपडतो तो अरबी भाषेंतच आहे. आफ्रिकेच्या उर्वरित प्रचंड प्रदेशांत लेखी असा इतिहास नाहींच. म्हणी, वाक्प्रचार, स्तोत्रें, लोककथा, लोकगीतें यांसारख्या खऱ्याखऱ्या 'वाङ्मयां'तच काय तो आफ्रिकेचा इतिहास होता. युरोपियनांचीं साम्राज्यें

झालीं, आणि फ्रेंच, जर्मन, इंग्रजी इत्यादि युरोपियन भाषांचा प्रसार झाला. तोंडीं असलेल्या 'वाङ्मयां'तून सुसंगत लेखी इतिहास तयार होऊं लागला. नायजेरियांतल्या योरुवांचा विओत्राकूंनीं लिहिलेला किंवा वेनिनचा ब्रॅडवरींनीं लिहिलेला इतिहास प्रसिद्ध आहे. युरोपियन भाषांनीं इतिहासलेखनाला दिलेल्या या प्रेरणेमुळे आफ्रिकी प्रदेशांत ठिकठिकाणीं राष्ट्रवादाला जोर आला.

प.—तो कसा काय ?

नि.—इतिहास नसलेल्या लोकांना एक प्रकारचा न्यूनगंड निर्माण झालेला असतो. दिव्य भूतकाळ असलेल्यांना रम्य भावी काळाचीं स्वप्ने दिसतात. विओत्राकू, मजायी, पोर्टर, डियाफ्ट जॉन्सन इत्यादि आफ्रिकी, आणि हॉजकिन्, डेविहडसन, हारग्रीव्हज, इत्यादि युरोपियन लेखकांनीं आफ्रिकेच्या निरनिराळ्या प्रदेशांचे इतिहास लिहिल्यामुळे आपल्या अभिमानास्पद परंपरेचा आणि संस्कृतीचा आफ्रिकी जनतेला साक्षात्कार झाला, आणि तरुण, सुशिक्षित आफ्रिकी ज्वलज्जहाल राष्ट्रवादी होऊन युरोपियनांचीं साम्राज्ये उलथून पाडायला,—आपली स्वतंत्र राष्ट्रं निर्माण करायला उद्युक्त झाले. ब्रिटिशांची गोल्ड कोस्ट ही वसाहत स्वतंत्र झाल्याबरोबर त्या प्रदेशांतल्या मध्ययुगीन राज्यांचें 'घाना' हें नांव तिनें धारण केलें.

प.—युरोपियन भाषांतून साक्षरतेचा प्रसारहि आफ्रिकेंत बराच झाला असेल ?

नि.—खात्रीनें. साक्षरतेचा प्रसार आणि आफ्रिकी संपादकांनीं चालवलेलीं वृत्तपत्रे यांच्यामुळे अनेक जमातींना एकराष्ट्रीयत्वाची तीव्र जाणीव झाली, एकजूट करून साम्राज्यवाद्यांचें जूं झुगारून देण्याची प्रेरणा निर्माण झाली. साक्षरतेमुळे निरनिराळ्या जमातींना एकमेकांच्या चालीरीतींची माहिती होऊन कांहीं चालीरीतींचें सर्वमान्य आधुनिकीकरण करतां आलें. पाश्चिमात्यांनीं आणलेल्या रेडिओनेंहि आफ्रिकेंत सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय एकीकरणाचें बरेंच कार्य केलें आहे.

प.—तें कसें काय ?

नि.—मध्ययुगीन युरोपांत गांवोगांव गाणीं गात भटकणारे भाट आणि चारण जें संस्कृतिप्रसाराचें कार्य करीत तेंच आज आफ्रिकेंत रेडिओ केंद्रे करीत आहेत. एक महत्त्वाचें उदाहरण सांगतो. घाना रेडिओवरून ध्वनिक्षेपित करण्याकरतां कित्येक शतके त्या प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या सर्व लोककथांचा आणि लोक-

गीतांचा एक उत्तम संग्रह तयार करण्यांत आला. त्याचें नांव 'घानाचा आवाज.' मात्र अशा तऱ्हेनें जें लोकशिक्षण होतें त्याची कांहीं बाबतींत काळजी घेतली पाहिजे.

प.—काय केलें पाहिजे ?

नि.—मनावर कांहीं मूलभूत मूल्यें ठसविल्याशिवाय एखादी गोष्ट चित्रपटांत दाखविणें किंवा रेडिओवरून ऐकविणें बरोबर नाहीं.

प.—म्हणजे काय ?

नि.—एक उदाहरणच देतां. मध्यआफ्रिकेंतल्या रेडिओ केंद्रांवर अनेक वर्षे कामाचा अनुभव असलेले पीटर फ्रॅन्केल या युरोपियन गृहस्थांनीं एक मजेदार गोष्ट मला सांगितली. एव्हरेस्ट जिंकल्याची बातमी रेडिओवरून मोठ्या दणकेबाज रीतीनें सांगण्यांत आली; पण आफ्रिकी श्रोत्यांना तिचें कांहींच वाटलें नाहीं. केंद्राधिकार्याला एका आफ्रिकी श्रोत्यानें विचारलें, 'का हो, तिथं एव्हरेस्टवर कांहीं मौल्यवान् धातूच्या खाणी आहेत का? कीं फार सुपीक जमीन आहे तिथं? हा एवढा खटाटोप कशाकरतां केला?'

प.—असं ?

नि.—आफ्रिकी श्रोत्यांच्या मनावर आधीं हें ठसवायला हवें होतं, कीं फक्त भाला घेऊन सिंहाला ठार करणाराला तुम्ही मोठा वीर म्हणून गौरवितां, त्याला डोक्यावर घेऊन नाचतां तें कशाकरतां? सिंह मारून काय मिळतं? धैर्य, धाडस, मानवी साहस हीं मोठीं मूल्यें आहेत हें आफ्रिकी माणसाला पटेल; पण तें त्याच्या अनुभवांतून त्याला पटवायला पाहिजे. चित्रपटांमदलहि हेंच म्हणतां येईल.

प.—गुन्हे, मारामान्या, रक्तपात दाखविणाऱ्या पाश्चिमात्य चित्रपटांचा आफ्रिकी जनतेवर बराच विपरीत परिणाम झाला असेल ?

नि.—सर्वच चित्रपट असे असतात असं नाहीं; आणि जे असतात त्यांचा फारसा विपरीत परिणाम झालेला अजून तरी दिसत नाहीं. मात्र वेषभूषेवर चित्रपटांचा परिणाम बराच झाला आहे. आफ्रिकेचें हवापाणी लक्षांत घेतां आफ्रिकी लोक अंग झाकण्याकरतां फारच थोडे कपडे वापरीत तें ठीकच होतें. पण युरोपियन वेषभूषा चित्रपटांत पाहून सुशिक्षित आफ्रिकी स्त्रीपुरुष तिचें बरेंच अनुकरण करूं लागले आहेत. पण त्या बाबतींतहि आतां राष्ट्रवादी प्रवृत्ति मोठी

उलथापालथ घडवून आणीत आहे. जुनी वेपमूषा नव्या फेरफारासह वापरण्याची प्रवृत्ति वळावते आहे. एखाद्या प्रदेशांतली ही नवी वेपमूषा वृत्तपत्रांतल्या चित्रांत दुसऱ्या प्रदेशांतले लोक पाहतात, आणि तेहि तिचा किता गिरवू लागतात. घानाच्या बायकांचा नवा राष्ट्रीय वेप घानाची राजधानी 'आक्रा' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. आतां पश्चिम आफ्रिकेंतल्या कित्येक देशांतल्या स्त्रिया 'आक्रा' वापरूं लागल्या आहेत. आफ्रिकी नृत्यें मात्र मुळांतच फार परिपूर्ण असल्यामुळे त्यांच्यावर किंवा झुलू, वासुटो यांच्या नृत्यसंगीतावर बाहेरच्या संस्कृतीचा जवळजवळ मुळांच परिणाम झालेला नाही. त्यांचाच उलट अमेरिकेसारख्या बाहेरच्या देशांतल्या नृत्यसंगीतावर खूपच परिणाम झालेला आहे. धातूवरल्या किंवा दगडावरल्या कोरीव कामाची आफ्रिकी परंपरा फार प्राचीन आहे. कांहीं ठिकाणीं मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करवें लागल्यामुळे या कलाकृति टोकळेवाज होऊं लागल्या आहेत; पण बऱ्याच ठिकाणीं या कलेचा आत्मा अजून नुसता जिवंतच नव्हे तर चांगला रसरशीत आहे.

प.—म्हणजे आधुनिकता आणि परंपरा यांचा समन्वय घडवून आणतां येतो तर ?

नि.—येतो, पण अडचणीहि फार असतात. शहरी, बहुजन संस्कृतींत जुनी प्रार्चीन परंपरा सामावून घेतांना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. पण ते सोडवले पाहिजेत. या बाबतींत तरुणांचा दृष्टिकोण एक असतो तर वृद्धांचा दुसराच असतो.

प.—म्हणजे ?

नि.—माझाच अनुभव सांगतो. मी शाळा सोडल्यानंतर माझे एक युरोपियन शिक्षक एकदा आमच्या घरीं आले. माझे आईवडील तसे सुशिक्षित होते, पण जुनी परंपरा त्यांनीं सोडली नव्हती. ते युरोपियन शिक्षक आंत आल्याबरोबर आईनें उठून नम्रपणें वाकून त्यांना अभिवादन केलें. मला त्या गोष्टीचें बरें वाटलें नाहीं. ते गेल्यावर मीं आईला म्हटलें, 'पुन्हा कधीं असं करूं नकोस, आई. त्यांना वाटेल तूं आफ्रिकी असल्यामुळे त्यांच्यापेक्षां सामाजिक दृष्ट्या हीन दर्जाची आहेस.' आई तावडतोव म्हणाली, 'चूक आहे तुझी. आफ्रिकी म्हणून मी साहेबापुढें वाकलें नाहीं. ते गृहस्थ वयोवृद्ध आणि मोठे विद्वान् आहेत म्हणून त्यांच्यापुढें मीं माथें नम्र केलें. त्यांच्या युरोपियन असण्याशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नाहीं.

तुला लाज कां वाटावी मला समजत नाहीं. वयापुढें नि विद्वत्तेपुढें नम्र होण्याची परंपरा आपली आफ्रिकीच आहे.' अमेरिकेंत असतांना एक वयोवृद्ध ज्यू गृहस्थ मला भेटले. त्यांनीं मला मोठ्या आपुलकीनें आपल्या घरीं भेटायला बोलावले. एके दिवशीं टेलिफोन करून भेट निश्चित करण्याचा मीं खूप वेळां प्रयत्न केला. पण टेलिफोनवर ते मिळेचनात. शेवटीं एकदा त्यांना भेटायला गेलों तेव्हां ते म्हणाले, ' इतके दिवस आलांत कां नाहीं ? ' मी म्हणालों, ' त्या दिवशीं कित्येक वेळां मीं टेलिफोन केला. तुम्ही टेलिफोनवर मिळूं शकलां नाहीं.' तिथं त्यांच्या घरांतली समाजशास्त्र वेऊन एम्. ए. झालेली एक तरुण मुलगी उभी होती. ती म्हणाली, ' अहो, ते कर्मठ ज्यू आहेत. त्यांचा शनिवारीं सावाथचा दिवस. ते टेलिफोनहि घेत नाहींत त्या दिवशीं ! '

मी आश्चर्यानें म्हणालों, ' काय हो, अमेरिकेसारख्या कामधंद्यांनीं गजबजून गेलेल्या देशांत तुम्ही ही जुनी परंपरा चालवतां तरी कशी ? महत्त्वाच्या कामाचे निरोप न मिळाल्यामुळें तुमचें नुकसान नाहीं का होत ? माझ्या आजच्या भेटीचेंच घ्या ना. आपणां दोघांनाहि किती आनंद झाला ? त्या शनिवारनंतर दुसऱ्याच दिवशीं मी अमेरिका सोडून जाणार असतां तर ? ' ते गृहस्थ शांतपणें म्हणाले, ' नाहीं गेलांत ना ? आज भेट झालीच ना ? गेल्या चाळीस वर्षांत शनिवारीं टेलिफोन न घेण्यामुळें माझें कांहीं एक नुकसान झालेलें नाहीं. तेव्हां मरेपर्यंत मी हें असेंच चालूं ठेवणार. ' आधुनिक काळांत जुनी परंपरा दैनंदिन जीवनांत नेहमींच संघर्ष निर्माण करते असें मुळींच नाहीं. आधुनिकता आणि परंपरा एकमेकांना संभाळून घेऊं शकतात एवढेंच मला म्हणावयाचें आहे.

— ' परचुरे ' जानेवारी, १९६२

शेतीच्या आघाडीवर

[—श्री. रेने द्युमाँ हे फ्रान्सचे एक विख्यात कृषितज्ज्ञ आहेत. जगांतल्या कित्येक देशांच्या सरकारांनी त्यांना खास सल्लागार म्हणून अनेक वेळां बोलावले आहे. भारत सरकारने सर्व देशभर समाजविकास योजना सुरू केल्या आहेत, त्यांचे मूल्यमापन करण्याकरितां यूनोने नेमलेल्या कमिशनचे श्री. द्युमाँ हे सभासद होते. कमिशनचे काम संपल्यावर त्यांनी आपले अनुभव एका लेखांत निवेदन आहेत. त्या लेखाच्या आधारे पत्रकाराने घेतलेली ही एक काल्पनिक मुलाखत—]

पत्रकार—आमच्या विकास योजनांचा आणि शेतीच्या उत्पादनाचा तुम्हीं चांगलाच अभ्यास केला आहे. भारत हा शेतकऱ्यांचा देश आहे. भारताचं भवितव्य उज्ज्वल करायचं म्हणजे शेतकऱ्यांची भरभराट झाली पाहिजे. या दृष्टीनं आमच्या शेतीचं निरीक्षण केल्यानंतर तुमचं काय मत झालं ?

द्युमाँ—भारताचं भवितव्य म्हणजे भारताच्या शेतकऱ्याचं भवितव्य हें मी मान्य करतां. गेल्या वर्षी तुमच्या शेतीचा अभ्यास करण्याकरितां काश्मीर ते कन्याकुमारीपर्यंत मी फिरलों. तेव्हां ही गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली. पण या अभ्यासानंतर मला खटकलेला एक अनुभव स्पष्टपणे मी सांगितला पाहिजे.

पत्रकार—तो कोणता ?

द्युमाँ—तुमच्या देशाची जमीन सर्वसामान्यपणे कसदार आहे. हवापाणी

भरपूर आणि अनुकूल. तुमच्या सरकारला शेती सुधारण्याची अतिशय तळमळ आहे, त्यांच्या योजनाहि भव्य आणि भरदार आहेत, पण—

पत्रकार — पण काय ?

द्युमाँ — पण म्हणजे असं कीं, निसर्ग आणि परिस्थिति अनुकूल आहे. तुमच्या इथला माणूसच हवा तसा अनुकूल नाही !

पत्रकार — म्हणजे ?

द्युमाँ — सध्यां आशिया खंडांतल्या शेतीसंबंधीं तुलनात्मक बोलायचं म्हणजे चीन आणि तुमचा भारत यांची तुलना करावी लागते. चीनच्या जमिनीपेक्षां तुमची जमीन किती तरी चांगली आहे. इथला पावसाळा लहरी असला, तरी एकंदरींत जमिनींत ओलावा चांगलाच आहे. कालवे काढून बारामास पाणी पुरविण्याची शक्यता अमूप आहे. तेव्हां वर्षातून दोनदोनच काय, तीनतीन पिकें काढणें इथें शक्य आहे. उलट उत्तर किंवा मध्य चीनमध्ये कित्येक महिने हिवाळ्याचा गारठा इतका भयंकर असतो कीं, तिथें हें अशक्य आहे.

पत्रकार — मग आमच्या शेतीचा विकास अडलाय कुठं ?

द्युमाँ — तोच पाढा आतां तुमच्यापुढं वाचतो ! १७९३ सालीं लॉर्ड कॉर्न-वॉलिसनं आधीं पूर्व भारतांत बंगालमध्ये आणि मग दक्षिणेकडे जमीनदारी पद्धति सुरू करून एक मोठा जमीनदार वर्ग निर्माण केला. या जमीनदारांनीं जमिनी-साठीं कांहींहि केलं नाहीं. द्यायचं कांहीं नाहीं, पण जळवांप्रमाणें शक्य तें शोषून घ्यायचं हा त्यांचा खाक्या होता.

पत्रकार — पण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वतंत्र भारताच्या सरकारनं जमीनदारी नष्ट करून टाकली आहे. बऱ्याच ठिकाणीं कसेल त्याची जमीन करून टाकली आहे.

द्युमाँ — अगदीं खरं आहे. पण जमीनदारी नष्ट करणाऱ्या या कायद्याची प्रत्यक्षांत कशी काय अंमलबजावणी होत आहे, याची तुम्हांला कल्पना आहे का ?

पत्रकार — नाहीं.

द्युमाँ — तर मग ऐका. या कायद्यांत जमीनदाराला भरपूर नुकसानभरपाई देण्याची सोय आहे. त्यामुळें हा कायदा फार महागडा झालाय.

पत्रकार — तो कसा काय ?

द्युमाँ — जगांतला सर्वांत मोठा जमीनदार म्हणजे तुमचा हैदराबादचा निजाम.

त्याला म्हणे सालिना पन्नास लक्ष रुपये भरपाई देण्यांत येते ! हा पैसा शेतीच्या उत्पादनवाढीला उपयोगी पडणार नाही काय ? कसेल त्याची जमीन म्हणून कुळाला जमिनी देण्यांत आल्या आहेत खऱ्या, पण प्रत्यक्षांत अजूनहि जमीन-मालकांकडे भरपूर जमिनी आहेत.

पत्रकार — तें कसं काय ?

द्युमाँ — कुळांनीं स्वतः होऊन म्हणे त्याग करून वऱ्याचशा जमिनी आपल्या मालकांना परत घ्यायला लावल्या !

पत्रकार — म्हणजे ? मला कांहीं समजलं नाही—

द्युमाँ — अहो, वऱ्याच ठिकाणीं कुळांनीं मालकांना जमिनी परत दिल्या खऱ्या, पण जाहिराती लावल्याप्रमाणें राजीखुषीनं केलेला तो त्याग नव्हता— त्या विचारांवर अप्रत्यक्षपणें सक्तीच झाली होती. जमीनदारांनीं धमक्या देऊन त्यांना त्याग करायला लावला.

पत्रकार — तो कसा ?

द्युमाँ — बहुतेक ठिकाणीं जमीनदार हाच कर्ज देणारा सावकार होता. तेव्हां कुळाला जमीन मिळाली तरी नाक मुठींत धरून त्याला मालकांकडे कर्ज मागायला जावं लागतं. मी हें पुराव्यावरून बोलतोय.

पत्रकार — कसला पुरावा ?

द्युमाँ — तुमच्या पुण्याच्या गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स या प्रख्यात संस्थेनं मुंबई राज्याच्या कुळकायद्याची प्रत्यक्षांत कशी काय अंमलबजावणी होते आहे, याचा अभ्यास करून एक रिपोर्ट तयार केला आहे. त्यांत कुळांनीं मालकांना परत केलेल्या जमिनीपैकीं दोन-तृतीयांश जमिनी धमक्या जबरदस्तीमुळे परत केल्या असं स्पष्ट म्हटलें आहे. मालकाला द्यायच्या खंडासंबंधींच्या कायद्यांचीहि हीच गत आहे.

पत्रकार — कशी ?

द्युमाँ — साठ टक्के उत्पादन कुळाला मिळावं, असा पश्चिम बंगालचा कायदा आहे; पण सहजापूर खेड्यांतल्या एका शेतकऱ्याला वीं-त्रियाणें, बैल, नांगर वगैरे स्वतःचीं वापरूनसुद्धां तीस टक्क्यापेक्षां अधिक कांहीं न मिळाल्याचं मला माहीत आहे. कायद्याप्रमाणें त्याला साठ टक्के उत्पादन मिळायला हवं होतं. युरोपमध्ये मालक सगळा खर्च करतो आणि तरीहि कुळाला पन्नास टक्के आणि

मालकाला पन्नास टक्के अशी वांटणी केली जाते. सावकारी नियंत्रणाचेहि कायदे आहेत; पण साडेसदतीस ते पंचाहत्तर टक्के व्याजाचा दर आकारणारे सावकारहि मला आढळले. नाहीत असं नाही. हैदराबादमधल्या एका गरीब माणसानं आठशें टक्के व्याज दिल्याचेंहि एक उदाहरण मी पाहिलं. अलाहाबादजवळ विकास योजनेचें एक मोठें थोरलें काम चालूं आहे. तिथें वर्षानून सहा महिने काम करणारा एक गरीब मजूर मला भेटला. त्यानें सात वर्षांपूर्वीं तीन मण गहूं सावकाराकडून उसना घेतला होता. कामाबद्दल त्याला दरतोज पांच रत्तल गहूं मिळे, त्यांतला एक रत्तल व्याज म्हणून त्याला सावकाराला द्यावा लागे. मला वाटतं, मरेपर्यंत त्याला हें व्याज द्यावें लागणार ! माझी त्याची गांठ पडली तेव्हां व्याजाच्या रूपानं पांचपट मुद्दल त्यानं देऊन टाकलेलं होतं ! योजनाधिकार्यांच्या नजरेला या कामगाराची ही परिस्थिति मी आणली. ते म्हणाले, “ या बाबतींत आम्ही हस्तक्षेप करूं शकत नाहीं. ”

पत्रकार—हें सर्व खरं आहे. याचा ताबडतोब बंदोबस्त झाला पाहिजे; पण विकास योजना किंवा उत्पादनवाढ यांना या प्रकारामुळें इतका अडथळा उत्पन्न होतो, असं तुम्हांला वाटतं ?

द्युमाँ—इतका म्हणजे ? या कांहीं लहानसान गोष्टी नाहीत. शेवटीं मनुष्य-बळच या योजना किंवा उत्पादनवाढ यशस्वी करणार. तेंच जर असं खचलेलं असेल, त्याला यांत आपुलकी वाटत नसली तर हीं कामं होणार कशीं ? सावकारी-जमीनदारीच्या जोडीला जातिभेद हीहि विकासाच्या मार्गांतली एक मोठीच धांड आहे.

पत्रकार—ती कशी काय ?

द्युमाँ—कितीहि काम करून आपण राष्ट्राच्या उत्पादनांत भर घातली तरी आपण सामाजिक दृष्ट्या खालच्या जातींतलेच राहणार ही भावनाहि माणसाला निरुत्साही करणारी आहे, असं नाहीं तुम्हांला वाटत ?

पत्रकार—वाटतं. समाजविकास योजना पार पाडतांना समाजांतल्या सर्वांना आपण एकाच पातळीवरचे आहोंत, असं वाटलं पाहिजे.

द्युमाँ—वरच्या वर्गांतले लोक पूर्वीप्रमाणें अगदीं खालच्या वर्गांतल्यांना वेढ-विगारीला लावून फुकट काम आतां करून घेऊं शकत नाहीत हें खरं आहे; पण अर्धपोटीं काम करून घेऊं शकतात, हें मी मद्रास राज्यांत एके ठिकाणीं पाहिलं.

पंचेचाळीस आणि पंचवीस अशा वयांचे दोन धनगर मला भेटले. त्यांचा मालक त्यांना पांच रुपये महिना देत होता—जेवून—खाऊन नव्हे! पांच रुपयांत माणूस कसा जगणार? या झाल्या कायद्यानं, कायद्याच्या चोख अंमलबजावणीनं किंवा समाजसुधारकांच्या प्रयत्नानं दूर होण्यासारख्या गोष्टी. आणखी कांहीं गोष्टी मीं इथं पाहिल्या, त्या इथल्या माणसांच्या—गरीब असो कीं श्रीमंत असो—मूळ स्वभावांतच आहेत. माफ करा, पण मला दिसलं तें मी सांगतां.

पत्रकार—सांगा. स्पष्ट सांगा.

द्युमाँ—अंग मोडून, आहे नाहीं तें पणाला लावून आपलं उत्पन्न वाढवावं असं इथं शेतीच्या क्षेत्रांत तरी कुणालाच वाटत नाहीं. मालकाची शेती करणाऱ्या गोरगरिवांना उत्पन्न वाढवण्यांत आपुलकी कां वाटत नाहीं तें आपण पाहिलंच. त्याचं आश्चर्य वाटत नाहीं. पण स्वःची कमी—अधिक शेती असलेलेहि या बाबतींत उदासीन पाहून आश्चर्य वाटतं.

पत्रकार—उदासीन म्हणजे काय ?

द्युमाँ—हें पाहा, बंगालमध्ये वरदानच्या जवळ दामोदर व्हेली कॉर्पोरेशनने काढलेले कालवे मीं पाहिले. बांधांच्या खालून हवं तितकं पाणी सतत वाहात असतं, पण आपापल्या शेतांत तें वळवून घेण्याकरितां एकाहि शेतकऱ्यानं छोटे छोटे आडवे कालवे बांधण्याचा प्रयत्न केलेला नाहीं. पावसाचं पाणी अडविण्याकरितां शेताभोवतीं जे बांध घालतात तेहि दोन तीन इंचच उंच असलेले मीं पाहिले. चिनी शेतकरी दहा ते बारा इंच उंच बांध घालतो. त्यामुळें तो पावसाचं अधिक पाणी अडवून धरतो. मोठमोठीं धरणं बांधून पाण्याचा सांठा केलेला आढळतो. पण त्या सांठ्याची वाटणी अतिशय उधळपट्टीची आहे. शेताच्या आकारावर पाण्याचा दर आकारला जातो. पाण्याच्या मोजमापावर नाहीं. त्यामुळें शेतकरी वाटेल तसं पाणी वापरतात. काटकसरीची त्यांना आवश्यकता वाटत नाहीं.

म्हैसूर राज्यांत बारा ते तीस वर्षांपूर्वीच कालवे काढून शेतांना पाणी देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. वर्षांतले साडेसात महिने या कालव्यांतून पाणी वाहात असतें. पण वर्षांतून भाताचें फक्त एकच पीक काढण्यांत येतें. तीनचार महिने पाणी फुकट वाहून जातें. भारताचें हवामान चीनपेक्षांहि शेतीला अधिक अनुकूल आहे. चीनमध्ये वर्षांतून दोन पिकें काढण्याची पद्धत झपाट्यानें पसरत चालली आहे. भारतांत जेमतेम सुरुवात झाली आहे. कालव्यांच्या या मोठ्या योजनां-

वरचा खर्च बराचसा फुकट गेला. या योजनांच्या एक चतुर्थीश, एक पंचमांश, खर्चाच्या छोट्या योजना १९५८ पासून तुमच्या सरकारने हातीं घेतल्या, त्या अधिक यशस्वी झाल्या आहेत. चौसष्ट लक्ष एकर जमीन कालव्यांच्या पाण्याने मिजविण्याची व्यवस्था असूनहि १९५८ पर्यंत फक्त सोळा लक्ष एकरांसाठी कालवे वापरण्यांत आले. तेसुद्धां एका पिकाकरितां आणि पाण्याची हवी तशी उधळपट्टी करून !

पत्रकार—उधळपट्टी ?

द्युमाँ—हो, उधळपट्टी नाही तर काय ? पाण्याचीच काय, पण या गरीब देशांत पैशांचीहि उधळपट्टी केलेली पाहून वाईट वाटतं.

पत्रकार—पैशांची कशी काय उधळपट्टी ?

द्युमाँ—कल्याणकारी राज्याच्या घोषणेच्या आहारीं जाऊन तुम्ही मंडळींनीं कल्याणकारी राज्याला पायाभूत असलेली अर्थव्यवस्था निर्माण करावयाच्या आधींच लोकांचें कल्याण करायला सुरुवात केली !

पत्रकार—म्हणजे ?

द्युमाँ—म्हणजे असं, शिक्षण, आरोग्य, पंचायत-राज्य, वागा, खेळण्याच्या जागा, सगळं कांहीं पाहिजे; पण या सर्वांच्या आधीं खायला-प्यायला मिळायला पाहिजे.

पत्रकार—मग ?

द्युमाँ—पंजाबांत नीलोखेरी हें एक आदर्श गांव निर्वासितांच्या पुनर्वसनासाठीं उभं केल्य़. परदेशी पाहुण्यांना अभिमानानं हें दाखवण्यांत येतं. हेतु चांगले आहेत. कल्पनाहि चांगली आहे. पण परिस्थिति काय आहे ?

पत्रकार—काय आहे ?

द्युमाँ—पाहुण्यांच्या किंवा अधिकाऱ्यांच्या बुटांना चिखल लागूं नये म्हणून रस्त्यांवर विटांची फरशी केली आहे. खेडुताला या फरशीचा कांहीं उपयोग नाही. फरशी आहे पण पाणी वाहून नेणारीं गटारें मात्र नाहीत. गटारें काढण्याची योजनाहि दिसली नाही. त्यामुळें पाणी जास्त होऊन दरवर्षीं कापसाचें पीक घटत चाललं आहे. गांवांत प्रत्येक जातीसाठीं एक एक विहीर बांधलेली आहे. जातिभेदामुळें अनेक विहिरींचा खर्च करावा लागलाच. पण त्याहिपेक्षां उधळपट्टी म्हणजे विहिरींच्या भोंवतीं ज्या कडा बांधल्या आहेत, त्या जरूरीपेक्षां

कितीतरी उंच बांधून सिमेंटची नासाडी केली आहे. हें सिमेंट आवश्यक कालवे, बांध, धरणें यांच्याकरितां उपयुक्त झालें असतें. मुलांना खेळण्यासाठीं एक मोठी थोरली बाग केली आहे. ही चांगली गोष्ट आहे. पण तिच्याभोंवतीं पोलादी कुंपण कशाला ? हें पोलाद कितीतरी तांतडीच्या कामांसाठीं वापरतां आलें असतें. हें सर्व लोककल्याण आहे खरें; पण त्यामुळें उत्पादक कार्याला पैशांची तूट येते आणि पैशांकरितां परावलंबी व्हावं लागतं—धान्याकरितांसुद्धां.

पत्रकार—तें कसं काय ?

द्युमाँ—हे आंकडेच पाहा. गेल्या दहा वर्षांत भारतानं अडीच कोटी टन कडधान्यें आयात केलीं. कापूस, खोबरें, सुपान्या असले पदार्थांहि आयात कां केले जातात मला समजत नाहीं. या बाबतींत गरीब देशानं थोडी कळ सोसायला नको काय ? १९५९ च्या एप्रिलमध्ये फोर्ड फाउंडेशनतर्फें तेरा अमेरिकन तज्ज्ञ तुमच्या देशांत आले होते. त्यांनीं अन्नसमस्येवर एक रिपोर्ट लिहिला. त्यांच्या मतें तुमची तिसरी पंचवार्षिक योजना पुरी होईतां—म्हणजे १९६५—६६ च्या सुमारास तुमची लोकसंख्या पांच कोटींनीं वाढेल, आणि तुम्हाला वर्षाला अकरा कोटी टन धान्य लागेल. सध्यांची, उत्पादनाची गति लक्षांत घेतां तुम्ही तोंपर्यंत फार फार तर सव्वा आठ कोटी टन धान्योत्पादन करूं शकाल. तेव्हां या फोर्ड तज्ज्ञांनीं सुचवलें कीं, युद्धकाळांत राष्ट्राला आणीबाणीची परिस्थिति जाहीर करावी लागते, तसं कांहीं तरी करून भारताच्या नेत्यांनीं औद्योगिक विकासापेक्षांहि सर्व भर शेतीच्या विकासावर दिला पाहिजे.

पत्रकार—फोर्ड तज्ज्ञांचं हें मत तुम्हांला मान्य आहे काय ?

द्युमाँ—शेती उत्पादनाची परिस्थिति गंभीर आहे, हें मला एकदम मान्य आहे. त्याकरितां युद्धकाळासारखी कडक उपाययोजना हवी हेंहि मान्य. पण औद्योगीकरण स्थगित करावें हें मला मान्य नाहीं.

पत्रकार—तुम्हांला काय वाटतं ?

द्युमाँ—औद्योगीकरण न थांबवितांहि शहाणपणानं योजना आंखल्यास आणि उघडउघड दिसणारे दोष निर्दयपणें उखडून टाकल्यास या गंभीर परिस्थितीला तोंड देतां येईल. चीनची जमीन इथल्या मानानं निकस असूनहि दोन दोन पिकं काढून, दरडोई उत्पन्न वाढवून, सक्तीनें श्रमदान करवून चीननें झपाट्यानें उत्पादन-वाढ चालविली आहे. १९५८ सालीं चीनचें दरडोई उत्पादन दुप्पट म्हणजे

आठशें रत्तल झालें. भारताचें दरडोई उत्पादन १८९० ते १९४६ या काळांत वरेंच घटलें. सहारां रत्तलांवरून चारशें रत्तलावर आलें. १९५८ च्या शेवटीं शेवटीं तें चारशें दहा होतें.

पत्रकार--चिनी राज्यकर्ते अमानुषपणें किंवा अतिमानुषपणें उपाययोजना करून, सक्तीचा वरवटा फिरवून, उत्पादन वाढवीत आहेत. आम्हांला लोकशाहीचे, हृदयपरिवर्तनाचे मार्ग चोखाळावयाचे आहेत.

द्युमाँ--ते अवश्य चोखाळावेत. पण त्यांत वेळ किती जातो तें मात्र पाहावयाला हवें. शेजाऱ्यांची प्रगति पाहतां वेळ फार थोडा आहे.

पत्रकार--तुमच्या मतें काय करायला पाहिजे ?

द्युमाँ--आतांपर्यंत ज्यांचा पाढा वाचला ते दोष झपाट्यानं दूर केले पाहिजेत. खेड्यापाड्यांतलें मनुष्यबळ आत्मीयतेनें उत्पादनाच्या वाढीच्या कार्यांत उडी घेईल असं केलं पाहिजे. फरसबंद रस्ते करण्याच्या आणि बागांना सुंदर कुंपणें घालण्याच्या चैनीपेक्षां दोनतीन पिकें काढण्याच्या खटपटीला लागलें पाहिजे. वाढत्या लोकसंख्येचं नियमन झालं पाहिजे. जातिभेदाचीं, सामाजिक विषमतेचीं पाळेंमुळें खणून काढलीं पाहिजेत. वेळ थोडा आहे. सक्तीशिवाय झपाट्यानं हें कसें करावयाचें तें तुम्ही पाहा.

--' गांवकरी ', दिवाळी १९६०

विवाह हवाच कशाला ?

[अनेक जुन्या नव्या विचारवंतांच्या मतांच्या मंथनांतून तयार केलेला एक काल्पनिक संवाद]

पृच्छक ---समाजशास्त्राच्या दृष्टीने विवाहसंस्थेचा आपण खूपच विचार केला आहे तेव्हां 'विवाह हवाच कशाला ?' या प्रश्नाचें उत्तर आपण सहज देऊं शकाल असें वाटतें.

शास्त्रज्ञ ---या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वीं मीच तुम्हाला एक प्रश्न विचारतो.

पृ. ---कोणता ?

शा. ---'विवाह हवाच कशाला ?' हा प्रश्न विचारतात तरी कोण ?

पृ. ---हा प्रश्न तुमच्या पुढें ठेवतांना केवळ वेजब्राबदार भोगवादी माझ्या डोळ्यासमोर नाहींत; तर दोन प्रकारचीं जबाबदार माणसें अशा प्रकारचा प्रश्न प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें विचारतात. 'उद्यांचा संसार' नाटकाची सच्छील नायिका करुणा तिचा संसार उद्ध्वस्त होतो तेव्हां ती संतापानें म्हणते, 'हा विवाहाचा पिंजरा स्त्री-जातीनें मोडून तोडून टाकला पाहिजे !' अप्रत्यक्षपणें विवाह-संस्था नको असेंच ती म्हणते. स्त्रीजातीला कोडून टाकणारा हा पिंजरा आहे, असें तिचें म्हणणें. आणखी एक सत्प्रवृत्त माणसांचा वर्ग आहे. त्यांच्या मतें वैवाहिक बंधन किंवा कसलेंच बंधन घातलें कीं, तें तोडण्याचा मोह माणसांना होतो. तेव्हां स्त्री-पुरुषांना विवाहाचें बंधन घातलें नाहीं कीं ते आपोआपच एकमेकांशीं

निष्ठेनें नि भलेपणानें वागतील !

शा. — तुम्हीं सांगितलेलीं दोन्ही प्रकारचीं माणसें कितीहि सत्प्रवृत्त असलीं तरी त्यांच्या म्हणण्याचा गंभीरपणें विचार करण्याची आवश्यकता आहे असें मला वाटत नाहीं.

पृ. — कां ?

शा. — तुमची करुणा तिचें वैवाहिक जीवन दुःखाचें झाल्यामुळे वैतागानें बोलते आहे; आणि तुमचे भले लोक समजतात तितकें इतर सर्व लोक भले नाहीत, किंवा नजीकच्या भविष्यकाळांत इतके भले होण्याचा संभव नाही ! दुसरें असे कीं, हा केवळ भलेपणानें वागण्याचा प्रश्न नाही. विवाहसंस्थेचा किंवा स्त्रीपुरुषसंबंधाला सामाजिक मान्यता देण्याचा प्रश्नच कसा उद्भवला हें जर तुम्ही पाहिलें तर विवाहसंस्था हवी कीं नको, आणि हवी असल्यास कशी हवी तें तुमच्या लक्षांत येईल.

पृ. — म्हणजे सुरुवातीला पशुपक्ष्यांप्रमाणेंच माणसें हवे तसे स्वैर लैंगिक संबंध ठेवीत असत; आणि नंतर क्रमाक्रमानें घरदार, शेती-भाती होऊं लागली, जीवन अधिक स्थिर होऊं लागलें तशी विवाहसंस्था स्त्रीपुरुषांच्या स्वैर संबंधांतून उत्क्रांत झाली, या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे—असेंच ना ?

शा. — विवाह संस्थेच्या उत्पत्ति-विकासाबाबतच्या तुमच्या कल्पना अगदींच जुनाट, एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या दिसतात !

पृ. — तें कसें काय ?

शा. — एकोणिसाव्या शतकांत डार्विननें उत्क्रांतीचा सिद्धान्त जोरदारपणें मांडल्यापासून प्रत्येक गोष्टीकडे, संस्थेकडे उत्क्रांतीच्या दृष्टीनें पाहण्याची विचार-वंतांना, शास्त्रज्ञांना संवय झाली. विवाहसंस्थेसंबंधीं त्या कालच्या बऱ्याच शास्त्रज्ञांनीं तुम्ही म्हणालांत तसेंच लिहिलें आहे. पण आतां याबाबतींत बरेच संशोधन झाल्यानंतर असें दिसून येतें कीं, तशी मुळींच वस्तुस्थिति नव्हती.

पृ. — मग वस्तुस्थिति काय होती ?

शा. — माणूस पशुपक्ष्यांसारखा कधींच राहात नव्हता; आणि याचें साध कारण तो माणूस होता हेंच होय !

पृ. — म्हणजे ?

शा. — म्हणजे असं कीं, माणसाचीं पिल्लें पशुपक्ष्यांच्या पिल्लांसारखीं हां हां

म्हणतां स्वतंत्र आणि स्वावलंबी जीवन जगू शकत नाहीत. त्यांत आणखी केवळ आहारनिद्रा-भयमैथुनाव्रत स्वतंत्रपणे जगायला शिकणं एवढंच माणसांच्या पोरांना पुरत नाहीं. माणूस म्हणून जगण्याकरतां आणखीहि पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान त्यांना असावे लागतें. हें सर्व करणें एकट्या आईला किंवा एकट्या बापाला कोणत्याच काळांत शक्य नव्हतें. त्यामुळे स्त्रीपुरुषांना अपत्यसंगोपनाकरतां कित्येक वर्षे एकत्र राहणें प्राप्त झालें, आणि कुटुंबसंस्था मानवी जीवनाच्या सुरुवातीपासूनच अस्तित्वांत आली. एवः मूल थोडेसें मोठें होतें न होतें तां दुसरें होतें, तिसरें होतें, त्यामुळे कुटुंब आपोआपच टिकून राहिलें.

पृ.—पहिल्यापासूनच कुटुंब हा मानवी समाजाचा महत्त्वाचा घटक दिसतो ?

शा.—महत्त्वाचा घटक नव्हे—कुटुंब म्हणजेच मानवी समाज. कुटुंब कल्पनेचा विस्तार होत होतच समाज झाला. मानवी समाज आणि पशूंचा कळप यांतला जो विशेष फरक आहे त्याचं मूळ कुटुंबांतच आहे.

पृ.—कोणता फरक ?

शा.—कळपांत फक्त घटक प्राणी (Individuals) असतात. कळपापुढें घटकांचें कांहीं चालणार नाहीं. मानवी समाजाचें तसें नाहीं. त्यांत नुसतीं घटक माणसें नसतात, तर समाजाचेंहि हित कसें करावें यासंबंधीं स्वतःच्या कल्पना, स्वतःचे विचार, स्वतःच्या भावना, स्वतःच्या श्रद्धा असलेलीं म्हणजे स्वतंत्र व्यक्तित्व (Personality) असलेलीं माणसें असतात. माणसाच्या या व्यक्तित्वाच्या विकासाचा उगम कुटुंबांत आहे. वेगवेगळ्या व्यक्तींशीं संबंध आल्याशिवाय कुणाच्याच व्यक्तित्वाचा विकास होणार नाहीं. माणसाच्या विचारांची, भावनांची, कांहींतरी नवे करण्याच्या प्रवृत्तींची देवाण—घेवाण झाल्याशिवाय, सादाला प्रतिसाद मिळाल्याशिवाय त्यांचा विकास कसा होणार ?

पृ.—याचा कुटुंबाशीं संबंध काय ?

शा.—या विकासाची सुरुवात कुटुंबांतच होणार. लैंगिक आकर्षण, आपत्यनिर्मिती, अपत्यसंगोपन या कारणांनीं एकत्र राहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना, म्हणजेच कुटुंबाला अनेक गोष्टींत सहकार्य करावें लागतें. या कामांची वांटणी करावी लागते, विचारविनिमय करावा लागतो. व्यक्तित्वविकासाला आवश्यक असलेला पहिला साद, पडसाद कुटुंबांतच, एकमेकांच्या सहवासांतच स्त्रीपुरुषांना मिळतो. एकमेकांसाठीं, मुलांबाळांसाठीं स्वार्थाचा विचार बाजूला ठेवणें, दुसऱ्यांसाठीं

कांहींतरी करणें यासारख्या समाजमनस्कतेचा प्रारंभ इथेंच होतो.

पृ.—तुमच्या या चर्चेवरून विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था तुम्ही एकच समजतां असें वाटतें.

शा.—तसें वाटणें सहाजिक आहे. या दोन संस्था एकच नाहींत. विवाहित स्त्रीपुरुष असतील आणि त्यांचें मुलेंबाळें किंवा इतर नातेवाईक मिळून कुटुंब नसेल; त्याचप्रमाणें कांहीं नातेवाईकांचें कुटुंब असेल आणि त्यांत विवाहित स्त्रीपुरुष कुणीच नसतील, याची मला कल्पना आहे. तशा या दोन संस्था वेगळ्या असूं शकतात, आणि असतातहि. पण आपण अगदीं मानवी समाजाच्या प्रारंभाचा विचार करतां आहों, आणि सुरुवातीला तरी या दोन संस्था वेगळ्या नसाव्या.

पृ.—कुटुंबांचे जसे विभक्त, एकत्र वगैरे वेगवेगळे प्रकार आहेत, तसेच विवाहाचेहि आहेत. एकपत्नीत्व आहे, बहुपत्नीत्व आहे, बहुपतित्वहि कांहीं काळांत आणि कांहीं ठिकाणीं आहे. पण एकंदरींत अलीकडच्या काळांत आणि सुधारलेल्या समाजांत एकपत्नीत्व आणि एकपतित्वालाच विशेष मान आहे असें दिसतें.

शा.—तुमचें हें म्हणणें चूक आहे. अगदीं प्राचीन काळीं आणि समाज मुळींच सुधारलेला नव्हता तेव्हां एकपत्नीत्व आणि एकपतित्वच रूढ होते!

पृ.—तें कसें काय ?

शा.—मानवी समाजाची शिकारी समाज, कृषिजीवी समाज, गोजीवी समाज किंवा अलीकडला यंत्रजीवी समाज अशीं जीं स्थित्यंतरे आहेत, त्यांतली पहिली अवस्था म्हणजे शिकारी समाज. धान्य पिकवणें किंवा पशुपालन करणें या समाजाला माहीत नव्हतें. पशु, पक्षी, मासे किंवा फळें, कंदमुळें गोळा करून हा समाज आपला निर्वाह करी. आशिया किंवा आफ्रिका खंडांत अजूनहि अशा वन्य जमाती आहेत. या जमातींत एकपत्नीत्वाची चाल आणि फार उच्च प्रकारची लैंगिक नीति रूढ दिसते. लंकेंतल्या वेदा जमातींत किंवा अंडमान वेटावरल्या वन्य लोकांत विवाहोत्तर लैंगिक नीति फार कडक आहे. अर्थात् याला दोन तीन कारणें असावीत.

पृ.—तीं कोणतीं ?

शा.—या समाजांत स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षां फारशी अधिक नाहीं—किंवाहुना

कमीच म्हटलें तरी चालेल. दुसरें म्हणजे हा समाज निर्वाहाकरतां भटकत असल्यामुळ मोठा परिवार बरोबर घेऊन फिरणें सोयीस्कर नसतें. त्याशिवाय मोठा परिवार वाळगण्यासारखी आर्थिक सुस्थितीहि या समाजाची नसते.

पृ.—कृषिजीवी समाज अधिक स्थिर होता आणि त्याची आर्थिक स्थितीहि अधिक चांगली होती. त्यामुळ बहुपत्नीकत्व रूढ झालें असें तुम्हाला म्हणावयाचें आहे कीं काय ?

शा.—होय, तें तर खरेंच आहे. पण या कृषिजीवी किंवा गोजीवी समाजांत घरदार, मालमत्ता यांची बरीच वाढ झाली आणि पुरुषांचें वर्चस्वहि फार वाढलें.

पृ.—बायको हीहि पुरुषांची एक मालमत्ताच झाली; आणि अधिक बायका हाहि पुरुषांच्या मोठेपणाचाच एक भाग झाला ! असेंच ना ?

शा.—केवळ असेंच नाहीं. श्रीमंत किंवा सत्ताधारी पुरुष अनेक बायका वैभवाचा किंवा विलासाचा एक प्रकार म्हणून करीत असतील; पण शेतीभातीचीं बरींचशीं कामें बायका करतात, तेव्हां कामासाठींहि एकाहून अधिक बायका करणें कृषिजीवी समाजांतल्या पुरुषांना सोयीस्कर वाटत असेल. आफ्रिकेंत अजूनहि अनेक बायका करणारे राजे किंवा जमातीचे नायक आढळतात. त्यांच्या शेतवाड्या लांब लांब पसरलेल्या असतात. पंढराणीसह एका वाडीवर ते राहतात. इतर राण्या आपआपल्या मुलांवाळांसह निरनिराळ्या वाड्यांची देखरेख करीत असतात. मधून मधून राजेसाहेब त्यांना भेट देतात !

पृ.—आपल्या नाटक-पुराणांतहि आज हिच्या महालाला तर उद्यां तिच्या महालाला भेट देणारे राजे आहेतच !

शा.—पण एक गोष्ट तुमच्या लक्षांत आलीच असेल ?

पृ.—कोणती ?

शा.—रामायण-महाभारत काळांतल्या कृषिजीवी समाजांतहि एकपत्नीत्व हाच आदर्श आहे. एकपत्नी, एकबाणी, एकवचनी प्रभु रामचंद्र हाच आदर्श पुरुष मानलेला आहे. जुन्या काळांत काय किंवा आजच्या काळांत काय, एकपत्नीत्व विवाह-प्रकाराचा आदर्श समजला जातो तें बरोबरच आहे.

पृ.—कां ?

शा.—कुटुंब हा मानवी समाजाचा मूलभूत आणि महत्त्वाचा घटक आहे हें आपण पाहिलें. हा घटक जर स्थिर आणि सुफलदायी व्हायचा असेल तर विवाह

सुखाचे आणि परस्परांच्या व्यक्तित्वाचा विकास करणारे व्हायला हवेत. लैंगिक आकर्षण ही अणुशक्तीसारखी एक महान् शक्ति आहे—विधायक तशीच विनाशी. अनेकपत्नीत्व, अनेकपतित्व किंवा उठल्यासुटल्या घटस्फोटाचा किंवा असल्या प्रकारांनी निर्माण होणारा द्वेष, भस्मूया, हिंसा यांनी कुटुंबाचें स्थैर्य आणि स्वास्थ्य यांना सुरंग लागतो. एकमेकांच्या व्यक्तित्वाचा विनाशच होण्याचा अधिक संभव ! आज औद्योगिक सुधारणेच्या कळसाला आपण पोहोचलों आहोंत, पण विवाहसंस्थेचा पायाच ढांसळतो आहे.

पृ.—म्हणजे त्या सुधारणेमुळें ढांसळतो आहे ?

शा.—होय, आणि त्यावर ताबडतोब इलाज केले पाहिजेत. या औद्योगिक सुधारणेचे फायदे टाकून मागें जावें असें मी म्हणत नाहीं; पण विवाहसंस्थेवर तिचे जे आघात होत आहेत ते कांहींना कांहीं करून थांबवले पाहिजेत.

पृ.—खरोखरीच होत आहे तरी काय ?

शा.—डोळे उघडे असलेल्या कुणालाहि तें दिसतें आहे. आधुनिक जगांत शिक्षणसंस्था, इस्पितळें, समाजकल्याणकेंद्रे यांची खूप वाढ झाली आहे. त्यामुळें बहुसंख्य लोकांचें आरोग्य सुधारलें आहे, बाळांची मृत्युसंख्या घटली आहे, स्त्रियांचें कर्तृत्वक्षेत्र वाढलें आहे, हें सगळें खरें आहे. पण औद्योगिक सुधारणेचा कळस होतो, तिथें स्त्री, पुरुषांच्या बरोबरोरीनें सर्व कांहीं करते; ती उरत नाहीं फक्त गृहिणी !

पृ.—म्हणजे ?

शा.—म्हणजे असें कीं, स्त्री ही कामगाराची बायको असो, कीं मध्यम वर्गांतली कर्तृत्ववान् पत्नी असो, कीं श्रीमंत पतीची राणी असो, गृहिणी म्हणून अपत्य-संगोपन, अपत्यसंवर्धन किंवा घरांतल्या माणसांच्या सुखसोयींची व्यवस्था आणि त्या सर्वांतून निर्माण होणारें सूक्ष्म भावबंधन निर्माणच होऊं शकत नाहीं; किंवा करण्याची आवश्यकताच उरत नाहीं. अमेरिकेंत किंवा औद्योगिक सुधारणेचा कळस गांठलेल्या तत्सम देशांत श्रीमंतांच्या घरांतलीं बहुतेक कामें यंत्र करतात, मुलांचें संगोपन-संवर्धन नोकरचाकर करतात. कामगार स्त्रियांना किंवा कर्त्यासवरत्या मध्यमवर्गीय बायकांना गृहकृत्यांना वेळच होत नाहीं. अशा समाजांत घर म्हणजे रात्रीं झोपण्याची किंवा सुट्टीच्या दिवशीं एकमेकांना भेटण्याची जागा इतकाच अर्थ उरतो !

पृ.—असें झालें आहे खरें !

शा.—यांत स्त्रियांना दोष देण्याचा मुळींच उद्देश नाही. आधुनिक औद्योगिक क्रांतीने त्यांच्यावर हें सर्व लादलें आहे. स्त्रियांची पुन्हा एकदा दास्यमुक्तता करण्याची वेळ आली आहे.

—वाङ्मयशोभा, मे १९६०

REFBK-0012300

५२५ # ५१ ५००००, ५००००, ५००००.

अनुमान ३४२९३ वि: १०६५

आदि ३४२ - - - - - को दि २५११५३.